

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Ορθόδοξη Χριστιανική Θεολογία και Θρησκευτικός
Πλουραλισμός

Διπλωματική Εργασία

Οι εξορκιστικές ευχές στις έντυπες εκδόσεις του Ευχολογίου

Νικόλαος Παπαθανασόπουλος

Α΄ επιβλέπων καθηγητής: Γεώργιος Φίλιας

Β΄ επιβλέπων καθηγητής: Σωτήριος Δεσπότης

Πάτρα, Σεπτέμβριος 2022

© Νικόλαος Παπαθανασόπουλος, 2022.

E-mail: nikospath.np@gmail.com

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή Νικόλαου Παπαθανασόπουλου που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Οι εξορκιστικές ευχές στις έντυπες εκδόσεις του Ευχολογίου
The exorcistic rites in the printed editions of the Euchologion

Νικόλαος Παπαθανασόπουλος

Nikolaos Papathanasopoulos

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Γεώργιος Φίλιας

Καθηγητής Θεολογικής Σχολής
Πανεπιστημίου Αθηνών

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Σωτήριος Δεσπότης

Καθηγητής Θεολογικής Σχολής
Πανεπιστημίου Αθηνών

Πάτρα, Σεπτέμβριος 2022

Στη Μνήμη του πατέρα μου Θανάση
(† 7-7-2021)

«ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πάν γόνυ κάμψη ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων»
(Φιλ. 2,10)

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία αφορά στις εξορκιστικές ευχές που περιλαμβάνονται στις έντυπες εκδόσεις του Ευχολογίου της Ορθόδοξης Εκκλησίας και πραγματεύεται το θέμα από τριπλή σκοπιά: ιστορική, θεολογική και εκδοτική-κριτική. Στην Εισαγωγή προηγείται αναφορά στο λειτουργικό βιβλίο του Ευχολογίου ως προς την προέλευση, το περιεχόμενο και τις μορφές του καθώς και στην εκδοτική του ιστορία, η οποία ξεκινά στη Βενετία τον ΙΣΤ΄ αιώνα.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται η ιστορία και η εξέλιξη των εξορκιστικών πρακτικών, αρχικά στον αρχαίο ειδωλολατρικό κόσμο και κατόπιν στον Ιουδαϊσμό, το Ισλάμ και τον Χριστιανισμό, όπου γίνεται αναλυτικότερη αναφορά στην εκδίωξη των πονηρών πνευμάτων από τον Κύριο Ιησού Χριστό, τους Αποστόλους και κατόπιν από χαρισματούχα μέλη της αρχαίας Εκκλησίας, στην Οποία υπήρχε ειδική τάξη «εξορκιστών». Ακολουθεί συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης των εξορκιστικών πρακτικών στις κυριώτερες δυτικές χριστιανικές ομολογίες και, τέλος, ειδικότερη αναφορά στα ισχύοντα στην ελλαδική Ορθόδοξη Εκκλησία σήμερα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται αρχικά το θεολογικό υπόβαθρο της εξορκιστικής δραστηριότητας της Εκκλησίας, το οποίο άπτεται της χριστιανικής διδασκαλίας περί του κακού και των πνευματικών οντοτήτων που το εισηγούνται στη Δημιουργία, για την αντιμετώπιση των οποίων υφίστανται ανάλογα ευχολογικά κείμενα (π.χ. προβαπτισματικοί αφορκισμοί, εξορκισμοί επί ενεργουμένων). Ακολουθώντας, επιχειρείται η θεολογική προσέγγιση του περιεχομένου συγκεκριμένων εξορκιστικών ευχών, στις οποίες μέσα από πληθώρα αγιογραφικών αναφορών αναδεικνύεται η παντοδυναμία του Θεού και η αγάπη Του για τον άνθρωπο, η μοχθηρία του διαβόλου και η ανάγκη του ανθρώπου για σωτηρία με την απαλλαγή του από τη δαιμονική επιρροή, την (επαν)ένταξή του στην Ευχαριστιακή Κοινότητα και τη δοξολογία του Τριαδικού Θεού.

Στο τρίτο κεφάλαιο, κατόπιν παράθεσης των εντύπων εκδόσεων του Ευχολογίου που ελήφθησαν υπόψη καθώς και ορισμένων γενικών μεθοδολογικών παρατηρήσεων, περιλαμβάνονται αυτούσια τα κείμενα των εξορκιστικών ευχών, οι οποίες αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο και καταγράφονται υπό μορφήν κριτικού υπομνήματος οι εντοπιζόμενες εκδοτικές διαφοροποιήσεις από τον ΙΣΤ΄ αιώνα μέχρι σήμερα, ενώ, όπου κρίνεται απαραίτητο, ο υπομνηματισμός συνοδεύεται από ειδικότερο σχολιασμό.

Λέξεις – Κλειδιά

Ευχολόγιο, Βενετία, Ορθόδοξη Εκκλησία, εξορκισμοί, ευχές, λειτουργικά βιβλία, έντυπα ευχολόγια, εκδόσεις, επιμελητές, τυπογραφία.

Abstract

In the present thesis the subject of the exorcistic rites in the printed editions of the Euchologion of the Orthodox Church is being examined from a triple viewpoint: historical, theological and editorial-critical. The Introduction is dedicated to the liturgical book of the Euchologion, presenting its origins, specific versions and general contents, as well as the history of its printed editions, which first appeared during the XVIth century in Venice.

The first chapter presents an overview of the history and evolution of exorcistic practices in the ancient pagan world and in the monotheistic religions of Judaism, Islam and, especially, Christianity, whereby extensive mention is made to the expulsion of demons by our Lord Jesus Christ and His Apostles, as reported in the New Testament, as well as by charismatic members of the ancient Church, within Which there existed the minor order of “exorcists”. The above exposition is followed by a concise mention to the evolution of the exorcistic rites within the major western Christian denominations and, finally, the current official practice within the Greek Orthodox Church is explained.

The second chapter deals firstly with the theological background upon which the exorcistic ministry of the Church is based, pertaining to the Christian teaching about the origin of evil and the malevolent spiritual entities which have introduced it in God’s Creation. For the expulsion of said entities, there exist exorcistic rites appropriate for all relevant circumstances (e.g., exorcisms for catechumens and “energumens” [i.e. the possessed]). Following that, the theology behind the texts of specific exorcistic rites is elaborated upon. Namely, said texts, through a plethora of hagiographical references, demonstrate the Divine omnipotence and love for humankind, the malevolence of the devil, as well as man’s desperate need for salvation through deliverance from demonic influences, (re)acceptance within the Eucharistic Community and glorification of the Triune God.

Finally, in the third chapter, after a brief presentation of all the printed editions of the Euchologion, which were examined, along with some general methodological remarks, the complete exact texts of all the previously analyzed (in the 2nd chapter) exorcistic rites are cited. Each citation is followed by a critical commentary on the differentiations of the text among the various printed editions, dating from the XVIth century up until now, while there have been added further remarks wherever necessary.

Keywords

Euchologion, Venice, Orthodox Church, exorcisms, rites, liturgical books, printed Euchologies, editions, editors, typography.

Περιεχόμενα

Περίληψη	2
Abstract	4
Περιεχόμενα.....	6
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια	8
Πρόλογος	9
Εισαγωγή	12
1 Ιστορική θεώρηση και εξέλιξη των εξορκιστικών ευχών	23
1.1 Οι εξορκιστικές πρακτικές στον αρχαίο κόσμο	23
1.2 Οι εξορκιστικές πρακτικές στις μονοθεϊστικές θρησκείες.....	25
1.2.1 Στον Ιουδαϊσμό	25
1.2.2 Στο Ισλάμ	28
1.3 Οι εξορκιστικές πρακτικές στον Χριστιανισμό	31
1.3.1 Η εκδίωξη των δαιμόνων στα Ευαγγέλια	31
1.3.2 Οι εξορκισμοί στην αρχαία Εκκλησία	33
1.3.3 Οι εξορκισμοί σε άλλες χριστιανικές ομολογίες	35
1.3.4 Οι εξορκισμοί στην ελλαδική Ορθόδοξη Εκκλησία σήμερα.....	41
2 Θεολογική προσέγγιση των εξορκιστικών ευχών του Ευχολογίου	45
2.1 Οι πνευματικές δυνάμεις του κακού και η αντιμετώπισή τους με εξορκιστικά μέσα	45
2.1.1 Το πρόβλημα του κακού στη χριστιανική θεολογία	45
2.1.2 Ο διάβολος, οι πεπτωκότες άγγελοι και οι μεθοδείες τους.....	46
2.1.3 Η αντιμετώπιση των πονηρών πνευμάτων από την Εκκλησία	48
2.2 Οι προβαπτισματικές εξορκιστικές ευχές	49
2.2.1 Άφορκισμός Α΄	50
2.2.2 Άφορκισμός Β΄	52
2.2.3 Άφορκισμός Γ΄	53
2.2.4 «Εὐχή μετὰ τὸ ποιήσαι κατηχούμενον».....	54
2.3 Οι Εξορκισμοί του Μ. Βασιλείου και του αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου	55
2.3.1 Η πρώτη Ευχή του Μ. Βασιλείου	56
2.3.2 Η δεύτερη Ευχή του Μ. Βασιλείου.....	57
2.3.3 Η τρίτη Ευχή του Μ. Βασιλείου	59
2.3.4 Η πρώτη Ευχή του αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου	60
2.3.5 Η δεύτερη Ευχή του αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου	61
2.3.6 Η τρίτη Ευχή του αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου	62
2.3.7 Η τέταρτη Ευχή του αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου.....	62
2.4 Οι λοιπές (περιστατικές) Ευχές εξορκιστικού χαρακτήρα.....	63
2.4.1 Άκολουθία εἰς παράκλησιν ἀσθενῶν, χειμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων	
ἀκαθάρτων, καὶ ἐπηρεαζόντων	65
2.4.2 Εὐχή ἐπὶ οἰκίας περιεργαζομένης ὑπὸ πονηρῶν πνευμάτων	68
2.4.3 Ἐξορκισμὸς τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Τρύφωνος. Λεγόμενος εἰς Κήπους,	
Ἀμπελῶνας, καὶ Χωράφια	69
3 Οι διαφοροποιήσεις των εξορκιστικών ευχών στις έντυπες εκδόσεις του Ευχολογίου	72
3.1 Σχετικά με τις εξεταζόμενες εκδόσεις και τη μεθοδολογία καταγραφής των μεταξύ	
τους διαφοροποιήσεων.....	74
3.2 Προβαπτισματικές εξορκιστικές ευχές	77
3.2.1 Πρώτος Αφορκισμός.....	77
3.2.2 Κριτικό υπόμνημα.....	78

3.2.3	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	78
3.2.4	Δεύτερος Αφορκισμός	79
3.2.5	Κριτικό υπόμνημα.....	80
3.2.6	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	81
3.2.7	Τρίτος Αφορκισμός.....	82
3.2.8	Κριτικό υπόμνημα.....	82
3.2.9	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	82
3.2.10	«Εὐχή μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον».....	83
3.2.11	Κριτικό υπόμνημα.....	84
3.2.12	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	84
3.3	Εξορκισμοί Μ. Βασιλείου.....	85
3.3.1	1 ^η Ευχή.....	85
3.3.2	Κριτικό υπόμνημα.....	85
3.3.3	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	86
3.3.4	2 ^η Ευχή.....	87
3.3.5	Κριτικό υπόμνημα.....	89
3.3.6	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	90
3.3.7	3 ^η Ευχή.....	91
3.3.8	Κριτικό υπόμνημα.....	93
3.3.9	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	93
3.4	Εξορκισμοί αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου.....	94
3.4.1	1 ^η Ευχή.....	94
3.4.2	Κριτικό υπόμνημα.....	95
3.4.3	2 ^η Ευχή.....	95
3.4.4	Κριτικό υπόμνημα.....	96
3.4.5	3 ^η Ευχή.....	96
3.4.6	Κριτικό υπόμνημα.....	97
3.4.7	4 ^η Ευχή.....	97
3.4.8	Κριτικό υπόμνημα.....	99
3.4.9	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	101
3.5	Ἀκολουθία εἰς παράκλησιν ἀσθενῶν, χεῖμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων, καὶ ἐπιρραζόντων	101
3.5.1	Κριτικό υπόμνημα.....	105
3.5.2	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	108
3.6	Εὐχή ἐπὶ οἰκίας περιεργαζομένης ὑπὸ πονηρῶν πνευμάτων	109
3.6.1	Κριτικό υπόμνημα.....	110
3.6.2	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	112
3.7	Ἐξορκισμὸς τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Τρύφωνος. Λεγόμενος εἰς Κήπους, Ἀμπελῶνας, καὶ Χωράφια	113
3.7.1	Κριτικό υπόμνημα.....	115
3.7.2	Σημαντικότερες παρατηρήσεις	116
	Συμπεράσματα	118
	Βιβλιογραφία	123
	Παράρτημα: Ενδεικτικός κατάλογος ψηφιοποιημένων εκδόσεων του (Μ.) Ευχολογίου, προσβάσιμων στο διαδίκτυο.....	139

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

αι.	αιώνας
βλ.	βλέπε
εξ.	και εξής
ι.	ιερός, ιερά
κ.ά.ό.	και άλλα όμοια
κλπ.	και λοιπά
κ.ο.κ.	και ούτω καθεξής
Μ.	Μέγας, Μέγα
μ.Χ.	μετά Χριστόν
ό.π.	όπου παραπάνω
πβ.	παράβαλε
π.Χ.	προ Χριστού
π.χ.	παραδείγματος χάριν
σ./σσ.	σελίδα/ες
στ.	στήλη
τ.έ.	τουτέστιν
φ./φφ	φύλλο/α
χ.χ.	χωρίς χρονολογία
add.	addunt, addidit – προσθέτουν, προσέθεσε
corr.	correxuit, correctum – διόρθωσε, ορθό
em.	emendavit - διόρθωσε
ins.	inseruit - εισήγαγε
iter.	iteravit - επανέλαβε
om.	omittit, omittunt – παρέλειψε, παρέλειψαν
r./v.	recto – εμπρόσθια όψη φύλλου / verso – οπίσθια όψη φύλλου
Α.Ψ.Κ.	Αθωνική Ψηφιακή Κιβωτός
Κ.Δ.	Καινή Διαθήκη
Π.Δ.	Παλαιά Διαθήκη

Πρόλογος

Σε περιόδους πανανθρώπινων κρίσεων οικονομικών, υγειονομικών, πολεμικών, μα συνάμα πρωτίστως ηθικοπνευματικών, όπως η τρέχουσα, μέσα από τον φόβο και τον πόνο που οι πρωτόγνωρες καταστάσεις προξενούν σε όλους μας, τείνουμε να προβληματιζόμαστε εντονότερα για τη ραγδαία εξάπλωση του κακού στον κόσμο και να επιζητούμε τη θεία παρέμβαση και προστασία. Βέβαια, πολλοί είναι εκείνοι (ακόμη και μεταξύ των θρησκευομένων) που δυσκολεύονται να αποδεχθούν την ύπαρξη προσωπικών πνευματικών δυνάμεων του κακού, οι οποίες απεργάζονται νυχθημερόν την απώλεια του ανθρώπου, αφού, σύμφωνα και με τον Baudelaire, *το καλύτερο τέχνασμα του διαβόλου είναι να μάς πείσει πως δεν υπάρχει*¹. Ωστόσο, φαίνεται πως στον απόηχο των αλληπάλληλων αυτών κρίσεων η μετανεωτερική, υλιστική εποχή μας αρχίζει σταδιακά να αποδέχεται εκ νέου, κάτι το οποίο θεωρείτο εξ αρχής δεδομένο για την πρώτη χριστιανική Εκκλησία: ότι δηλαδή ο κόσμος βρίσκεται στην εξουσία του διαβόλου και των υπ'αυτόν πεπτωκότων αγγέλων, οι οποίοι υπονομεύουν τη ζωή και την ψυχοσωματική υγεία των ανθρώπων και την ακεραιότητα όλων των δημιουργημάτων. Η ολέθρια αυτή επιρροή των δυνάμεων του κακού στην κτίση, που ενίοτε φτάνει μέχρι την τραγικότετη κατάσταση του δαιμονισμού, φαίνεται δυστυχώς να αποτελεί πηγή έμπνευσης για τη βιομηχανία του θεάματος (με ταινίες όπως «ο Εξορκιστής» κ.ά.ό.) και να προβάλλεται γενικότερα από τους παραγωγούς συναφών πολιτιστικών προϊόντων (σε λογοτεχνία, κόμικς, μουσική, εικαστικές τέχνες), οι οποίοι αποσκοπώντας σε μία επιπόλαιη και επιδερμική συγκινησιακή πρόκληση του κοινού «παίζουν», θα λέγαμε, *έν ού παικτοῖς*. Στους κόλπους, ωστόσο, της Εκκλησίας ουδέποτε παραγνωρίστηκε η σοβαρότητα της θεμελιώδους αυτής αλήθειας, μέσα από το πρίσμα της οποίας, και μόνον, τα δεινά όλου του κόσμου, αλλά και του κάθε ανθρώπου χωριστά, μπορούν να βρουν ικανοποιητική εξήγηση και προπαντός αποτελεσματική αντιμετώπιση και θεραπεία.

Το θέμα της παρούσας εργασίας αφορά ακριβώς στα μέσα εκείνα που η Εκκλησία διαθέτει στο πνευματικό της «οπλοστάσιο» για την καταπολέμηση των δυνάμεων του κακού, δηλαδή τις ευχές των εξορκισμών που περιλαμβάνονται στο λειτουργικό βιβλίο του Ευχολογίου. Οι εξορκιστικές ευχές αποτελούν πράγματι ένα θέμα όχι μόνο με μακρά ιστορία και

¹ « *Mes chers frères, n'oubliez jamais, quand vous entendrez vanter le progrès des lumières, que la plus belle des ruses du Diable est de vous persuader qu'il n'existe pas!* » (από το διήγημα του Charles Baudelaire “Le Joueur Généreux” στην εφημερίδα *Le Figaro*, 7-2-1864).

πανανθρώπινη διάσταση, αλλά και με εγγενές θεολογικό και λειτουργικό ενδιαφέρον, το οποίο εν προκειμένω προσεγγίζεται, επιπλέον, υπό το πρίσμα της μελέτης και καταγραφής της εκδοτικής αποτύπωσής τους στα έντυπα Ευχολόγια διαχρονικά. Η διάσταση αυτή, μάλιστα, παρουσιάζει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο του γενικότερου ακαδημαϊκού, εκκλησιαστικού, αλλά και εκδοτικού ενδιαφέροντος για την αποκάθαρση και την αποκατάσταση των λειτουργικών κειμένων της Εκκλησίας, βάσει κριτικής έρευνας. Στο βαθμό δε της προσωπικής μου ενασχόλησης με τη συγκεκριμένη έρευνα, για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας, διαπίστωσα ότι ακριβώς το στάδιο της μελέτης και αντιπαραβολής των κειμένων των εξορκιστικών ευχών, μεταξύ των διαφόρων παλαιτύπων εκδόσεων, αποδείχθηκε μία βαθύτατα ενδιαφέρουσα και συγκινητική, θα μπορούσα να πω, εμπειρία, την οποία αποκόμισα από την πραγμάτευση του όλου θέματος. Και τούτο διότι, χάρη στην πληθώρα των ψηφιακά διαθέσιμων τεκμηρίων, μού δόθηκε η δυνατότητα να πραγματοποιήσω ένα συναρπαστικό νοερό ταξίδι στον χώρο (από τη Βενετία ως την Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα) και στον χρόνο (από τον ΙΣΤ΄ αιώνα έως σήμερα), σε κάθε βήμα του οποίου γινόμουν κοινωνός των γλωσσικών, λειτουργικών και θεολογικών προβληματισμών των εκδοτών και επιμελητών διαφόρων εποχών, *ἀνδρῶν μάλιστα σοφῶν τε καὶ θεοσεβῶν* (για να παραφράσω τον επιμελητή της έκδοσης Βενετίας του 1851, Σπ. Ζερβό). Πολλοί εξ αυτών αναπόφευκτα άφησαν το προσωπικό τους στίγμα, κατά το μάλλον ή ήττον, στα εν χρήσει σήμερα λειτουργικά κείμενα, άλλοτε με περισσότερο και άλλοτε με λιγότερο εύστοχο τρόπο, αλλά πάντοτε εμφορούμενοι από ειλικρινές αίσθημα ευθύνης για το εν γένει εκδοτικό τους έργο. Επιπλέον, μία ακόμη διαπίστωση η οποία, πιστεύω, οφείλει να τονισθεί δεόντως, είναι πως όσο σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε από τον ΙΕ΄ αιώνα η τυπογραφία για τη διάσωση του περιεχομένου των χειρογράφων και την ευρύτερη διάδοση των λειτουργικών βιβλίων, εξίσου σημαντικό ρόλο διαδραματίζει σήμερα η προϊούσα ψηφιοποίηση χειρογράφων και παλαιτύπων, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, η οποία ανοίγει νέους ορίζοντες και προοπτικές στην επιστημονική έρευνα και αποτελεί γενικά ένα εγχείρημα υψηλής προστιθέμενης αξίας, το οποίο οφείλει οπωσδήποτε να συνεχισθεί και να επεκταθεί.

Τούτων λεχθέντων, η εκπόνηση της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, με την οποία ολοκληρώνεται, συν Θεώ, η ακαδημαϊκή διαδρομή μου στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, απετέλεσε για μένα το πλέον ικανοποιητικό επιστέγασμα της εξ απαλών ονύχων επιθυμίας μου να εντρυφήσω στην επιστήμη της Θεολογίας. Ως εκ τούτου, θα ήθελα πρωτίστως να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς τους εμπνευστές και όλους τους

συντελεστές του συγκεκριμένου Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, το οποίο, πλην των αποφοίτων Θεολογικής, δέχεται και πτυχιούχους άλλων επιστημών, όπως στην περίπτωσή μου. Στην επιλογή δε του τόσο ενδιαφέροντος αυτού θέματος καταλυτική υπήρξε η συμβολή του Επιβλέποντος Καθηγητού μου και Διδάσκοντος, κ. Γεωργίου Φίλια, στον οποίο οφείλω, και για τον λόγο αυτό, θερμές ευχαριστίες, όπως και στον Συν-Επιβλέποντα Καθηγητή κ. Σωτήριο Δεσπότη για τις εποικοδομητικές υποδείξεις του. Θα ήθελα, επίσης, να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην οικογένειά μου και προπαντός στη σύζυγό μου για όλη τη συμπαράστασή της και την εμπύχωση στη διάρκεια της προσπάθειας αυτής, καθώς και στους/στις συναδέλφους μου, σε όλες τις βαθμίδες της υπηρεσιακής ιεραρχίας, για την ενθάρρυνση, υποστήριξη και κατανόησή τους ακόμη και στις πιο απαιτητικές στιγμές της συνεργασίας μας. Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον πανοσιολογιώτατο Αρχιμανδρίτη π. Ιωάννη - Γεώργιο Περιστερίδη και στον αιδεσιμολογιώτατο Πρωτοπρεσβύτερο π. Αντώνιο Καλλιγέρη για τις πολύτιμες συμβουλές τους και για την εξασφάλιση ορισμένων εκ των απαραίτητων έργων της βιβλιογραφίας, καθώς και σε όλους όσους προσεύχονταν για μένα σε κάθε δύσκολη περίπτωση που αντιμετώπισα κατά τη διάρκεια των σπουδών μου· προπάντων δε σε Εκείνον, ο Οποίος εισάκουσε τις προσευχές αυτές.

Μαρούσι, 23-5-2022

*Πρώτος εορτασμός της ιερής Μνήμης
του Οσίου πατρός ημών Ευμενίου Σαριδάκη²,
από της αγιοκατατάξεως αυτού (14-4-2022).*

² «Ο όσιος Ευμένιος γεννήθηκε το 1931 στην Εθιά Μονοφατίου του νομού Ηρακλείου Κρήτης και ήταν το όγδοο παιδί μιας φτωχής & πιστής οικογένειας. Έγινε μοναχός σε ηλικία 17 χρονών, αγωνίστηκε για την καλλιέργεια της ψυχής του με αγάπη και προσευχή και δοκιμάστηκε σκληρά και από την ασθένεια της λέπρας...

Αλλά και αργότερα, ενώ ήταν ήδη ιερέας, δοκιμάστηκε σκληρά από δαιμονική επιρροή, με την οποία βασανίστηκε ψυχοσωματικά και ελευθερώθηκε μετά από πολλές προσευχές, αγρυπνίες και εξορκισμούς σε μοναστήρια της Κρήτης, όπως στις μονές Κουδουμά και Παναγίας Καλυβιανής.

Η λέπρα τον έφερε στο Νοσοκομείο Λοιμωδών στην Αγία Βαρβάρα Αθηνών. Εκεί θεραπεύτηκε αλλά, βλέποντας τον ανθρώπινο πόνο, αποφάσισε να παραμείνει στο Νοσοκομείο ως ιερέας, για να βοηθήσει όσο μπορούσε την ανακούφιση των συνανθρώπων του! Εκεί λοιπόν "θα αρχίσει το ποιμαντικό του έργο, που μπροστά του γονατίζουν οι έχοντες θεολογικά πτυχία και εκκλησιαστικά αξιώματα". Η αγάπη του και ο ασκητικός του αγώνας έφεραν σ' αυτόν τη χάρη του Θεού και ο ταπεινός ιερέας (λειτουργούσε στο ναό των αγίων Αναργύρων Ιατρών Κοσμά & Δαμιανού, μέσα στο Λοιμωδών) έφτασε σε μεγάλο ύψος αγιότητας -το οποίο διατηρούσε κρυφό όσο μπορούσε- και αξιώθηκε να λάβει το προορατικό χάρισμα, να ζηήσει υψηλά πνευματικά βιώματα και οράματα και να βοηθήσει πάρα πολλούς ανθρώπους κάθε κοινωνικής τάξης και μορφωτικού επιπέδου, όχι μόνο με τις συμβουλές και την προσευχή του αλλά και με την αγιασμένη παρουσία του...» Βλ. σχετικά στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.imkifissias.gr/index.php/epikairotitita/4333-gerontas-evmenios-saridakis> (ημ. ανάκτ.: 23-5-2022).

Εισαγωγή

Οι εξορκισμοί (αλλιώς: «έπορκισμοί», «άφορκισμοί», λατινικά: «*exorcismi*») αποτελούν αγιαστικές πράξεις της Εκκλησίας, οι οποίες αποσκοπούν στην εν τω Ονόματι του Θεού απαλλαγή του ανθρώπου και των λοιπών κτισμάτων από τη δαιμονική κατοχή ή επήρεια, γι' αυτό και φέρουν, κατά κανόνα, επιτιμητικό και προστακτικό χαρακτήρα³. Το δε ρήμα «έξορκίζω», καθαυτό, σημαίνει αφενός «δεσμεύω, υποχρεώνω σε ομολογία» (πβ. Μτ.26,63: «ὁ δὲ Ἰησοῦς ἐσιώπα. καὶ ὁ ἀρχιερεὺς εἶπεν αὐτῷ· ἐξορκίζω σε κατὰ τοῦ θεοῦ τοῦ ζῶντος ἵνα ἡμῖν εἴπῃς εἰ σὺ εἶ ὁ χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ») και αφετέρου «απελευθερώνω από την επήρεια ή την κατοίκηση του διαβόλου υπάρξεις που έχουν απολέσει τον εαυτό τους και την αυτοσυνειδησία τους»⁴. Στη χειρόγραφη ευχολογιακή παράδοση υπάρχουν διάφορες εξορκιστικές ευχές, από τις οποίες επελέγησαν, πιθανότατα χωρίς κάποια ιδιαίτερα κριτήρια, εκείνες οι οποίες τελικώς συμπεριελήφθησαν στις πρώτες έντυπες εκδόσεις του Ευχολογίου⁵. Οι συγκεκριμένες ευχές με την πάγια συμπερίληψή τους σε όλα τα μεταγενέστερα έντυπα Ευχολόγια κατέστησαν «τοις πράγμασι» (χωρίς δηλαδή σχετική Συνοδική Πράξη διαλογής ή έγκρισης) αναπόσπαστο μέρος του υφιστάμενου λειτουργικού τυπικού και αποτελούν τα επίσημα εξορκιστικά κείμενα της Εκκλησίας. Έτσι, πέραν των παλαιόθεν (Γ' μ.Χ. αιώνας) καθιερωμένων «άφορκισμών» που προηγούνται της Ακολουθίας του Βαπτίσματος, στη λειτουργική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας συμπεριλαμβάνονται και εξορκιστικές ευχές, οι οποίες χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα για όσους τελούν υπό την κατοχή ή την επήρεια ακαθάρτων πνευμάτων καθώς και σε διάφορες άλλες συναφείς περιστάσεις. Για τις ευχές αυτές θα γίνει λόγος αναλυτικά στο κυρίως μέρος της παρούσας εργασίας, αφού προηγηθεί μία απαραίτητη εισαγωγική αναφορά στο Ευχολόγιο ως λειτουργικό βιβλίο καθώς και στην εκδοτική ιστορία του.

α) Το Ευχολόγιο ως λειτουργικό βιβλίο της Εκκλησίας

Το «Εύχολόγιον» είναι ένα από τα αρχαιότερα και βασικότερα για τη χριστιανική λατρεία λειτουργικά βιβλία της Εκκλησίας. Ως περίοδος διαμορφώσεως του αρχικού πυρήνα του (τουλάχιστον ως προς τις ευχές της Θείας Ευχαριστίας και του Βαπτίσματος) μπορούν να θεωρηθούν

³ «Εξορκισμός», *Θρησκευτική και Ήθική Έγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 5 (Αθήνα: Έκδοσις Αθην. Μαρτίου, 1964), στ. 730.

⁴ Σωτήριος Δεσπότης, *Ιερά Ευαγγέλια. Το μήνυμα της Καινής Διαθήκης στον σύγχρονο άνθρωπο*, (Αθήνα: εκδόσεις ENNOIA, 2017) 551.

⁵ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», Εισήγηση στο I' Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, με θέμα: *Η ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ* «Εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος» (Βόλος, 20 - 22 Οκτωβρίου 2008) 24, στον διαδικτυακό τόπο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/filias_daimones.pdf (ημ. ανάκτ.16-6-2021).

οι τέσσερις πρώτοι μετά Χριστόν αιώνες, κατά τους οποίους ωστόσο επικρατούσε ακόμη γενικότερη ελευθερία στη διατύπωση των ευχών της Θείας Λατρείας. Από το διάστημα αυτό και μετά ξεκινάει σταδιακά η παγίωση και καταγραφή των κειμένων των ευχών σε λειτουργικές συλλογές⁶, από τις οποίες, συν τω χρόνω, συγκροτήθηκε το «Ευχολόγιον», δηλαδή η ογκώδης συλλογή όλων των ευχολογικών κειμένων της Θείας Λατρείας.

Συγκεκριμένα, στο εν χρήσει Ευχολόγιο (ως «Μέγα Ευχολόγιον»), σύμφωνα με την καθιερωμένη από αιώνων σύνθεσή του, περιλαμβάνονται: η Διάταξη της Ιεροδιακονίας και η Διάταξη της Θείας Λειτουργίας, οι Ευχές του Λυχνικού, του Όρθρου, οι Θείες Λειτουργίες του αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου, του Μεγάλου Βασιλείου και των Προηγιασμένων, οι Ακολουθίες των υπολοίπων Μυστηρίων, της μοναχικής κουράς, των αγιασμών, των εγκαινίων των ναών, των κεκοιμημένων, των λιτανειών, καθώς και οι υπόλοιπες ιεροπραξίες και Ευχές της Εκκλησίας, οι οποίες απευθύνονται σε μία πληθώρα αναγκών και περιστάσεων του καθημερινού βίου (περιστατικές Ευχές)⁷. Ειδικότερα, το Ευχολόγιο περιλαμβάνει κυρίως τη βασική δομή και τα σταθερά μέρη των ιεροτελεστιών της Εκκλησίας, τα οποία τελεσιουργούνται από τον ανώτερο κλήρο (επισκόπους, πρεσβυτέρους και διακόνους), σε αντιδιαστολή προς το περιεχόμενο του «Ψρολογίου», δηλαδή του λειτουργικού εκείνου βιβλίου, το οποίο περιλαμβάνει τα σταθερά μέρη των ακολουθιών που αφορούν τον κατώτερο κλήρο (αναγνώστες, ψάλτες), τους μοναχούς και τους λαϊκούς⁸.

Δεδομένου του μεγάλου όγκου του Ευχολογίου ως βιβλίου και καθαρά για λόγους ευχρηστίας, διαμορφώθηκαν σχετικά νωρίς και εν συνεχεία εκδόθηκαν ως επιμέρους λειτουργικά βιβλία μικρότερες συλλογές από τα κείμενά του (π.χ. το «Μικρόν Ευχολόγιον» ή «Αγιασματάριον» ή «Αγιασματάριον τὸ Μέγα», το «Διακονικόν», το «Ίερατικόν» ή «Λειτουργικόν» ή «Αἱ τρεῖς λειτουργίαι» και το «Αρχιερατικόν» ή «Τακτικόν»), προς διάκριση από τις οποίες το Ευχολόγιο τιτλοφορείται «Μέγα Ευχολόγιον» ή «Ευχολόγιον τὸ Μέγα»⁹. Ειδικότερα το Μικρό Ευχολόγιο αποτελεί κατ'ουσίαν επιτομή του Μεγάλου Ευχολογίου, στην οποία σταχυολογούνται οι συχνότερα χρησιμοποιούμενες ακολουθίες και ευχές όπως αγιασμοί, ευχές για διάφορες περιστάσεις, παρακλήσεις, ακολουθίες ορισμένων μυστηρίων, νεκρώσιμες ακολουθίες και

⁶ Γ. Φύλιας, «Εισαγωγικές σκέψεις στην ιστορία και θεολογία τοῦ Ευχολογίου», *Ἡ Ὁδὸς* 39 (2017) 3-4, στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.imr.gr/periodiko/odos-39.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

⁷ Παναγιώτης Σκαλτσής, «Ευχολόγιο. Γενικά», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 7, (Αθήνα: Στρατηγικές Εκδόσεις ΕΠΕ, 2012), 415.

⁸ Διονύσιος Ανατολικιώτης, «Τὶ εἶναι τὸ Ευχολόγιον», *Ἡ Ὁδὸς* 39 (2017) 1, στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.imr.gr/periodiko/odos-39.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

⁹ Ι. Φουντούλης, *Λειτουργικὴ Α΄: Εἰσαγωγή στη Θεία Λατρεία* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μυγδονία, 1993) 81.

άλλο παρεμφερές υλικό. Εκδίδεται συνήθως σε μικρό σχήμα (16^ο) και αποτελεί το εγκόλπιο του ιερέως και το κατ'εξοχήν φορητό λειτουργικό βιβλίο. Λόγω της χρηστικότητάς του αριθμεί πολλές εκδόσεις, γεγονός στο οποίο οφείλεται και η αστάθεια του περιεχομένου του, καθώς η εκλογή της ύλης ποικίλλει αναλόγως του εκάστοτε επιμελητή της έκδοσης¹⁰. Επίσης, σε χειρόγραφα και σε έντυπα απαντώνται και άλλες επιτομές του Ευχολογίου, μικρότερης σημασίας, αλλά ιδιαιτέρως εύχρηστες, οι οποίες περιέχουν μία μόνο ακολουθία και φέρουν ανάλογο τίτλο, όπως η «Θεία Λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου», η «Θεία Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων», το «Ἐξοδιαστικόν» (η νεκρώσιμη ακολουθία), το «Ἱερὸν Εὐχέλαιον», κ.ά.¹¹.

Αρχαιότατο Ευχολόγιο (α' ήμισυ του Δ' μ.Χ. αιώνα¹²) είναι του Σεραπίωνος Επισκόπου Θμούεως Αιγύπτου, το οποίο αποτελεί πρώτο δείγμα «Αρχιερατικού» του Αλεξανδρινού λειτουργικού τύπου¹³. Η αρχαιότερη ωστόσο σωζόμενη και πλέον φημισμένη χειρόγραφη μαρτυρία του Βυζαντινού λειτουργικού τύπου, όπως παραδέχεται το σύνολο των μελετητών, είναι ο Ελληνικός Βαρβερινός Κώδιξ 336 (β' ήμισυ Η' μ.Χ. αιώνα)¹⁴. Γίνεται ομόφωνα δεκτό, ότι πρόκειται για αντίγραφο απολεσθέντος πρωτοτύπου, το οποίο συνετέθη στην Κωνσταντινούπολη, πρόκειται δηλαδή για Κωνσταντινουπολίτικο Ευχολόγιο, επονομαζόμενο και «Πατριαρχικό», που σημαίνει ότι περιέχει το τυπικό και τις πατριαρχικές ακολουθίες της Κωνσταντινούπολης και όχι κάποιας περιφερειακής εκκλησιαστικής έδρας¹⁵. Γίνεται πάντως δεκτή η ύπαρξη και «ευχολογιακών στοιχείων» (αν και όχι απηρτισμένων ευχολογίων) αρχαιότερων του Βαρβερινού Κώδικα προερχόμενων από τον χώρο της Γεωργιανής και της Αρμενικής λατρείας, τα ελληνικά πρωτότυπα των οποίων ωστόσο δεν έχουν σωθεί¹⁶.

Σώζονται και άλλα πολλά παλαιά χειρόγραφα Ευχολόγια, των οποίων το περιεχόμενο βασικά είναι το ίδιο, χωρίς ωστόσο να ταυτίζεται απόλυτα¹⁷. Και τούτο διότι, σε αντίθεση με τα έντυπα, στα χειρόγραφα Ευχολόγια παρατηρείται ποικιλία τόσο ως προς τις διατάξεις, όσο και

¹⁰ Ι. Φουντούλης, «Αγιασματάριον», *Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 1 (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀθην. Μαρτίου, 1962), στ. 218.

¹¹ Ι. Φουντούλης, *Λειτουργική Α'*, ό.π. 82.

¹² «Εὐχολόγιον», *Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ.5 (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀθην. Μαρτίου, 1964), στ. 1141.

¹³ Ι. Φουντούλης, *Λειτουργική Α'*, ό.π. 82.

¹⁴ Γ. Φίλιας, «Τὸ Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον 336 (Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 336)», *Θεολογία* 3 (1990) 396, 402, στον διαδικτυακό τόπο: https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1990_3_4_Filias.pdf (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

¹⁵ Γ. Φίλιας, «Τὸ Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον 336», ό.π. 402-403.

¹⁶ Γ. Φίλιας, «Τὸ Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον 336», ό.π. 409-410.

¹⁷ Ι. Φουντούλης, *Λειτουργική Α'*, ό.π. 80.

ως προς τις ευχές των ακολουθιών¹⁸. Οι συλλογές αυτές περιέχουν υλικό διαφόρων συγγραφέων και εποχών, από τον Δ΄ μ.Χ. αιώνα μέχρι της εποχής της συντάξεώς τους, ενώ άλλες από τις ακολουθίες τις οποίες περιέχουν βρίσκονται σε χρήση ως τις μέρες μας και άλλες όχι. Ενίοτε υπάρχουν ακολουθίες σε δύο ή και περισσότερες μορφές, άλλες παλαιότερες και άλλες νεότερες. Γενικά το περιεχόμενο του Ευχολογίου είναι ακατάστατο, πράγμα που οφείλεται στις φάσεις συγκεντρώσεως του υλικού του¹⁹.

β) Ιστορικά στοιχεία για τις έντυπες εκδόσεις του Ευχολογίου

Το Ευχολόγιο έλαβε τη σημερινή μορφή του μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας²⁰ και την έναρξη της έκδοσης των λειτουργικών βιβλίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, κατά κύριο λόγο από ιδιώτες ανεξάρτητους από την εκκλησιαστική αρχή²¹. Έτσι, δεδομένου ότι στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν επιτρεπόταν η ίδρυση ελληνικών τυπογραφείων²², ξεκινά στην Ιταλία, με επίκεντρο κυρίως τη Βενετία, όπου υπήρχε ακμάζουσα ελληνική παροικία, από τα τέλη του ΙΕ΄ και ιδίως από τις αρχές του ΙΣΤ΄ αι., η μακράιωνη παράδοση της εκεί ελληνικής τυπογραφίας²³. Οι Έλληνες, που κατά την οθωμανοκρατία κατέφυγαν στο εξωτερικό, άρχισαν να τυπώνουν βιβλία σε συνεργασία με ξένους εκδοτικούς οίκους ή ιδρύοντας δικούς τους, ή απασχολούμενοι ως απλοί διορθωτές ή χαράκτες ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων²⁴. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η παρουσία του πατρινού εμπόρου Ανδρέα Κουνάδη στη Βενετία και η συνεργασία του με τους Ιταλούς αδερφούς Σάβιο (Da Sabbio), η οποία θα σημάνει την έναρξη ενός μακρόβιου ελληνικού τυπογραφείου και θα καταστήσει τη Βενετία το κέντρο της ελληνικής εκδοτικής δραστηριότητας μέχρι τον ΙΘ΄ αιώνα. Μετά το θάνατο του Κουνάδη, το 1523, το τυπογραφείο θα περάσει στα χέρια του

¹⁸ Πρωτοπρ. Κωνσταντίνος Παπαγιάννης, «Αί εὐχαὶ ἐπὶ τῇ γεννήσει παιδίου», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 79 (1996) 490, στον διαδικτυακό τόπο:

<http://users.auth.gr/mangian/π.%20Κωνσταντίνου%20Παπαγιάννη,%20Ευχές%20επὶ%20τῆ%20γεννήσει%20Γρ.%20Παλαμᾶς%2020763.%20201996.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

¹⁹ Ι. Φουντούλης, *Λειτουργική Α΄*, ό.π. 80.

²⁰ Αρχιμ. Γεώργιος Χρυσοστόμου, «Σύγχρονες ευχολογιακές ανάγκες για τη συνάφεια υγείας και ασθένειας των πιστών», Εισήγηση στο Ι΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, με θέμα: *Η ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ «Εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος»* (Βόλος, 20 - 22 Ὀκτωβρίου 2008) 16, στον διαδικτυακό τόπο:

http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/chrysostomos_anages.pdf (ημ. ανάκτ.: 4-4-2022).

²¹ Παναγιώτης Σκαλτσῆς, «Η Ὁρθόδοξη Λατρεία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», *Ἐκκλησία* 4 (2013) 265, στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/index.asp> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

²² Νικόλαος Τωμαδάκης, «Η ἐν Ἰταλίᾳ ἐκδοσις ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεῖα Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων Κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αἰῶνας», *Ἐπιτηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. ΛΖ΄, (Αθήνα, 1969) 5, στον διαδικτυακό τόπο: <https://pdfcoffee.com/-39-39--pdf-free.html> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

²³ Π. Σκαλτσῆς, ό.π. 265.

²⁴ Ν. Τωμαδάκης, ό.π. 7.

πεθερού του Damiano di Santa Maria, ο οποίος θα συνεχίσει μαζί με τους Σάβιο την εκδοτική παραγωγή του οίκου με το τυπογραφικό σήμα του Κουνάδη (ένα κουνάβι μέσα σε θυρεό) και τον τίτλο «*Τύπος Κουνάδου*»²⁵. Στο τυπογραφείο των Σαβίων θα εκδοθούν αρκετά θρησκευτικά και λειτουργικά βιβλία, μεταξύ των οποίων και η πρώτη έντυπη έκδοση του Ευχολογίου, το 1526²⁶. Πρόκειται για την πρώτη από χειρογράφου έκδοση («*editio princeps*»)²⁷, με τίτλο: «*Ευχολόγιον σὺν Θεῷ ἀγίῳ μετὰ τινων ἀναγκαίων προσθέσεων, τῶν ὀφφικίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, τὰς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου κτλ. Ἐνετίησιν 1526*»²⁸. Η έκδοση πιθανότατα βασίστηκε σε συγκεκριμένα χειρόγραφα, τα οποία τύχαινε να έχει στη διάθεσή του ο εκδοτικός οίκος, χωρίς ωστόσο να είναι βέβαιον κατά πόσο αποτελούσαν τα καλύτερα ή πληρέστερα κείμενα²⁹, αν και κατά κανόνα για τις εκδόσεις των ελληνικών λειτουργικών βιβλίων στην Ιταλία αναζητούνταν τα καταλληλότερα, πιστότερα και πληρέστερα χειρόγραφα, τα οποία και συγκρίνονταν μεταξύ τους για την εύρεση των καλύτερων γραφών³⁰.

Ως επόμενη έκδοση του Ευχολογίου αναφέρεται από τον Έ. Legrand³¹ η έκδοση Βενετίας του 1545³², από τον βραχύβιο εκδοτικό οίκο (1544-1545)³³ του Κερκυραίου λογίου Νικολάου Σοφιανού και των συνεταίρων του Μάρκου Σαμαριάρου και Νικολάου Επάρχου. Εν συνεχεία, το Ευχολόγιο εκδίδεται εκ νέου στη Βενετία από τον Χριστοφόρο Ζανέτο³⁴ (Zanetti) το 1550, και επανεκδίδεται από τον ίδιο τα έτη 1553, 1555 (με διορθωτή τον ιερέα και γνωστό

²⁵ Ειρήνη Σολομωνίδη, «Η Ιστορία της Ελληνικής Τυπογραφίας από τις συλλογές της Γενναδείου Βιβλιοθήκης», στον διαδικτυακό τόπο: https://www.ascsa.edu.gr/research/gennadius-library-gr/history-of-greek-printing-gr/history-of-greek-printing-details-gr#Begining_Greek_Printing (ημ. ανάκτ.: 7-3-2022).

²⁶ Πβ. και σχετ. σημ. στην ψηφιακή βιβλιοθήκη του Ωνασείου Ιδρύματος, όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: «*Ευχολόγιον ἐκ πολλῶν [...] Πρώτη ἐκδοσις τὸ 1526, στῆ Βενετία ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῶν Σάβιων [...]*», στον διαδικτυακό τόπο: http://www.onassislibrary.gr/el/sylogoi/antikeimena/37792_el/ (ημ. αν 27-3-2022).

²⁷ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 36* υποσημ. 3.

²⁸ Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία* Μέρος Α' (Ἐν Ἀθήναις: Τύποις Λ.Δ. Βιλαρά καὶ Β.Π. Λιούμη) 3, στον διαδικτυακό τόπο: https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/3/4/6/metadata-01-0000369.tkl&do=78075_01.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=373&height=564&maxpage=304 (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

²⁹ Αρχιμ. Γεώργιος Χρυσοστόμου, ὁ.π. 16.

³⁰ Ν. Τωμαδάκης, ὁ.π. 28.

³¹ Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique aux XVe et XVIe siècles*, tome 1er (Paris: Ernest Leroux Editeur, 1885) 272, στον διαδικτυακό τόπο: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/a/e/metadata-01-0000763.tkl> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

³² Σύμφωνα ωστόσο με τον Ι. Βελούδη (*Ευχολόγιον τὸ Μέγα*, Βενετία 1850 σ. β') και τον Δ. Ανατολικιώτη (*Ευχολόγιον τὸ Μέγα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014, σ. 36*), προηγείται άλλη μία έκδοση του Ευχολογίου, επίσης στη Βενετία, το 1544, χωρίς αναφορά στοιχείων εκδότη, για την οποία ο Βελούδης πιθανολογεί ότι προερχόταν από την τυπογραφία του Κουνάδη (τ.έ. των αδελφών Σαβίων).

³³ Αγαμέμνων Τσελίκας, «Εισαγωγικό Σημείωμα στην ομοιότυπη έκδοση του Νικολάου Γλυκύ, Βενετία 1687» στο *Ἡ Θεία Γραφή. Ἀπαντα Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης* (Αθήνα: Εκδόσεις Μίλητος, 2001) 3.

³⁴ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 36*.

κωδικογράφο της εποχής Ιωάννη Ναθαναήλο τον Κρήτα³⁵), 1558, 1560 και 1562³⁶. Ακολουθούν οι εκδόσεις του, επίσης Κερκυραίου, Ιππολύτου Βάλερι³⁷ (ή Βάρελι³⁸) κατά τα έτη 1564 (με επιμέλεια του μοναχού Λεοντίου Ναυπλιέως του Μογγιστού³⁹), 1570 (με διορθωτή τον Ιωάννη Ναθαναήλο⁴⁰) και 1571. Η έκδοση του 1564 είναι η παλαιότερη γνωστή του συγκεκριμένου τυπογραφείου, το οποίο είχαν ιδρύσει στη Βενετία οι αδελφοί Βάρελι στο όνομα ενός εξ αυτών, του Ιππολύτου⁴¹. Φαίνεται δε ότι το Ευχολόγιο του 1571 υπήρξε και το τελευταίο έργο που εξέδωσε ο εν λόγω εκδοτικός οίκος, αφού έκτοτε το όνομα του Ιππολύτου Βάλερι παύει να εμφανίζεται στα αρχεία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας και εξαφανίζεται εντελώς από τις πηγές της εποχής⁴². Άλλες εκδόσεις⁴³ του Ευχολογίου κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα στη Βενετία έγιναν τα έτη 1566 από τον Ανδρέα Ιουλιανό (Giuliani), 1578 από τον Αντόνιο Βεργή (με επιμελητή τον ιερομόναχο Νικηφόρο τον εκ Τρίκκης⁴⁴), 1580 από τον Zuan Battista Tauroceni, το 1584 (χωρίς περαιτέρω στοιχεία εκδότη), το 1585 «*ἐκ τῶν τύπων Κουνάδου*»⁴⁵ (τ.έ. από το τυπογραφείο των Σαβίων) και, τέλος, από τον Πέτρο Τζανέτο, υιό «*τοῦ ποταῖ (sic) Χριστοφόρου τοῦ Τζανέτου*» κατά τα έτη 1589 (με επιμέλεια του «*Γεωργίου ἱερέως Βλαστροῦ Κρητὸς τοῦ ἐπινομαζομένου Πουνταλέτου*»⁴⁶) και 1596.

³⁵ Ν. Τομαδάκης, ό.π. 25.

³⁶ Dom Anselm Strittmatter, «Notes on the Byzantine Synapte», *Traditio*, Vol. 10 (1954) 58, 77-78 υποσημ. 59, στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.jstor.org/stable/27830291> (ημ. ανάκτ. 21-1-2022). Η έκδοση αυτή δεν αναφέρεται στην Εισαγωγή του *Ευχολογίου τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014).

³⁷ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 36*.

³⁸ https://opac.mountathos.org/webopacma/FullBB.csp?WebAction=ShowFullBB&EncodedRequest=*99*B3U*EC2*5Dv*EB*87*13*BBCJ3*1A*E5&Profile=Default&OpacLanguage=gre&NumberToRetrieve=50&StartValue=2&WebPageNr=1&SearchTerm1=n%20.1.41477&SearchT1=&Index1=Uindex11&SearchMethod=Find3&ItemNr=2 (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

³⁹ *Ευχολόγιον*. Ἐν Οἰκίᾳ Ἰππολίτου τοῦ Βαλέριδος. Ἐνετίησιν, ἔτη τῶ ἀπό τῆς ἐνσάρκου οικονομίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀφξδ' (1564) φ. 235ν., στον διαδικτυακό τόπο: https://www.mountathos.org/el-GR/DivarViewer.aspx?item=05_03_15642178.pdf (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

⁴⁰ Ν. Τομαδάκης, ό.π. 25.

⁴¹ Φανή Μαυροειδή, «Ειδήσεις για Ελληνικά Τυπογραφεία της Ιταλίας τον 16ο αιώνα», *Δωδώνη: επιστημονική επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Τόμ. 4 (1975) 246, στον διαδικτυακό τόπο: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/30047/1/Ειδήσεις%20για%20ελληνικά%20τυπογραφεία%20της%20Ιταλίας%20τον%2016ο%20αίωνα.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

⁴² Evro Layton, «The History of a Sixteenth-century Greek Type Revised», *The Historical Review/La Revue Historique*, 1 (2005) 49, στον διαδικτυακό τόπο:

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/historicalReview/article/view/3959/3749> (ημ. ανάκτ. 18-12-2021).

⁴³ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 36*-37*.

⁴⁴ Μανουήλ Γεδεών, «Πατριαρχική μέριμνα περί εκδόσεως βιβλίων λειτουργικῶν», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 51 (1909) 404, στον διαδικτυακό τόπο: http://medusa.libver.gr/jspui/bitstream/123456789/4925/4/EKKL.ALHTEIA-1909-SEPT_DEC.pdf (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

⁴⁵ Μ. Γεδεών, ό.π. 404.

⁴⁶ Σύμφωνα με τη σχετική καταχώρηση στον διαδικτυακό τόπο της Αθωνικής Ψηφιακής Βιβλιοθήκης, όπου έχει αναρτηθεί και το εξώφυλλο της συγκεκριμένης έκδοσης:

https://opac.mountathos.org/webopacma/FullBB.csp?WebAction=ShowFullBB&EncodedRequest=*99*B3U*EC2*5Dv*EB*87*13*BBCJ3*1A*E5&Profile=Default&OpacLanguage=gre&NumberToRetrieve=50&StartValue=2&WebPageNr=1&SearchTerm1=n%20.1.41477&SearchT1=&Index1=Uindex11&SearchMethod=Find3&ItemNr=2

Κατά τον ΙΖ΄ αιώνα πραγματοποιήθηκαν στη Βενετία πάνω από είκοσι εκδόσεις και επανεκδόσεις του Ευχολογίου⁴⁷. Συγκεκριμένα εκδόσεις, για τις οποίες ωστόσο δεν αναφέρονται περαιτέρω στοιχεία εκδότη στη βιβλιογραφία, κυκλοφόρησαν τα έτη 1600, 1603, 1616, 1622 («έπιστατήσαντος Θεοφυλάκτου Ιερομονάχου τοῦ Τζανφουρνάρου, παρ' οὗ καὶ τινες Εὐχαὶ προσετέθησαν ὡς αὐτός οὗτος μαρτυρεῖ») και 1638. Οι περισσότερες εκδόσεις και επανεκδόσεις του ΙΖ΄ αιώνα πραγματοποιήθηκαν από το τυπογραφείο των Πινέλλων (Pinelli). Η πρώτη εξ αυτών κυκλοφόρησε το 1602 (με επιμέλεια του Επισκόπου Κυθήρων Μαξίμου [Μαργουνίου]), οι επόμενες τα έτη 1609, 1613 (με διορθώσεις του ιερομονάχου Θεοφάνους Ξενακίου⁴⁸), 1619, 1620 και 1622⁴⁹ (με διορθώσεις του ιερομονάχου Νικηφόρου Πασχάλεως⁵⁰) και 1625 (με επανεκδόσεις το 1629, το 1638 επιμελεία Θεοφυλάκτου Τζανφουρνάρου⁵¹ και το 1642), το 1652 (ως επιμελητής αναφέρεται κι εδώ ο Επίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος ο Μαργούνιος, ο οποίος είχε ωστόσο προαποβιώσει⁵²) και, η τελευταία, το 1662. Άλλες τρεις εκδόσεις στη Βενετία αναφέρονται από το τυπογραφείο του Ιουλιανού (Giuliani) το 1639⁵³, το 1648 και το 1666. Κατά το δεύτερο μισό του ΙΖ΄ αι. έρχονται στο προσκήνιο οι ιστορικοί εκδοτικοί οίκοι των Νικολάου Γλυκύ (από το 1670 ως το 1854⁵⁴) και Νικολάου Σάρου (από το 1681 ως το 1778⁵⁵). Αμφότεροι ήταν Ηπειρώτες, οι οποίοι είχαν μετοικήσει στη Βενετία και ασχολήθηκαν επαγγελματικά με την τυπογραφία. Εντός του ίδιου αιώνα, ο Γλυκός εξέδωσε το «Εὐχολόγιον» τα έτη 1673, 1684 και 1691 (με επιμέλεια του ιεροδιακόνου Ιωάννου Αβραμίου του Κρητός) και ο Σάρος, για πρώτη φορά, το 1691/1692.

[ue=1&WebPageNr=1&SearchTerm1=n%20.1.36800&SearchT1=&Index1=Uindex11&SearchMethod=Find_3&ItemNr=1](#) (ημ. ανάκτ. 18-4-2022).

⁴⁷ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 37*-38*.

⁴⁸ Μ. Γεδεών, ό.π. 405.

⁴⁹ Στον διαδικτυακό τόπο:

https://books.google.gr/books?id=pVuZpW4rxCIC&pg=PP454&dq=ευχολόγιον+1622&hl=el&sa=X&ved=2ahUKewi3iuDL_Lb3AhU057sIHcTpBdcQ6wF6BAgFEAE#v=onepage&q=ευχολόγιον%201622&f=false (ημ.

ανάκτ.: 28-4-2022). Η έκδοση αυτή δεν αναφέρεται στην Εισαγωγή του *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014).

⁵⁰ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Βενετία 1850) σ. β΄.

⁵¹ Μ. Γεδεών, ό.π. 405.

⁵² Μ. Γεδεών, ό.π. 405.

⁵³ Μ. Γεδεών, ό.π. 405. Η έκδοση αυτή δεν αναφέρεται στην Εισαγωγή του *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014).

⁵⁴ Α. Τσελίκας, ό.π. 4-5.

⁵⁵ «Σάρος, Νικόλαος», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica*, Τόμ. 46, 95. Το 1706 το τυπογραφείο πουλήθηκε στον Αντώνιο Βόρτολι, ο οποίος διατήρησε ωστόσο την επωνυμία του Σάρου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι με βάση την έκδοση του Γλυκύ του 1691 πραγματοποιήθηκε η ρουμανική μετάφραση του Ευχολογίου⁵⁶.

Κατά τη διάρκεια του ΙΗ΄ αιώνα αναφέρονται τουλάχιστον δεκαοκτώ εκδόσεις και επανεκδόσεις του Ευχολογίου στη Βενετία⁵⁷. Από τον Γλυκύ επανεκδόθηκε τα έτη 1700, 1729⁵⁸ (με επιμελητή τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο) και 1767 (με επιμελητή τον αρχιμανδρίτη Σπυρίδωνα Μήλια). Ο οίκος των Πινέλλων κυκλοφόρησε μία ακόμη έκδοση το 1720, ενώ ο Σάρος επανακυκλοφόρησε το Ευχολόγιο τα έτη 1705⁵⁹, 1720, 1727 (με επιμελητή τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο και επανεκδόσεις το 1737, 1740, 1745, 1752) και, για τελευταία φορά, το 1776. Το 1755 ιδρύθηκε στη Βενετία το τυπογραφείο τού, επίσης Ηπειρώτη, Δημητρίου Θεοδοσίου⁶⁰, ο οποίος εξέδωσε για πρώτη φορά το Ευχολόγιο το 1759⁶¹ (με επιμελητή τον Γεώργιο Κωνσταντίνου εξ Ιωαννίνων) και κατόπιν το 1775 και 1777, ενώ κατά τον ίδιο αιώνα αναφέρονται και δύο άλλες εκδόσεις τα έτη 1778 και 1792 (χωρίς περαιτέρω στοιχεία εκδότη). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στην α΄ έκδοση του Δ. Θεοδοσίου (1759) χρησιμοποιείται πλέον η ονομασία «*Εύχολόγιον τὸ Μέγα*», η οποία και υιοθετείται εφεξής από όλους τους εκδότες (σε μερικούς απαντά ως «*Μέγα Εύχολόγιον*»).

Στη διάρκεια του ΙΘ΄ αιώνα πραγματοποιήθηκαν πάνω από είκοσι εκδόσεις και επανεκδόσεις του Μ. Ευχολογίου⁶², αρχής γενομένης το 1800 από τον Πάνο Θεοδοσίου (ανηψιό και διάδοχο του Δημητρίου⁶³) με μία ακόμη ανατύπωση από τον ίδιο το 1811. Από τον οίκο του Γλυκύ επανακυκλοφόρησε το 1802 και το 1832 (με την ένδειξη «*Edit.[ore] e Tipog.[rafo]*»)⁶⁴, ενώ μία και μοναδική έκδοση του Μ. Ευχολογίου πραγματοποιήθηκε το 1803 στην

⁵⁶ π. Mircea Valentin Olteanu, «Έντυπα Ευχολόγια και Αγιασματάρια στην Ορθόδοξη Ρουμανική Λειτουργική Παράδοση», μεταπτυχιακή μελέτη (Θεσσαλονίκη: Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., 2010) 198, στον διαδικτυακό τόπο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/127065/file> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

⁵⁷ *Εύχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 38*-39*.

⁵⁸ Κατά το ίδιο έτος (1729) ο Γλυκύς κυκλοφόρησε δύο εκδόσεις εκ των οποίων η μία επαυξημένη «*μετὰ προσθήκης ὡς ἐν εἴδει δευτέρου μέρους*» συλλογής διαφόρων Ακολουθιῶν και Ευχῶν εκ διαφόρων συγγραμμάτων και αφιερωμένη στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παῖσιο († 1756) (βλ. σχετικά στο [Παράρτημα](#)). Αμφότερες δεν αναφέρονται στην Εισαγωγή του *Εύχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014).

⁵⁹ Βλ. σε Α.Ψ.Κ.: https://www.mountathos.org/el-GR/Diva-Viewer.aspx?item=07_03_02212.pdf. Η έκδοση αυτή δεν αναφέρεται στην Εισαγωγή του *Εύχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014).

⁶⁰ Ελένη Κατσαρού, «Οι Ηπειρώτες τυπογράφοι της Βενετίας», στον διαδικτυακό τόπο: <https://fespahellas.gr/oi-hpeirotes-typografoi-ths-benetias/> (ημ. ανάκτ.: 6-3-2022).

⁶¹ Βλ. και σχετ. σημ. στην ψηφιακή βιβλιοθήκη του Ωνασείου Ιδρύματος, όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: «*Η πρώτη έκδοση τῷ Εύχολόγιου ἀπὸ τὸν Δημήτριο Θεοδοσίου τὸ 1759*», στον διαδικτυακό τόπο: http://www.onassislibrary.gr/el/sylogi/antikeimena/37796_el/ (ημ. ανάκτ.: 17-5-2022).

⁶² *Εύχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 39*-41*.

⁶³ Ελ. Κατσαρού, ό.π.

⁶⁴ Στον διαδικτυακό τόπο: <https://play.google.com/books/reader?id=34A6Np0-obMC&pg=GBS.PA2&hl=el&printsec=frontcover> (ημ. ανάκτ.: 23-5-2022). Η έκδοση αυτή δεν αναφέρεται στην Εισαγωγή του *Εύχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014).

Κωνσταντινούπολη από το Πατριαρχικό Τυπογραφείο. Σύμφωνα με το σύντομο προλογικό σημείωμα της αρμόδιας για τη λειτουργία του Τυπογραφείου Συνοδικής Επιτροπής, το εν λόγω Ευχολόγιο εγκρίθηκε προς έκδοση και ελεύθερη πώληση «*ἐκ πολλῶν παροραμάτων τε καὶ σφαλμάτων ἐκκαθαρθέν*» και «*ὡς μὴ περιέχον τι ἐναντίον τῆ ἀγία ἡμῶν Ἐκκλησία καὶ τῆ πολιτικῆ διοικήσει*»⁶⁵. Άλλες δύο εκδόσεις Βενετίας αναφέρονται το 1806 και το 1820 (χωρίς περαιτέρω στοιχεία εκδότη), ενώ το 1839 κυκλοφόρησε, επίσης στη Βενετία, η έκδοση του Φραγκίσκου Ανδρεώλα (με δαπάνη του Γεωργίου Διαμαντίδου). Ακολούθησε η πρώτη έκδοση του Μ. Ευχολογίου από τη νεοσύστατη «*Ἑλληνικὴ Τυπογραφία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*» και τους αδελφούς Ιωάννη και Σπυρίδωνα Βελούδη (Βενετία 1850). Την επιμέλεια είχε αναλάβει ο Ιωάννης, ο οποίος, όπως αναφέρει στον πρόλογό του, για τη διόρθωση των κειμένων ανέτρεξε τόσο σε παλαιότερες διαθέσιμες εκδόσεις του Ευχολογίου όσο και «*πρὸς τὰ ἐν τῆ τοῦ Ἁγίου Μάρκου Βιβλιοθήκῃ σωζόμενα Χειρόγραφα, ἐξαιρέτως δε πρὸς ἐπίσημον τοῦ Εὐχολογίου Κώδικα τοῦ ἸΔ΄ αἰῶνος*»⁶⁶. Το Μ. Ευχολόγιον των αδελφών Βελούδη επανεκδόθηκε το 1854, το 1863 (με ανατύπωση το 1872) και, τέλος, το 1875.

Το παλαιό τυπογραφείο του Πάνου Θεοδοσίου, το οποίο είχε κλείσει από το 1824, ανέλαβε το 1836 ο Γεώργιος Διαμαντίδης ιδρύοντας την τυπογραφία του «*Φοίνικος*», η οποία λειτούργησε μέχρι και το 1899⁶⁷. Ο «*Φοίνιξ*» εξέδωσε το Μ. Ευχολόγιον για πρώτη φορά το 1851 με επιμελητή τον ιερομόναχο και μετέπειτα αρχιμανδρίτη του Οικουμενικού Θρόνου Σπυρίδωνα Ζερβό, με επανεκδόσεις το 1862, 1869, 1877, 1885, 1891 και το 1898. Αυτές ήταν και οι τελευταίες εκδόσεις του Ευχολογίου στη Βενετία. Η τελευταία έκδοση του ΙΘ΄ αι., πάντως, έγινε το 1899 στην Αθήνα, από τον Κωνσταντίνο Αντωνιάδη με επιμελητή τον αρχιμανδρίτη Ιωάννη Μαρτίνο, καθηγητή Θεολογίας, με την έγκριση και την άδεια της Ι. Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Η πρώτη έκδοση του Μ. Ευχολογίου στον Κ΄ αιώνα κυκλοφόρησε το 1902⁶⁸ στην Αθήνα. Επρόκειτο για την 8^η επανέκδοση του Μ. Ευχολογίου που είχε επιμεληθεί ο Σπ. Ζερβός (εκδ.

⁶⁵ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Κωνσταντινούπολις: Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον, 1803) 1, στον διαδικτυακό τόπο: https://anemi.lib.uoc.gr/search/?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=Ευχολόγιον&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=term&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&display_help=0&offset=1&search_coll%5bmetadata%5d=1&stored_cclquery=&skin=&rss=0&store_query=1&show_form=&lang=el&export_method=none&display_mode=detail&ioffset=1&offset=3&number=1&keep_number=10&old_offset=1&search_help=detail (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

⁶⁶ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Βενετία 1850) σ. γ΄, στον διαδικτυακό τόπο: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ158962003 (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

⁶⁷ Ελ. Κατσαρού, ό.π.

⁶⁸ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 41*.

«Φοίνικος») από τον Παρασκευά Παρασκευόπουλο και το τυπογραφικό κατάστημα «Σκρίπ». Ακολούθησε η έκδοση Αθηνών του 1927 από τον Μιχαήλ Σαλίβερο, με επιμελητή τον πρωτοπρεσβύτερο Νικόλαο Παπαδόπουλο, η οποία κυκλοφορούσε σε επανεκτύπωση τουλάχιστον μέχρι και τη δεκαετία του 1960. Ο τελευταίος, όπως αναφέρει στον πρόλογο του, έλαβε υπόψη του δεκαεπτά συνολικά από τις εκδόσεις Βενετίας καθώς «και χειρόγραφα διαφόρων μερών και αιώνων⁶⁹». Από το 1927 μέχρι το 2014 δεν εμφανίζονται καινούργιες εκδόσεις του Μ. Ευχολογίου, παρά μόνον, το 1970, μία φωτοανατύπωση της εκδόσεως Βενετίας του 1862 (δηλ. της β' έκδοσης του «Φοίνικος»), από τις εκδόσεις «Αστήρ» (με επανεκτυπώσεις το 1974, 1986, 1992 κλπ.)⁷⁰. Η πιο πρόσφατη έκδοση του Μ. Ευχολογίου είναι του 2014 (με επανέκδοση το 2021) από τις εκδόσεις Παπαδημητρίου με επιμέλεια και διορθώσεις του Διονυσίου Μπιλάλη-Ανατολικιώτη, για την οποία ελήφθησαν υπόψη περισσότερα από εκατό λειτουργικά χειρόγραφα (Δ' – ΙΗ' αι.) και πάνω από εκατόν τριάντα παλαιές λειτουργικές εκδόσεις⁷¹.

Πέραν από τις εκδόσεις του Ευχολογίου για λειτουργική χρήση, πολύτιμα βοηθήματα για τη μελέτη της ιστορίας του Ευχολογίου και την επιστήμη της Λειτουργικής, αποτελούν η έκδοση χειρογράφων ευχολογίων από τον Aleksei Dmitrievskij (1856-1929) στον δεύτερο τόμο του έργου του *Opisanie Liturgitseskich Rukopisej*, με τίτλο «*Εὐχολόγια*» (Κίεβο, 1901), καθώς και η έκδοση του βυζαντινού Ευχολογίου με εισαγωγές, σχόλια και λατινική μετάφραση από τον δομινικανό μοναχό και ελληνιστή Ιάκωβο Goar (1601-1653), με τίτλο «*Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*» (Parisiis, 1647).

Έχοντας πλέον μία γενική εικόνα για το Ευχολόγιο, ως λειτουργικό βιβλίο, και για την εκδοτική ιστορία του, θα εστιάσουμε, εν συνεχεία, στο ειδικότερο θέμα των εξορκιστικών ευχών, οι οποίες περιλαμβάνονται σε αυτό. Στο πρώτο κεφάλαιο προηγείται μία συνοπτική επισκόπηση των εξορκιστικών πρακτικών στην αρχαιότητα και στις άλλες αβραμιαίες θρησκείες (Ιουδαϊσμός, Ισλάμ). Ακολούθως εξετάζεται η παρουσία και η σημασία τους στον Χριστιανισμό ιστορικά (στην Κ.Δ. και στην αρχαία Εκκλησία) και διομολογιακά (στις κυριότερες σύγχρονες ομολογίες που προέρχονται από τη Δυτική Εκκλησία: τον Ρωμαιοκαθολικισμό, τον Προτεσταντισμό και τον Αγγλικανισμό). Το δεύτερο κεφάλαιο προσεγγίζει το θέμα των εξορκισμών από θεολογικής σκοπιάς, παρουσιάζοντας, κατά πρώτον,

⁶⁹ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Αθήναι: Μιχ. Σαλίβερος Α.Ε. χ.χ.) 7.

⁷⁰ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 41*.

⁷¹ Δ. Ανατολικιώτης, «Ἡ χρησιμότης τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου», στον διαδικτυακό τόπο: <http://symbole.gr/litlif/litte/1545-euchologion> (ημ. ανάκτ. 11-6-2021).

τη χριστιανική διδασκαλία σχετικά με το πρόβλημα του κακού και τις πνευματικές οντότητες που το εισηγούνται στη δημιουργία καθώς και τα μέσα της Εκκλησίας για την αντιμετώπισή τους. Κατά δεύτερον, επιχειρείται η εξέταση της θεολογίας των εξορκιστικών ευχών μέσα από την περαιτέρω ανάλυση δεκατεσσάρων (14) ευχολογικών κειμένων, τα οποία με βάση το περιεχόμενο ή/και τον τίτλο τους ανήκουν στη συνάφεια των λειτουργικών μέσων της Εκκλησίας για την εκδίωξη των πονηρών πνευμάτων από τους ανθρώπους και την κτίση καθώς και την ανακούφιση των χειμαζομένων από αυτά (προβαπτισματικές εξορκιστικές Ευχές, Εξορκισμοί Μ. Βασιλείου και ι. Χρυσοστόμου επί ενεργουμένων, Ακολουθία επί χειμαζομένων από ακάθαρτα πνεύματα, Ευχή επί οικίας περιεργαζομένης από πονηρά πνεύματα, Εξορκισμός αγίου Τρύφωνος για τις αγροτικές καλλιέργειες). Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο, μετά από μία γενική αναφορά στις διαθέσιμες ευχολογιακές πηγές και την ακολουθούμενη μεθοδολογία, παρατίθενται αυτούσιες οι ως άνω επιλεγμένες εξορκιστικές ευχές, επί τη βάση της έκδοσης Βενετίας του 1862. Τα κείμενα συνοδεύονται από κριτικό υπομνηματισμό και, κατά περίπτωση, ειδικότερο σχολιασμό των εκδοτικών διαφοροποιήσεων που εντοπίζονται σε αυτά μετά από συγκριτική μελέτη συνολικά είκοσι δύο (22) εκδόσεων του (Μεγάλου) Ευχολογίου, οι οποίες καλύπτουν αντιπροσωπευτικά πάνω από πέντε αιώνες έντυπης ευχολογιακής παράδοσης.

1 Ιστορική θεώρηση και εξέλιξη των εξορκιστικών ευχών

1.1 Οι εξορκιστικές πρακτικές στον αρχαίο κόσμο

Η χρήση προστατευτικών μέσων κατά των προσβολών από κακοποιά πνεύματα, όπως πιστευόταν, υπήρξε κοινό χαρακτηριστικό όλων των αρχαίων θρησκειών. Ιδίως η ασθένεια και ο πόνος που τη συνοδεύει αποτελούσαν διαχρονικά για τον άνθρωπο μίαν αδυσώπητη πραγματικότητα, τα βαθύτερα αίτια της οποίας αναζητούσε στον πνευματικό κόσμο, επιδιώκοντας και την ίαση με ανάλογα μέσα και μεθόδους. Οι αρχαίοι ανατολικοί λαοί θεωρούσαν την ασθένεια ως μάστιγα, η οποία προερχόταν από κακοποιά πνεύματα ή από την οργή των θεών, λόγω κάποιας λατρευτικής παράλειψης, και επομένως κατέφευγαν σε εξορκισμούς για την εκδίωξη των δαιμόνων ή επιζητούσαν τη συγχώρηση των θεών με ικεσίες και θυσίες⁷². Οι Αιγύπτιοι απέδιδαν ορισμένες ασθένειες και διάφορα άλλα δεινά στους δαίμονες και πίστευαν στην αποτελεσματικότητα μαγικών φυλακτών και επωδών για την εκδίωξή τους, δεν σώζονται ωστόσο πληροφορίες σχετικά με την πραγματοποίηση εξορκισμών με τη στενή έννοια. Οι Βαβυλώνιοι, ομοίως, απέδιδαν μερικές ασθένειες σε κάποιο είδος δαιμονοπληξίας και ο εξορκισμός θεωρείτο ο ευκολότερος, αν όχι και ο μοναδικός, τρόπος θεραπείας τους. Για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιούσαν διάφορα εξορκιστικά τυπικά, στα οποία ένας θεός ή θεά ή ομάδα θεοτήτων καλείτο να εκδιώξει το πονηρό πνεύμα και να αποκαταστήσει τη διασαλευθείσα τάξη⁷³.

Όλοι πάντως οι θεραπευτές - εξορκιστές της αρχαιότητας πίστευαν πως η αποτελεσματικότερη μέθοδος για την απομάκρυνση των δαιμόνων ήταν η απαγγελία των κατάλληλων επωδών. Στην ελληνορωμαϊκή εποχή οι μάγοι-εξορκιστές, όπως αναφέρει ο Πλούταρχος (περ. 45-120 μ.Χ.), συνιστούσαν στους δαιμονισμένους να απαγγέλλουν με χαμηλή φωνή τα «*Ἐφέσια γράμματα*», δηλαδή ορισμένες επωδές με τις οποίες θεωρούσαν ότι μπορούσαν να αντιμετωπισθούν τα πάντα⁷⁴. Ο εξορκισμοί περιελάμβαναν την επίκληση του ονόματος του θεού καθώς και αποτροπαϊκές επωδές με «βαρβαρικά» ονόματα και λέξεις, στίχους από ιερά κείμενα ή από τους Ψαλμούς του Δαβίδ, τα οποία αναμιγνύονταν με χριστιανικά ιερά ονόματα

⁷² Jean Gible, Pierre Grelot «Ασθένεια / Θεραπεία», *Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας*, X. Leon-Dufour, επιμ. έκδ., ελλ. μετ. Σ. Αγουρίδης, Σ. Βαρτανιάν, Γ. Γρατσέας, Γ. Μαραγκός, Γ. Ρηγόπουλος, Σ. Φρέρης, Κ. Χιωτέλλη, (Αθήνα: Έκδοση Βιβλικού Κέντρου Άρτος Ζωής, 1980) στ. 150.

⁷³ P. Toner, «Exorcism», *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company, 1909), στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.newadvent.org/cathen/05709a.htm> (ημ. ανάκτ.: 1-2-2022).

⁷⁴ Αναστασία Βακαλούδη, *Μυστικισμός, θαυματοποιία και ιατρική θεουργία*, (Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 2000) 215.

και διάφορες συμβολικές πράξεις με επίσης αποτροπαϊκό χαρακτήρα, όπως φύσημα, εμπτυσμός, χρήση σιδερένιων αιχμηρών οργάνων, καύση λιβανιού ή δάφνης, η οποία θεωρείτο ότι εκδίωκε τους δαίμονες. Οι εξορκιστές προσπαθούσαν έτσι να προσεταιρισθούν τις θεότητες κάθε γνωστής μυστηριακής θρησκείας, συμπεριλαμβανομένου του Χριστιανισμού, η εβραϊκή καταγωγή του οποίου τον συνέδεε με πρόσωπα που θεωρούνταν σπουδαίοι «μάγοι», ενώ σώζονται και Μαγικοί Πάπυροι με εξορκισμούς, όπου μεταξύ ποικίλων συγκρητικών στοιχείων συμπεριλαμβάνεται και το όνομα του Ιησού⁷⁵.

Ως πρότυπο εξορκιστή-ιατρού θεωρείτο ο Απολλώνιος ο Τυανεύς (Α΄ μ.Χ. αι.), ο οποίος χρησιμοποιώντας μαγικές επωδές εκδίωκε τους δαίμονες και θεράπευε σωματικές και ψυχικές ασθένειες. Ο Νεοπυθαγορισμός επίσης εμφανίζει μια αλυσίδα θαυματοποιών, όπως τον Αρίγνωτο, τον οποίο αναφέρει ο Λουκιανός (Β΄ μ.Χ. αι.) ως ιερό άνδρα και συνεχιστή του Πυθαγόρα. Ο συγκεκριμένος δίδασκε ότι εκτός από τους δαίμονες υπήρχαν και τα φαντάσματα-ψυχές, κυρίως ανθρώπων που είχαν γνωρίσει βίαιο θάνατο, τα οποία τριγύριζαν πάνω από τη γη και εμφανίζονταν στους ζωντανούς, ενώ παρουσίαζε τον εαυτό του σαν πανίσχυρο εξορκιστή ισχυριζόμενος ότι εξέβαλε δαιμόνιο από μία οικία, καθιστώντας την κατοικήσιμη⁷⁶. Επίσης υπήρχαν ιερείς-εξορκιστές («περικαθαίροντες») από την Αίγυπτο, τη Φοινίκη και από άλλα μέρη, οι οποίοι «καθάριζαν» τα κτήρια από τους δαίμονες. Παρόμοιο εξορκισμό αναφέρεται ότι πραγματοποίησε ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πορφύριος (Γ΄ μ.Χ. αι.) για την εκδίωξη ενός δαιμονίου από τα δημόσια λουτρά ενός χωριού. Το γεγονός δικαιολογείται από την πεποίθηση της εποχής ότι οι δαίμονες, οι οποίοι διέθεταν αιθέρια μεν αλλά υλικά σώματα, συρρικνώνονταν και υπέφεραν διαμένοντας για μεγάλα διαστήματα σε ψυχρούς και ξηρούς τόπους. Για το λόγο αυτό επιζητούσαν τη ζωική θερμότητα και υγρότητα, καταφεύγοντας ενίοτε σε θερμά λουτρά («βαλανεία») και λάκκους («βόθρους») ή εισέρχονταν στα άλογα ζώα. Ιδιαίτερη προτίμηση έδειχναν βέβαια στην ευχάριστη και ήπια υγρότητα των ανθρώπων, μέσα από τους οποίους μιλούσαν ή τους καθιστούσαν τυφλά και υπάκουα όργανά τους σε καταστάσεις παραπλήσιες με τον θάνατο⁷⁷.

Εκτός από τους μάγους και τους θεουργούς, εξορκισμούς πραγματοποιούσαν και ανεξάρτητοι άνδρες, όπως ο Θεοσέβιος, ο οποίος εξέβαλε έναν δαίμονα από μία γυναίκα προτείνοντας ικετευτικά τα χέρια προς τον ήλιο και τον Θεό των Εβραίων και απαγγέλλοντας έναν

⁷⁵ Α. Βακαλούδη, ό.π. 216, 221.

⁷⁶ Α. Βακαλούδη, ό.π. 217, 219.

⁷⁷ Α. Βακαλούδη, ό.π. 216, 220.

εξορκισμό. Ο εν λόγω εξορκισμός θύμιζε ένα είδος αιγυπτιακού-ιουδαϊκού εξορκισμού, απευθυνόμενου προς τον Ιάω, θεότητα με στοιχεία από τον αιγυπτιακό Όσιρι-Ήλιο και τον εβραϊκό Γιαχβέ (Ιεχωβά)⁷⁸. Από το γεγονός αυτό διαπιστώνεται μία αλληλεπίδραση μεταξύ των εξορκιστικών πρακτικών των εθνικών θρησκειών και εκείνων του αρχαίου Ιουδαϊσμού⁷⁹, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

1.2 Οι εξορκιστικές πρακτικές στις μονοθεϊστικές θρησκείες

1.2.1 Στον Ιουδαϊσμό

Στην Π.Δ. δεν αναφέρονται κατά κυριολεξίαν δαιμονιζόμενοι ούτε περιστατικά εξορκισμών ανάλογα με εκείνα της Κ.Δ., παρά μόνον ενίοτε μια δαιμονική επήρεια ηθικής φύσεως (π.χ. στα Βιβλία Γ' Βασιλειών (22,19-23) και Β' Παραλειπομένων (18,18-22) το πνεύμα του ψεύδους εξαπατά τους προφήτες του βασιλιά Αχαάβ) ή και σωματικής (όπως στην περίπτωση του Ιώβ), η οποία επήρεια όμως είναι μάλλον εξωτερική⁸⁰. Άλλες βιβλικές μαρτυρίες δαιμονικής επήρειας συναντάμε στην περίπτωση του Βασιλιά Σαούλ, η μελαγχολία του οποίου αποδίδεται σε ένα κακό πνεύμα, το οποίο ο Δαβίδ εκδιώκει παίζοντας την κινύρα του (Α' Βασ. 16,14-23) και στο βιβλίο του Τωβίτ⁸¹, όπου ο Τωβίας ακολουθώντας τις οδηγίες του αρχαγγέλου Ραφαήλ (Τωβ. 6,17-18) πέτυχε την εκδίωξη του δαίμονα Ασμοδαίου «εἰς τὰ ἀνώτατα Αἰγύπτου καὶ ἔδησεν αὐτὸ ὁ ἄγγελος» (Τωβ. 8,2-3).

Γενικά, η ιδέα ότι η επιρροή των δαιμόνων πάνω στον κόσμο φανερώνεται με την ασθένεια τονίζεται κυρίως στον μετά την εξορία Ιουδαϊσμό⁸². Οι γνωστοί τρόποι εξορκισμού κατά την περίοδο του δεύτερου Ναού (516 π.Χ. έως 70 μ.Χ) περιελάμβαναν τη χρήση φυσικών εξορκιστικών ουσιών, την απαγγελία προσευχών και επικλήσεων και την πραγματοποίηση εξορκισμών από «χαρισματικούς» θεραπευτές, οι οποίοι θεωρείτο ότι διέθεταν ἔμφυτες

⁷⁸ Α. Βακαλούδη, ὀ.π. 221.

⁷⁹ Gideon Bohak, «Jewish exorcism before and after the destruction of the second Temple», στο *Was 70 CE a Watershed in Jewish History? On Jews and Judaism before and after the Destruction of the Second Temple*, Edited by Daniel R. Schwartz and Zeev Weiss in collaboration with Ruth A. Clements, (Brill, Leiden - Boston, 2012) 300, στον δικτυακό τόπο:

https://www.academia.edu/34895346/Gideon_Bohak_Jewish_Exorcisms_Before_and_After_the_Destruction_of_the_Second_Temple_in_Daniel_S_Schwartz_and_Zeev_Weiss_eds_Was_70_CE_a_Watershed_in_Jewish_History_On_Jews_and_Judaism_before_and_after_the_Destruction_of_the_Second_Temple_Leiden_Brill_2012_277_300 (ημ. ανάκτ: 3-4-2022).

⁸⁰ «Δαιμονιζόμενοι», *Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 4 (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀθαν. Μαρτίνου, 1964), στ. 881.

⁸¹ Το Βιβλίο του Τωβίτ, ωστόσο, δεν συμπεριλαμβάνεται στον κανόνα της εβραϊκής Βίβλου (βλ. *Η Παλαιά Διαθήκη. Μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα*, [Αθήνα: Ελληνική Βιβλική Εταιρία, 1997] 681).

⁸² Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ὀ.π. 6.

υπερφυσικές δυνάμεις⁸³. Μαρτυρείται ένα εβραϊκό εξορκιστικό τυπικό που περιελάμβανε την επίθεση των χειρών στον ασθενή μαζί με την επίκληση του Ονόματος του Θεού και ενός βιβλικού κειμένου, ενώ ανάλογες εξορκιστικές πρακτικές περιγράφονται στα χειρόγραφα της Νεκρής Θάλασσας⁸⁴. Ήταν δημοφιλής η πεποίθηση, ακόμα και μεταξύ μορφωμένων κοσμοπολιτών όπως ο Φλάβιος Ιώσηπος, ότι ο Σολομών είχε λάβει τη δύναμη να εκδιώκει τα δαιμόνια και ότι κατόπιν θεικής επιφοίτησης είχε συνθέσει και παραδώσει ορισμένες αποτελεσματικές συνταγές προς τον σκοπό αυτό⁸⁵. Αναφέρεται σχετικά ένα περιστατικό εξορκισμού επί αυτοκράτορα Βεσπασιανού (1ος μ.Χ. αι.), με πρωταγωνιστή έναν Ιουδαίο εξορκιστή, τον Ελεάζαρο, ο οποίος, παράλληλα με την απαγγελία των επωδών που αποδίδονταν στον Σολομώντα, τοποθέτησε στη μύτη του ασθενούς ένα δακτυλίδι που περιείχε κάτω από τη σφραγίδα του μία ρίζα, την οποία έπρεπε να μυρίσει το δαιμόνιο. Για την απόδειξη της θεραπείας του ασθενούς είχε τοποθετηθεί μπροστά του ένα ποτήρι γεμάτο νερό, το οποίο ο δαίμονας είχε διαταχθεί να ανατρέψει εξερχόμενος, πράγμα που συνέβη. Ενδεχομένως ο εν λόγω εξορκιστής-γιατρός να ανήκε στον κύκλο των Εσσαίων, διότι οι επίσημες αρχές του ραβινικού Ιουδαϊσμού καταδίκασαν τη χρήση εξορκιστικών βιβλίων που αποδίδονταν στον Σολομώντα⁸⁶. Αλλά και κατά το α΄ ήμισυ του Β΄ μ.Χ. αι., ο φιλόσοφος και μάρτυρας Ιουστίνος αναφέρεται σε Ιουδαίους εξορκιστές, οι οποίοι, μαζί με την επίκληση ονομάτων βασιλέων, δικαίων, προφητών, πατριαρχών και του ονόματος «*τοῦ Θεοῦ Ἀβραὰμ καὶ Θεοῦ Ἰσαὰκ καὶ Θεοῦ Ἰακώβ*», χρησιμοποιούσαν και τεχνικές ειδωλολατρικού χαρακτήρα, όπως θυμιάματα και καταδέσμους⁸⁷.

Στη μη-κανονική Ιουδαϊκή γραμματεία απαντούν επωδές για τον εξορκισμό δαιμόνων, παραδείγματα των οποίων μπορούν να βρεθούν στο Ταλμούδ. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των εξορκισμών είναι η χρήση ονομάτων που πιστεύεται ότι είναι αποτελεσματικά, π.χ. ονόματα αγγέλων, είτε μόνα τους είτε σε συνδυασμό με την κατάληξη «-ηλ» (EI=Θεός). Πράγματι, η εμπιστοσύνη στα ιερά ονόματα είχε από καιρό εξελιχθεί σε δεισιδαιμονία στους Εβραίους και θεωρείτο ιδιαίτερα σημαντικό να χρησιμοποιούνται τα κατάλληλα ονόματα, τα οποία ποίκιλλαν αναλόγως του χρόνου και των περιστάσεων⁸⁸. Σύμφωνα με το Ταλμούδ, οι θεραπείες μέσω εξορκισμού ήταν ιδιαίτερα κοινές στους ιουδαιοχριστιανικούς κύκλους, κάτι

⁸³ Gideon Bohak, ό.π. 281.

⁸⁴ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 8.

⁸⁵ P. Toner, «Exorcism», ό.π.

⁸⁶ Α. Βακαλούδη, ό.π. 217-218.

⁸⁷ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 8.

⁸⁸ P. Toner, «Exorcism», ό.π.

το οποίο ωστόσο δεν ήταν αποδεκτό για τους πιστούς Ιουδαίους. Χαρακτηριστικά αναφέρεται μια περίπτωση όπου ο ραβίνος Ισμαήλ προτίμησε να αφήσει τον ανιψιό του να πεθάνει από δάγκωμα φιδιού παρά να επιτρέψει σε κάποιον Γνωστικό, ονόματι Ιακώβ της Sekanya, να επιχειρήσει να τον θεραπεύσει με το όνομα του Ιησού⁸⁹.

Εξορκιστικές πρακτικές μυστικιστικού χαρακτήρα υπέφωσκαν σε όλες τις εποχές, ωστόσο από το ΙΓ΄ μ.Χ. αι. άρχισαν να επανέρχονται στο προσκήνιο. Έτσι, παρόλο που οι δεισιδαιμονίες και οι εξορκισμοί δεν τύγχαναν αποδοχής σε ευρείς κύκλους του Ιουδαϊσμού στην Ισπανία, τη νότια Γαλλία και την Ιταλία, στον εμπορούμενο από άγνοια και προκαταλήψεις Γερμανικό Ιουδαϊσμό εφαρμόζονταν πρακτικές εξορκισμού. Κατά το τέλος μάλιστα του Μεσαίωνα, και ήδη από τους πρώτους αιώνες της νεώτερης εποχής, η εσωτερική εβραϊκή διδασκαλία της «Καββάλα»⁹⁰ άρχισε να ασκεί όλο και μεγαλύτερη επιρροή στη σκέψη των ανθρώπων διευρύνοντας έτσι την πίστη στους εξορκισμούς⁹¹. Μαζί της επανέρχεται στο προσκήνιο και η αρχαία παράδοση περί «χαρισματικών» Εβραίων εξορκιστών, ιδίως στις τάξεις των Καββαλιστών της πόλης Safed της άνω Γαλιλαίας⁹² στην Παλαιστίνη, καθώς και στο κίνημα του «Χασιδισμού» («Ευσεβισμού»⁹³) στην ανατολική Ευρώπη⁹⁴. Οι Χασιδιστές καθώς και ορισμένα άλλα ρεύματα του Ιουδαϊσμού, πιστεύουν ότι το πνεύμα το οποίο ευθύνεται για την κατάληψη συχνά δεν είναι κάποιο δαιμόνιο, αλλά η ψυχή ενός κακού ή δολοφονημένου ανθρώπου που δεν μπορεί να βρει ανάπαυση («dybbuk»). Υπάρχουν δε αρκετές αναφορές εξορκισμών στην ύστερη Χασιδική γραμματεία, οι οποίες αποσκοπούσαν κυρίως στο να αναδείξουν την χαρισματικότητα του προσώπου του εξορκιστή⁹⁵, ο οποίος ήταν κάποιος ιδιαίτερα ευσεβής Ιουδαίος, συνήθως ραβίνος⁹⁶. Πολλοί εξορκισμοί γίνονταν δημόσια είτε στη Συναγωγή είτε εν μέσω μιας ομάδας τουλάχιστον δέκα ανδρών («minyán») και στις περισσότερες περιπτώσεις ο εξορκιστής ανέκρινε το δαιμόνιο/«dybbuk», έτσι ώστε πληροφορούμενος το όνομα και το ιστορικό του να κατανοήσει τα κίνητρά του και να επιτύχει

⁸⁹ Kaufmann Kohler, Ludwig Blau, «Exorcism» σε *Jewish Encyclopedia*, στον διαδικτυακό τόπο: <https://jewishencyclopedia.com/articles/5084-demoniacs-in-bible-and-talmud#anchor1> (ημ. ανάκτ. 10-4-2022).

⁹⁰ «Καββάλα», *Θρησκευτική και Ήθικη Έγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 7 (Αθήνα: Έκδοσις Αθην. Μαρτίνου, 1965), στ. 142.

⁹¹ Kaufmann Kohler, Ludwig Blau, «Exorcism», ό.π.

⁹² «Καββάλα», ό.π. στ. 143.

⁹³ «Καββάλα», ό.π. στ. 142.

⁹⁴ Gideon Bohak, ό.π. 294 υποσημ. 17.

⁹⁵ Morris M. Faierstein, «Possession and Exorcism», σε *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, στον διαδικτυακό τόπο: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Possession_and_Exorcism (ημ. ανάκτ.: 3-4-2022).

⁹⁶ Rabbi Geoffrey Dennis, «Jewish Exorcism» στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.myjewishlearning.com/article/jewish-exorcism/> (ημ. ανάκτ.: 3-4-2022).

αποτελεσματικότερα την απομάκρυνσή του⁹⁷. Παρόμοια φαινόμενα αναφέρονται από τον ΙΣΤ΄ έως και τον ΙΘ΄ αιώνα, άρχισαν ωστόσο να εκλείπουν από τις αρχές του εικοστού. Πλέον οι σχετικές αντιλήψεις θεωρούνται εντελώς παρωχημένες και γενικά δεν αναφέρονται πλέον στον δυτικό Ιουδαϊσμό περιπτώσεις κατάληψης από κακοποιά πνεύματα⁹⁸, ενώ οι όποιες σύγχρονες αναφορές σε εξορκισμούς αφορούν κυρίως παραδοσιακές (και μάλλον λιγότερο προσκολλημένες στην Ιουδαϊκή ορθοδοξία⁹⁹) εβραϊκές κοινότητες σε περιοχές όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και το Ισραήλ¹⁰⁰.

1.2.2 Στο Ισλάμ

Η κατοχή των ανθρώπων από κακοποιά πνεύματα και η θεραπεία της μέσω του εξορκισμού («*ruqya*») είναι αποδεκτά στο σουνιτικό Ισλάμ με βάση το Κοράνιο, τη Σούννα («*Sunnah*»)¹⁰¹, τις παραδόσεις των συντρόφων («*sahabah*») του Μωάμεθ και τις απόψεις των παλαιότερων Σουνιτών ερμηνευτών¹⁰². Στην ισλαμική θεολογία διακρίνονται τριών ειδών δημιουργημένα έλλογα όντα του πνευματικού κόσμου: οι άνθρωποι (ως προς την ψυχή τους), οι άγγελοι («*malak*», πληθ. «*mala'ikah*» από το «*aluk*»=μήνυμα) και τα δαιμόνια («*jinni*», πληθ. «*jinn*» κατά μία εκδοχή από το «*ijtinan*»=κρύβομαι)¹⁰³. Τα δαιμόνια κατά κανόνα είναι αόρατα, αν και ενίοτε μπορούν να γίνουν ορατά με διάφορες μορφές και ευθύνονται για ορισμένες σωματικές ασθένειες των ανθρώπων¹⁰⁴. Παρά τις επιφυλάξεις μιας μειοψηφίας ερμηνευτών ως προς την αλληγορική ερμηνεία των σχετικών αναφορών, στα επίσημα κείμενα του Ισλάμ αναφέρεται ξεκάθαρα η δυνατότητα των *jinn* να εισβάλλουν στο μυαλό και στο σώμα των ανθρώπων, καθώς και να τους επηρεάζουν σωματικά και ψυχολογικά¹⁰⁵. Αποδείξεις σχετικά με τη δυνατότητα κατάληψης των ανθρώπων από δαιμόνια απαντούν τόσο στο Κοράνιο όσο

⁹⁷ Rabbi Geoffrey Dennis, ό.π.

⁹⁸ Kate Miriam Loewenthal, “Spirit possession: Jews don’t do that, do they?”, Royal College of Psychiatrists 2012, στον διαδικτυακό τόπο: https://www.rcpsych.ac.uk/docs/default-source/members/signs/spirituality-spsig/jews-don%27t-do-that-do-they-kate-loewenthal.pdf?sfvrsn=b12a6d7_4 (ημ. ανάκτ.: 21-6-2021) 1, 3.

⁹⁹ J. Bryan Lowder, «The Possession and its “dybbuks”: Are there really demons in Judaism?» στον διαδικτυακό τόπο: <https://slate.com/culture/2012/08/the-possession-and-its-dybbuks-are-there-really-demons-in-judaism.html> (ημ. αν 8-3-2022).

¹⁰⁰ Rabbi Geoffrey Dennis, ό.π.

¹⁰¹ Σημαίνει: συνήθεια, ήθη. Η έννοιά της στο Ισλάμ έχει δύο συστατικά: α) το ιστορικό γεγονός μιας συγκεκριμένης συμπεριφοράς και β) τον χαρακτήρα ρυθμιστικού κανόνος για τις επόμενες γενεές (βλ. σχετ. Αναστάσιος Γιαννουλάτος, *Ισλάμ, θρησκευολογική έπισκόπησης* [Αθήνα: Εκδόσεις «ΠΟΡΕΥΘΕΝΤΕΣ», 2002] 115 υποσημ. 1,2).

¹⁰² Abu Ameenah Bilal Philips, *Exorcism in Islam*, Διδακτορική Διατριβή (Lampeter: University of Wales, Saint David's University College, 1993) vii, στον διαδικτυακό τόπο: <https://repository.uwtsd.ac.uk/id/eprint/1059/7/1059,%20Philips%201993.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

¹⁰³ Abu Ameenah Bilal Philips, ό.π. 4, 22, 39-40.

¹⁰⁴ Abu Ameenah Bilal Philips, ό.π. 53, 56-57, 68.

¹⁰⁵ Abu Ameenah Bilal Philips, ό.π. 74.

και στη Σούνα. Ο πιο συχνά αναφερόμενος στίχος του Κορανίου που συνηγορεί υπέρ αυτού βρίσκεται στο δεύτερο κεφάλαιο («Σούρα»), «ή Βουῶς»: «Οἱ καταβροχθίζοντες τὸ προϊόν τῆς τοκογλυφίας θέλουσιν ἐγερθῆ τὴν ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως ὅμοιοι πρὸς ἐκεῖνον, τὸν ὅποιον ὁ Σατανᾶς ἐμόλυνε διὰ τῆς ἐπαφῆς αὐτοῦ [...]»¹⁰⁶ (Κοράνιον 2,276). Στον στίχο αυτόν βασίζεται η πεποίθηση που απαντά στο σουνιτικό Ισλάμ ότι τα δαιμόνια εισέβαλλαν στα σώματα των παραφρόνων, ευθυνόμενα γι'αυτήν τους την κατάσταση. Επίσης, από τα αυθεντικά κείμενα της Σούνα προκύπτει ότι τα *jinn* έχουν ὄντως τη δυνατότητα να εισβάλλουν στο ανθρώπινο σώμα, βάσει μιας χαντίθ¹⁰⁷ στην οποία ο Μωάμεθ αναφέρεται πως είχε πει: «Πράγματι, ο Σατανάς ρέει στο αίμα των απογόνων του Αδάμ». Από τη ρήση αυτή συνάγεται ότι ο Σατανάς και κατ'επέκταση τα *jinn* διαθέτουν την ικανότητα να εισχωρούν στο ανθρώπινο σώμα και να διαπερνούν διάφορα μέρη του, ὅπως ακριβῶς το αίμα κυκλοφορεῖ στα μέλη¹⁰⁸.

Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο («*shari'ah*»), στους εξορκισμούς επιτρέπεται η επίκληση αποκλειστικά του ονόματος του Αλλάχ και η θεραπεία επιτυγχάνεται με τη χρήση θρησκευτικών τυπικών, προσευχών ή/και αντικειμένων. Κατά τον ισλαμικό νόμο οι τύποι εξορκισμού διακρίνονται σε επιτρεπόμενους και απαγορευμένους. Οι απαγορευμένοι είναι εκείνοι οι οποίοι περιλαμβάνουν λεγόμενα ή πράξεις που δεν συνάδουν με τον ισλαμικό νόμο, ενώ οι επιτρεπόμενοι είναι εκείνοι που συμμορφώνονται με τις κατευθυντήριες γραμμές της ισλαμικής νομολογίας. Συγκεκριμένα, οι μουσουλμάνοι νομομαθείς απαγορεύουν τη χρήση ακατανόητων επικλήσεων, διότι ενδέχεται να περιέχουν ειδωλολατρικά στοιχεία («*shirk*»), ακόμη και αν στην πραγματικότητα δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Περαιτέρω, ὅπως ομόφωνα γίνεται δεκτό, προκειμένου να τελεσθεῖ νόμιμα ἕνας εξορκισμός βάσει του ισλαμικού δικαίου, πρέπει να πληρούνται οι ακόλουθες τρεις προϋποθέσεις: α) να χρησιμοποιηθούν μόνον τα λόγια, τα ονόματα και οι ιδιότητες του Αλλάχ, β) ο εξορκισμός πρέπει να γίνει είτε στην αραβική γλώσσα είτε με κατανοητές λέξεις κάποιας ἄλλης γλώσσας, γ) ὅσοι συμμετέχουν στον

¹⁰⁶ Κοράνιον, μτφρ. Γεράσιμος Πεντάκης (Ἐν Ἀθήναις: Ἐκδότης Ἀνέστης Κωνσταντινίδης, 1886) 43, στον διαδικτυακό τόπο: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/1/f/metadata-91-0000090.tkl?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&ccllop1=&ccllop2=&ccllop3=&ccllop4=&ccllop5=&ccllop6=&ccllop7=&isp=&search_coll%5Bmetadata%5D=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&lang=el&ioffset=1&offset=1 (ημ. ἀνάκτ.: 28-4-2022).

¹⁰⁷ Σημαίνει: ἀναγγελία, διήγηση, παράδοση. Στο Ισλάμ η Χαντίθ ἀποτελεῖ τὴν παράδοση σχετικά με τὴν πράξη και τὴ σοφία τοῦ Μωάμεθ βάσει διαφόρων περιστατικών, ἀποφθεγμάτων και γεγονότων που μεταδίδονταν προφορικά, στηριζόμενα σε αὐτόπτες μάρτυρες τῆς πρώτης ισλαμικῆς γενεάς. Ο ἴδιος ὅρος χρησιμοποιεῖται και με τεχνικὴ ἔννοια για τὶς σχετικὲς γραπτὲς συλλογές (βλ. σχετ. Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος, *Ἰσλάμ, θρησκευτολογικὴ ἐπισκόπησις* [Ἀθήναι: Ἐκδόσεις «ΠΟΡΕΥΘΕΝΤΕΣ», 2002] 115-116).

¹⁰⁸ Abu Ameenah Bilal Philips, ὁ.π. 80

εξορκισμό θα πρέπει να πιστεύουν ότι η επίκληση δεν δύναται να έχει αποτέλεσμα αφ'εαυτής, αλλά ότι ο Αλλάχ είναι εκείνος που την κάνει αποτελεσματική¹⁰⁹.

Στο Ισλάμ δεν υφίσταται επίσημο λειτούργημα εξορκιστή («*raqi*») αν και σε διάφορες περιοχές του μουσουλμανικού κόσμου αποδίδονται ειδικοί τίτλοι σε όσους τελούν εξορκισμούς (π.χ. οι εξορκιστές αποκαλούνται «*amil*» στην Ινδία και το Πακιστάν). Και τούτο διότι, σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο, ο εξορκισμός θεωρείται απλώς ως μία μέθοδος προς θεραπεία των ασθενών και προς βοήθεια όσων βρίσκονται σε ανάγκη, επομένως αναμένεται από κάθε μουσουλμάνο να βοηθάει ακόμη και με αυτόν τον τρόπο τους πάσχοντες, εφόσον έχει την ανάλογη δυνατότητα¹¹⁰. Σύμφωνα πάντως με ορισμένους λογίους του Ισλάμ, για την επιτυχία του εγχειρήματος υπάρχουν προϋποθέσεις πνευματικές και νομικές τόσο από την πλευρά του πάσχοντος όσο και από την πλευρά του εξορκιστή. Συγκεκριμένα ο πάσχων οφείλει πρωτίστως να επιδεικνύει ειλικρινή εμπιστοσύνη στον Δημιουργό, ενώ ο εξορκιστής, προκειμένου να μην τον βλάψει το δαιμόνιο πρέπει να οχυρώσει τον εαυτό του με προσευχές προς τον Αλλάχ και με δεήσεις που θα δυναμώσουν την πίστη του, απαλλασσόμενος παράλληλα από αμαρτίες μέσω των οποίων το δαιμόνιο θα μπορούσε να τον καθυποτάξει στον έλεγχό του. Ένα τέτοιο πρόσωπο θεωρείται στρατιώτης του Αλλάχ και εφόσον οι εξορκισμοί συγκαταλέγονται μεταξύ των υψηλότερων μορφών του ιερού πολέμου («*jihad*») θα πρέπει να προσέχει ώστε ο αντίπαλος να μην τον υπερνικήσει διά μέσου των ίδιων των αμαρτιών του. Αν πάλι η κατάσταση είναι πέρα από τις δυνάμεις του θα πρέπει να θυμάται ότι ο Αλλάχ ουδέποτε επιβαρύνει κάποιον πάνω από τις δυνάμεις του, επομένως δεν θα πρέπει να εκθέσει τον εαυτό του σε δοκιμασία αναλαμβάνοντας κάτι το οποίο δεν μπορεί να φέρει εις πέρας¹¹¹.

Εν κατακλείδι, οι βασικές αντιλήψεις και μέθοδοι του εξορκισμού στο ορθόδοξο Ισλάμ έχουν αλλάξει ελάχιστα κατά τους τελευταίους δεκατέσσερις αιώνες. Δεν υπάρχει βέβαια ούτε επίσημη μεθοδολογία, όπως στον Χριστιανισμό, ούτε προβλέπεται ειδικό λειτούργημα εξορκιστή, ωστόσο υφίσταται αδιάσπαστη πρακτική μεταξύ των μουσουλμάνων λογίων, εξ αιτίας της ιδιαίτερης έμφασης που δίνεται στην προσεκτική τήρηση της Σούνα και στην αποφυγή νεωτερισμών στις θρησκευτικές πρακτικές, σύμφωνα με τις εντολές του Προφήτη του Ισλάμ¹¹².

¹⁰⁹ Abu Ameenah Bilal Philips, ό.π. 115-118

¹¹⁰ Abu Ameenah Bilal Philips, ό.π. 119-120.

¹¹¹ Abu Ameenah Bilal Philips, ό.π. 120-122.

¹¹² Abu Ameenah Bilal Philips, ό.π. 196.

1.3 Οι εξορκιστικές πρακτικές στον Χριστιανισμό

Σύμφωνα με τη χριστιανική αντίληψη, όπως προκύπτει από τη διδασκαλία της Βίβλου, ο άνθρωπος έδωσε με την αμαρτία στον διάβολο τη δυνατότητα ολοκληρωτικής κυριαρχίας στην υλική κτίση. Για τον λόγο αυτό καθίστανται απαραίτητοι οι εξορκισμοί, οι οποίοι έχουν ως κεντρικό άξονα την επίκληση του Ονόματος του Τριαδικού Θεού ή του Ιησού Χριστού για την εκδίωξη των δαιμόνων. Έτσι, στη λειτουργική πράξη πριν από την είσοδο των κατηχουμένων στο σώμα της Εκκλησίας με το Μυστήριο του Βαπτίσματος, τελούνταν εξορκισμοί, οι οποίοι είχαν ήδη διαμορφωθεί από αρκετά νωρίς (Γ' μ.Χ. αι.) και κατά τους οποίους οι εξορκιστικοί λόγοι συνοδεύονται και από αντίστοιχες κινήσεις του λειτουργού (εμφύσηση, σχηματισμός του σημείου του Σταυρού, χρίση με έλαιο). Η Εκκλησία διαθέτει επίσης εξορκιστικές ευχές για την απαλλαγή κατοικιών από δαιμονική επήρεια, αγροτικών καλλιεργειών από έντομα ή άλλες ασθένειες, καθώς και για άλλες περιστάσεις του βίου. Η σημαντικότερη βέβαια ομάδα εξορκιστικών ευχών στη χριστιανική λατρεία είναι εκείνες που αφορούν στους ενεργούμενους από ακάθαρτα πνεύματα (τους δαιμονισμένους)¹¹³, οι οποίες ερείδονται στις θεραπείες των δαιμονισμένων από τον Κύριο Ιησού Χριστό και τους Μαθητές του, όπως περιγράφονται στην Κ.Δ., και για τις οποίες θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

1.3.1 Η εκδίωξη των δαιμόνων στα Ευαγγέλια

Στην Κ.Δ. εξέχουσα θέση μεταξύ των θαυμάτων του Κυρίου καταλαμβάνει η εκδίωξη των δαιμόνων και η θεραπεία των δαιμονισμένων. Ο ίδιος ο Ιησούς μάλιστα, όταν πληροφορείται από κάποιους Φαρισαίους ότι ο Ηρώδης θέλει να Τον σκοτώσει, συνοψίζει το επιτελούμενο από Αυτόν έργο σε δύο θεμελιώδεις άξονες, την εκδίωξη των δαιμονίων και την πραγματοποίηση θεραπειών: «*ίδου ἐκβάλλω δαιμόνια καὶ ἰάσεις ἀποτελῶ σήμερον καὶ αὔριον καὶ τῇ τρίτῃ τελειοῦμαι*» (Λκ.13,32). Πράγματι, ήδη από την έναρξη του κηρύγματός Του για το Ευαγγέλιο της Βασιλείας στις συναγωγές της Γαλιλαίας (Μκ.1,39, Μτ.4,23-24) ή κατά το κήρυγμα στα πλήθη καθώς και σε άλλες περιστάσεις, ο Ιησούς γενικά αναφέρεται ότι πραγματοποιούσε πολλές θεραπείες ασθενών και δαιμονιζομένων (Μκ.3,10-11, Μτ.8,16, Λκ.4,41-42 / 6,18 / 7,21-24), μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και εκείνη της Μαρίας της Μαγδαληνής, «*ἀφ' ἧς ἐκβεβλήκει ἐπὶ δαιμόνια*» (Μκ.16,9, πβ. και Λκ.8,2). Ορισμένες περιπτώσεις πασχόντων υπό δαιμόνων, στις οποίες τα Ευαγγέλια ωστόσο κάνουν ιδιαίτερη αναφορά, είναι οι ακόλουθες:

¹¹³ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 1-2.

α) Η θεραπεία του «έν πνεύματι ἀκαθάρτῳ» ανθρώπου στη Συναγωγή της Καπερναούμ (Μκ. 1,23-28, Λκ.4,33-37) όπου ο Ιησούς εκβάλλει το ακάθαρτο πνεύμα με την προσταγή: «*φιμώθητι καὶ ἔξελθε ἐξ αὐτοῦ*» (Μκ.1,25).

β) Η θεραπεία των δαιμονισμένων στη χώρα των Γεργεσηνών (Μκ.5,1-20, Μτ.8,28-34, Λκ.8,26-39), όπου ο Ιησούς εκβάλλει τα δαιμόνια με την εντολή «*ὑπάγετε*».

γ) Η θεραπεία της κόρης της Χαναναίας (Μκ.7,24-30, Μτ.15,21-28), όπου ο Ιησούς ενεργεί θεοπρεπώς¹¹⁴, σύμφωνα με την αίτηση και την πίστη της γυναίκας, και το δαιμόνιο εκδιώκεται εξ αποστάσεως, χωρίς εκφορά συγκεκριμένων επιτιμητικών λόγων.

δ) Η θεραπεία του σεληνιαζομένου νέου (Μκ.9,17-29, Μτ.17,14-21, Λκ.9,37-42) τον οποίο το δαιμόνιο καθιστούσε άλαλο υποβάλλοντάς τον και σε πολλές άλλες ταλαιπωρίες. Ο Κύριος το επετίμησε με τα λόγια: «*τὸ ἄλαλον καὶ κωφὸν πνεῦμα, ἐγὼ ἐπιτάσσω σοι, ἔξελθε ἐξ αὐτοῦ καὶ μηκέτι εἰσέλθῃς εἰς αὐτόν*» (Μκ.9,25). Στην απορία των Μαθητῶν σχετικά με τη δική τους αδυναμία να εκδιώξουν το δαιμόνιο, ο Χριστός υποδεικνύει ως προϋποθέσεις την πίστη (Μτ.17,20), την προσευχή και τη νηστεία (Μκ.9,29, Μτ.17,21).

ε) Η θεραπεία του κωφού δαιμονιζομένου (Μτ.9,32-34, Λκ.11,14-15), την οποία οι Φαρισαῖοι απέδωσαν περιφρονητικά στη συνδρομή του ἀρχοντα των δαιμονίων.

στ) Η θεραπεία του τυφλού και κωφού δαιμονιζομένου (Μτ.12,22), η οποία επίσης αποδίδεται από τους Φαρισαίους σε δαιμονική συνέργεια. Τόσο σε αυτή τη θεραπεία, όσο και στην αμέσως προαναφερθείσα, δεν μνημονεύεται κάποιος ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο ο Χριστός επέφερε τη θεραπεία.

ζ) Η θεραπεία της συγκύπτουσας γυναίκας (Λκ. 13,10-17), για την οποία ο Ιησούς εξηγεί ότι η ασθένεια της είναι δαιμονικής προέλευσης και ως εκ τούτου η κατάσταση αυτή των «δεσμών» του σώματός της ταυτίζεται με κατοχή από τον διάβολο.

Η εξουσία του Χριστού επί των δαιμόνων ήταν ένα από τα γνωρίσματα της Μεσσιανικότητάς Του (Μτ.12,23.28, Λκ.11,20), την οποία σε πολλές περιπτώσεις τα εκδιωκόμενα δαιμόνια ομολογούσαν (Μκ.1,24.34 / 3,11-12, Μτ.8,29, Λκ.4,41 / 8,28) και για τον λόγο αυτό Εκείνος τα επιτιμούσε. Σε εκείνους που Τον κατηγορούσαν ότι δήθεν εξεδίωκε τα δαιμόνια με τη δύναμη του Βεελζεβούλ, ο Κύριος εξηγούσε ότι τα εξέβαλλε με το Πνεύμα (Μτ.12,28) ή τον

¹¹⁴ Παναγιώτης Τρεμπέλας, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον* (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», 2008) 294.

δάκτυλο του Θεού (Λκ.11,20). Ενεργούσε με Ιδία εξουσία και επί τω Ιδίω ονόματι γεγονός που φαίνεται από τον τρόπο με τον οποίο επέτασσε τα δαιμόνια να αναχωρήσουν (Μκ.9,24 / 10,25, Μτ.8,16), δηλαδή με μόνη την εντολή Του, ενίοτε δε, όπως στην περίπτωση της Χαναanaίας, ο εξορκισμός γινόταν από απόσταση. Ιδιαίτερη σημασία, εν προκειμένω, παρουσιάζει η ομολογία του ίδιου του διαβόλου, ότι αντιλαμβάνεται την εκδίωξή του από τον Κύριο ως βασανισμό: «τί ἡμῖν καὶ σοί, υἱὲ τοῦ θεοῦ; ἦλθες ὧδε πρὸ καιροῦ βασανίσαι ἡμᾶς;» (Μτ.8,29). Διαμαρτύρεται δε ότι βασανίζεται πριν από την έλευση της καθορισμένης προς τούτο ώρας της τελικής Κρίσεως (πβ. Αποκ.20,10). Ως εκ τούτου, η εκδίωξή του από τον κατεχόμενο άνθρωπο αποτελεί πρόγευση των εσχάτων, σύμφωνα με την επαγγελία του ίδιου του Κυρίου «εἰ δὲ ἐν πνεύματι θεοῦ ἐγὼ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια, ἄρα ἔφθασεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ» (Μτ.12,28)¹¹⁵. Την εξουσία να εκβάλλουν δαιμόνια στο ονομά Του έδωσε ο Χριστός στους Μαθητές Του ενόσω ακόμα βρισκόταν στη γη (Μκ.3,15 / 6,7, Μτ.10,1.8, Λκ.9,1), υποσχέθηκε δε την ίδια δύναμη και στους πιστούς Του: «ἐν τῷ ὀνόματί μου δαιμόνια ἐκβαλοῦσιν» (Μκ.16,17), γεγονός στο οποίο βασίζεται η μετέπειτα δράση των εξορκιστών της πρώτης Εκκλησίας, για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

1.3.2 Οι εξορκισμοί στην αρχαία Εκκλησία

Η εξορκιστική δράση των Αποστόλων, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη κατά την περίοδο της μαθητείας τους κοντά στον Ιησού Χριστό (Μτ.10,8, Λκ.10,17), συνεχίστηκε κατά την αποστολική περίοδο και επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο εντός των κόλπων της πρώτης Εκκλησίας. Αμέσως μετά τον διωγμό των χριστιανών στα Ιεροσόλυμα (Πρ.8,1) και τον διασκορπισμό των μελών τής εκεί Εκκλησίας, πληροφορούμαστε από το βιβλίο των Πράξεων ότι ο απ. Φίλιππος στη Σαμάρεια «ἐποίει σημεῖα» μεταξύ των οποίων η θεραπεία πολλών «ἐχόντων πνεύματα ἀκάθαρτα», τα οποία «βοῶντα φωνῇ μεγάλῃ ἐξήρχοντο» (Πρ.8,7). Αργότερα, ο απ. Παῦλος ευρισκόμενος με τον Σίλα στους Φιλίππους της Μακεδονίας εκδιώκει το «πνεῦμα πύθωνα» από την «μαντευομένη» παιδίσκη με την εξορκιστική φράση: «παραγγέλλω σοὶ ἐν ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξελθεῖν ἀπ' αὐτῆς» (Πρ.16,16-18), όπερ και αμέσως εγένετο. Σε άλλη δε περίπτωση, στην Έφεσο, οι δαίμονες εκδιώκονταν χωρίς εξορκιστικά λόγια, με την τοποθέτηση και μόνο των μανδηλίων του απ. Παύλου επί των ασθενούντων (Πρ.19,12).

Στα γραπτά των αρχαίων εκκλησιαστικών συγγραφέων ήδη από τον Β' μ.Χ. αι., συχνές είναι οι αναφορές σε εξορκισμούς¹¹⁶. Σύμφωνα με τον φιλόσοφο και μάρτυρα Ιουστίνο (+165 μ.Χ.):

¹¹⁵ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 4-5.

¹¹⁶ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 10.

«δαιμονιολήπτους γὰρ πολλοὺς κατὰ πάντα τὸν κόσμον καὶ ἐν τῇ ὑμετέρα πόλει, πολλοὶ τῶν ἡμετέρων ἀνθρώπων τῶν Χριστιανῶν, ἐπορκίζοντες κατὰ τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, ὑπὸ τῆς ἄλλων πάντων ἐπορκιστῶν καὶ ἐπαστῶν καὶ φαρμακευτῶν μὴ ἰαθέντας ἰάσαντο καὶ ἔτι νῦν ἰδῶνται, καταργοῦντες καὶ ἐκδιώκοντες τοὺς κατέχοντας τοὺς ἀνθρώπους δαίμονας»¹¹⁷. Στην εξορκιστική δύναμη του ονόματος του Ιησού, διὰ του οποίου υποτάσσονται τα δαιμόνια, αναφέρεται ο Ιουστίνος και στο ἔργο του «Διάλογος πρὸς Τρύφωνα». Επίσης, ο Θεόφιλος Αντιοχείας (+180 μ.Χ.), καθώς και ο σύγχρονός του Τερτυλλιανός αναφέρονται σε εξορκισμούς «κατὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ὄντως Θεοῦ». Σύμφωνα δε με τον τελευταίο, η τέλεση εξορκισμῶν ἀπὸ γυναῖκες ἀπαγορευόταν. Το θέμα των εξορκιστῶν πραγματεύεται λεπτομερέστερα ο Ρωμαῖος Χριστιανός ἀπολογητῆς Μινούκιος Φίλικας (τέλη Β' - αρχές Γ' μ.Χ. αι.), η ἀναφορά του οποίου στην πίστη του ἀσθενούς και στη χάρη του εξορκιστή εἶναι ἐνδεικτικὴ του ἐκκλησιολογικοῦ πλαισίου στο οποίο ἐντασσόταν η εξορκιστικὴ πράξη, ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι ὅτι ἐπρόκειτο για μία καθαρὰ ἐνδοεκκλησιαστικὴ διαδικασία και ὄχι για μαγικὴ πρακτικὴ τὴν ὁποία εἶχαν υιοθετήσῃ οἱ Χριστιανοί¹¹⁸.

Ὡς πρὸς το τελετουργικὸ των εξορκισμῶν, ἀπὸ μαρτυρίες ὅπως του Τερτυλλιανού και του Λακτάντιου πληροφοροῦμαστε ὅτι συχνὰ μαζί με τα εξορκιστικὰ λόγια οἱ εξορκιστές πραγματοποιοῦσαν και συμβολικὲς πράξεις ἢ κινήσεις ὅπως η ἐμφύσηση, η ἐπίθεση των χειρῶν στον πάσχοντα ἢ η πραγματοποίησή του σημείου του Σταυροῦ¹¹⁹. Ἰδίως το σημεῖο του Σταυροῦ, το οποίο ἀποτελεῖ τον συντομότερο και ἀπλούστερο τρόπο ὁμολογίας πίστεως στον Ἐσταυρωμένο και συνάμα ἐπίκλησης τῆς θεϊκῆς δυνάμεώς Του, ἐξάιρεται ἀπὸ πολλοὺς Πατέρες για τὴν ἀποτελεσματικότητά του ἀέναντι σε κάθε εἶδους δαιμονικὴ προσβολή¹²⁰, κάτι που ἦταν βέβαια γνωστὸ και ἐφαρμοζόταν ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη Ἐκκλησία, με βάση και τὴ διδασκαλία του ἴδιου του Κυρίου: «νῦν κρίσις ἐστὶν τοῦ κόσμου τούτου, νῦν ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου ἐκβληθήσεται ἔξω· κἀγὼ ἐὰν ὑψωθῶ ἐκ τῆς γῆς, πάντας ἐλκύσω πρὸς ἑμαυτόν. τοῦτο δὲ ἔλεγεν σημαίνων ποῖω θανάτῳ ἤμελλον ἀποθνήσκειν» (Ιω.12,31-33)¹²¹.

Στην ἀρχαία Ἐκκλησία μέχρι τον Γ' μ.Χ. αι. υπήρχε ἐιδικὴ τάξη ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, των «ἐξορκιστῶν» (ἢ «ἐφορκιστῶν» ἢ «ἐπορκιστῶν»), οἱ ὁποῖοι διέθεταν το χάρισμα να ἐξορκίζουν τα ἀκάθαρτα πνεύματα, ἓνα χάρισμα το οποίο μπορούσε να ἐκδηλωθεῖ στο πρόσωπο

¹¹⁷ Ἰουστίνος, «Ἀπολογία Β», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, ἐπιμ. ἐκδ., Τόμ. 6 στ. 453-456.

¹¹⁸ Γ. Φίλιας, «Οἱ Εξορκισμοὶ ὡς θεραπευτικὴ λειτουργικὴ δραστηριότητα», ὅ.π. 11.

¹¹⁹ P. Toner, «Exorcism», ὅ.π.

¹²⁰ P. Toner, «Exorcism», ὅ.π.

¹²¹ Γ. Φίλιας, «Οἱ Εξορκισμοὶ ὡς θεραπευτικὴ λειτουργικὴ δραστηριότητα», ὅ.π. 7.

κάθε πιστού Χριστιανού¹²². Όπως περαιτέρω προκύπτει από τους Κανόνες Ι'¹²³ της εν Αντιοχεια Σύνοδου (341 μ.Χ.) και ΚΔ'¹²⁴ και ΚΣΤ'¹²⁵ της εν Λαοδικεία Σύνοδου (364 μ.Χ.), οι εξορκιστές, μέχρι τουλάχιστον και τον Δ' αιώνα, συγκαταλέγονταν μεταξύ των κατώτερων κληρικών και χειροθετούνταν από τον επιχώριο Επίσκοπο. Στα τέλη του Δ' μ.Χ. αι., οι Αποστολικές Διαταγές διακρίνουν μεταξύ του «χαρίσματος» των εξορκιστών και των «χειροτονημένων λειτουργών», επισημαίνοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα χειροτονίας και των εξορκιστών ως διακόνων, πρεσβυτέρων ή και επισκόπων, εφόσον κάτι τέτοιο είναι απαραίτητο¹²⁶. Από τον Δ' μ.Χ. αι., ωστόσο, η εξορκιστική διαδικασία φαίνεται ότι περιέρχεται πλέον στους ιερείς, οπότε διαμορφώνονται σχετικές ευχές και πιθανά τελετουργικά στοιχεία, προσδίδοντας έτσι λειτουργικό χαρακτήρα στους εξορκισμούς, κάτι το οποίο μαρτυρείται σαφώς στις Αποστολικές Διαταγές¹²⁷.

1.3.3 Οι εξορκισμοί σε άλλες χριστιανικές ομολογίες

Με βάση την ως άνω κοινή ιστορική αφετηρία, διάφορες τοπικές Εκκλησίες και, συν τω χρόνω, οι χριστιανικές ομολογίες που προέκυψαν σε Ανατολή και Δύση, διαμόρφωσαν και καθιέρωσαν τις ιδιαίτερες λειτουργικές πρακτικές τους στο θέμα των εξορκισμών με τον τρόπο που εξυπηρετούσε καλύτερα τις ποιμαντικές τους ανάγκες και σε συμφωνία πάντα με το ιδιαίτερο δογματικό τους πλαίσιο και τις εκάστοτε ιστορικοκοινωνικές συνθήκες (π.χ. οι Κόπτες, οι Αιθίοπες, οι Μαρωνίτες, οι Ιακωβίτες και οι Αρμένιοι τελούν έναν προβαπτισματικό αφορκισμό¹²⁸). Θα εξετάσουμε στη συνέχεια, ενδεικτικώς, το θέμα των εξορκισμών στις χριστιανικές εκείνες ομολογίες που προέρχονται από τη Δυτική Εκκλησία και συγκεκριμένα στον Ρωμαιοκαθολικισμό, τον Προτεσταντισμό και τον Αγγλικανισμό, οι οποίες είναι και οι πολυπληθέστερες.

¹²² Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 8, 13.

¹²³ «Τοὺς ἐν ταῖς κόμαις, ἢ ταῖς χώραις, ἢ τοὺς καλουμένους χωρεπισκόπους, εἰ καὶ χειροθεσίαν εἶεν ἐπισκόπου εὐληφότες, ἔδοξε τῇ ἀγίᾳ συνόδῳ εἰδέναι τὰ ἐαυτῶν μέτρα, καὶ διοικεῖν τὰς ὑποκειμένας αὐτοῖς ἐκκλησίας, καὶ τῇ τούτων ἀρκεῖσθαι φροντίδι καὶ κηδεμονίᾳ, καθιστᾶν δὲ ἀναγνώστας, καὶ ὑποδιακόνους, καὶ ἐφορκιστάς, καὶ τῇ τούτων ἀρκεῖσθαι προαγωγῇ· [...]», Πηδάλιον, (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2003) 411-412.

¹²⁴ «Ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικοὺς ἀπὸ πρεσβυτέρων ἕως διακόνων, καὶ ἐξῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως ἕως ὑπηρετῶν, ἢ ἀναγνώστων, ἢ ψαλτῶν, ἢ ἐφορκιστῶν, ἢ θυρωρῶν, ἢ τοῦ τάγματος τῶν ἀσκητῶν, εἰς καπηλεῖον εἰσιέναι», Πηδάλιον, ό.π. 430.

¹²⁵ «Ὅτι οὐ δεῖ ἐφορκίζειν τοὺς μὴ προαχθέντας ὑπὸ ἐπισκόπων, μήτε ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, μήτε ἐν ταῖς οἰκίαις», Πηδάλιον, ό.π. 431.

¹²⁶ «Ἐπορκιστὴς οὐ χειροτονεῖται, εὐνοίας γὰρ ἔκουσίον τὸ ἔπαθλον καὶ χάριτος Θεοῦ διὰ Χριστοῦ ἐπιφοιτήσει τοῦ ἁγίου Πνεύματος· ὁ γὰρ λαβὼν χάρισμα ἱματίων δι' ἀποκαλύψεως ὑπὸ Θεοῦ ἀναδείκνυται, φανερᾶς οὐσῆς πᾶσιν τῆς ἐν αὐτῷ χάριτος. Ἐὰν δὲ χρεια αὐτοῦ γένηται εἰς ἐπίσκοπον ἢ πρεσβύτερον ἢ διάκονον, χειροτονεῖται», Κλήμης Ρώμης, «Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 1, στ. 1121.

¹²⁷ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 13.

¹²⁸ «Ἐξορκισμός», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, ό.π. στ. 730.

1.3.3.1 Ρωμαιοκαθολικισμός

Η Δυτική Εκκλησία, αντίθετα από την Ανατολική, υιοθέτησε κατά τον Ε΄ μ.Χ. αι. τη χειροτονία για τους εξορκιστές. Το πρώτο σχετικό τυπικό μαρτυρείται στο έργο «*Statuta Ecclesiae antiquae*» («Διατάξεις της πρώτης Εκκλησίας»), το οποίο προέρχεται από τη νοτιοανατολική Γαλλία και χρονολογείται γύρω στο 500 μ.Χ., όπου επισημαίνεται η αποστολή του εξορκιστή, την οποία λαμβάνει διά της χάριτος, να εξορκίζει διά επιθέσεως των χειρών τόσο τους «ενεργούμενους» όσο και τους «υποψήφιους για το Βάπτισμα»¹²⁹. Επιπλέον, η παλαιότερη αναφορά στην ύπαρξη γραπτού λειτουργικού εξορκιστικού τυπικού, πλην των προβαπτισματικών εξορκισμών, απαντά στο Γρηγοριανό Ευχολόγιο (I΄ μ.Χ. αι.), όπου κατά τη χειροτονία του εξορκιστή, ο Επίσκοπος ενεχείριζε σε αυτόν ένα μικρό βιβλίο («*libellus*») λέγοντάς του: «*Accipe et commenda memoriae et habeto potestatem imponendi manum super energuminum sive baptizatum sive catecuminum*» («Λάβε τόδε και ἐν τῇ μνήμῃ ἀποταμίευσον· ἔχε δ' ἐξουσίαν τοῦ ἐπιτιθέναι χεῖρας ἐπὶ τῶν ἐνεργουμένων [δαιμονιζομένων], τῶν τε βεβαπτισμένων καὶ τῶν κατηχουμένων»¹³⁰). Η διατύπωση αυτή υπονοεί ότι το βιβλίο που λάμβανε ο εξορκιστής, εκτός από τους προβαπτισματικούς εξορκισμούς, περιείχε επίσης και κάποιο τυπικό για τον εξορκισμό των δαιμονιζομένων που ήταν ήδη βαπτισμένοι¹³¹.

Με την πάροδο του χρόνου και την αλλαγή των συνθηκών τα καθήκοντα των εξορκιστών, ως ιδιαίτερου λειτουργήματος του κατώτερου κλήρου, περιήλθαν στον ανώτερο κλήρο. Έτσι, πλέον στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία μόνο οι ιερείς είναι εξουσιοδοτημένοι να τελούν εξορκισμούς και τούτο διότι, αφενός, η τάξη των κατηχουμένων, με την οποία συνδεόταν πρωτίστως το λειτούργημα των εξορκιστών, εξέλιπε με την επικράτηση του νηπιοβαπτισμού και, αφετέρου, διότι με την επικράτηση του Χριστιανισμού και την εξαφάνιση του παγανισμού θεωρήθηκε πως οι δαιμονικές δυνάμεις έχουν υποχωρήσει και οι πραγματικές περιπτώσεις δαιμονοληψίας πλέον σπανίζουν¹³².

Στο πλαίσιο των λειτουργικών μεταρρυθμίσεων που αποφασίσθηκαν στη Σύνοδο του Τριδέντου (1545-1563) εντάσσεται και η έκδοση, το 1614, του «*Rituale Romanum*», το οποίο περιελάμβανε το τυπικό των ακολουθιών της βάπτισης, της εξομολόγησης, του ευχελαίου, του γάμου, τις επίσημες ευχές ευλογίας καθώς και τους εξορκισμούς της Ρωμαιοκαθολικής

¹²⁹ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 9-10.

¹³⁰ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Μ. Σαλίβερος Α.Ε., χ.χ.) 115-116 υποσημ. 3.

¹³¹ Francis Young, *A History of Exorcism in Catholic Christianity* (Cambridge: Palgrave Macmillan, 2016) 44.

¹³² P. Toner, «Exorcist», *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company, 1909), στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.newadvent.org/cathen/05711a.htm> (ημ. ανάκτ.: 1-2-2022).

Εκκλησίας για τους ενεργούμενους από ακάθαρτα πνεύματα¹³³. Επιπλέον, στις αρχές του ΙΗ΄ αι. απαγορεύθηκαν πολλά παλαιότερα διαδεδομένα εξορκιστικά εγχειρίδια (π.χ. «*Flagellum daemonum*», «*Complementum artis exorcisticae*»), καθιστώντας έτσι τα εξορκιστικά κείμενα του «*Rituale Romanum*» ως τα μόνα επίσημα¹³⁴. Τα κείμενα αυτά διατηρήθηκαν σε ισχύ μέχρι το 1999 που εκδόθηκε το αναθεωρημένο ρωμαιοκαθολικό εξορκιστικό τυπικό για τους ενεργούμενους με τον τίτλο: «*De Exorcismis et Supplicationibus Quibusdam*» (Περί ἐξορκισμῶν καὶ δεήσεών τινων). Στην εν λόγω έκδοση περιλαμβάνεται προοίμιο¹³⁵ και, εν συνεχεία, εισαγωγικό σημείωμα¹³⁶ («*Praenotanda*») με θεολογικές, ιστορικές και λειτουργικές επισημάνσεις (π.χ. διάκριση μεταξύ προβαπτισματικών εξορκισμών [«*exorcismi minores*»] και «*Μείζονος Εξορκισμού*»¹³⁷), οδηγίες σχετικά με τις προϋποθέσεις τέλεσης (π.χ. άδεια επιχώριου Επισκόπου, ορθή διάκριση των περιστατικών και αποφυγή εξορκισμού επί περιπτώσεων ψυχιατρικής φύσεως) και την προετοιμασία του λειτουργού¹³⁸, την ακολουθητέα διαδικασία¹³⁹ και, τέλος, την πρόβλεψη προσαρμογής του τυπικού για χρήση σε άλλες χώρες, κατόπιν έγκρισης των αντίστοιχων εθνικών επισκοπικών συνόδων¹⁴⁰. Στο πρώτο κεφάλαιο παρατίθεται ο λεγόμενος «*Μείζων Εξορκισμός*» («*Ritus Exorcismi Maioris*»)¹⁴¹, ο οποίος περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, ραντισμό με καθαγιασμένο ύδωρ¹⁴², επικλήσεις αγίων¹⁴³, τον 90° Ψαλμό¹⁴⁴, Ευαγγελικό ανάγνωσμα (το Ιω. 1,1-14¹⁴⁵), επίθεση χειρών επί του ενεργουμένου¹⁴⁶ και τις καθαυτό εξορκιστικές ευχές, τόσο υπό μορφήν δεήσεως προς τον Θεό («*formulae deprecativae*»)¹⁴⁷ όσο και επιτιμήσεως του Σατανά («*formulae imperativae*»)¹⁴⁸. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιλαμβάνονται επιπλέον Ψαλμοί, Ευαγγελικά αναγνώσματα και εξορκιστικές ευχές με τις οποίες δύναται προαιρετικά να εμπλουτίζεται το τυπικό¹⁴⁹. Η

¹³³ F. Young, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, ό.π. 116.

¹³⁴ F. Young, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, ό.π. 179

¹³⁵ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*. (Typis Vaticanis, MMIV [Editio typica emendata 2004]) 5-6, στον διαδικτυακό τόπο: http://ldysinger.stjohnsem.edu/@magist/1978_SCDW-Rom_Rit/Exorc/De_Exorcismis-searchable.pdf (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

¹³⁶ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 7-16.

¹³⁷ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 9-11.

¹³⁸ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 11-13.

¹³⁹ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 13-15.

¹⁴⁰ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 15-16.

¹⁴¹ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 17-40.

¹⁴² *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 20.

¹⁴³ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 21-23.

¹⁴⁴ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 25-27.

¹⁴⁵ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 27-28.

¹⁴⁶ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 28-29.

¹⁴⁷ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 34-36.

¹⁴⁸ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 36-37.

¹⁴⁹ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 41 εξ.

έκδοση, τέλος, περιλαμβάνει και Παραρτήματα με εξορκισμούς τοποθεσιών και αντικειμένων¹⁵⁰ καθώς και προσευχές για κατ'ιδίαν χρήση των πιστών¹⁵¹. Σε γενικές γραμμές πάντως, το τυπικό του 1999 διατηρεί τη δομή και τα κύρια συστατικά εκείνου του 1614¹⁵².

1.3.3.2 Προτεσταντισμός

Οι θεολογικές αντιλήψεις της Μεταρρύθμισης (ΙΣΤ΄ μ.Χ. αι.) είχαν αντίκτυπο και στο θέμα των εξορκισμών, καθότι πολλοί Διαμαρτυρόμενοι απέρριπταν την ιδέα του να απευθύνονται σε οποιοδήποτε άλλο πνευματικό ον πλην του ίδιου του Θεού. Για τον λόγο αυτόν ορισμένοι εγκατέλειψαν εντελώς την πρακτική των εξορκισμών, ενώ άλλοι τούς συνέχισαν, μετατρέποντας ωστόσο τους παλαιούς επιτιμητικούς εξορκισμούς σε προσευχές απευθυνόμενες αποκλειστικά προς τον Θεό με το αίτημα της απελευθέρωσης του πάσχοντος από την κατοχή των πονηρών πνευμάτων. Στις περιπτώσεις αυτές, άρχισε να γίνεται λόγος για «εκδίωξη» («*dispossession*») παρά για «εξορκισμό» (όρος που εμφορείτο από αρνητική χροιά καθότι παρέπεμπε στο ρωμαιοκαθολικό τελετουργικό), αν και επρόκειτο κατ'ουσίαν για το ίδιο ακριβώς πράγμα¹⁵³. Οι εξορκισμοί ήταν συνηθέστεροι στους Λουθηρανούς, παρά στους Καλβινιστές, καθότι οι πρώτοι αποδέχονταν τη συνέχιση της επιτέλεσης θαυμάτων και στην εποχή τους, ενώ οι δεύτεροι πίστευαν ότι τα θαύματα έπαυσαν με τον θάνατο του τελευταίου Αποστόλου («*cessationism*»). Η αντίληψη αυτή δεν εμπόδιζε βέβαια την πίστη των Καλβινιστών στην δαιμονική κατοχή, ωστόσο δυσχέραινε την αποδοχή της πρακτικής των εξορκισμών, καθότι οι εκδιώξεις δαιμόνων τις οποίες πραγματοποίησε ο Ιησούς συνιστούσαν θαύματα¹⁵⁴. Γενικά η τυπική καλβινιστική θεώρηση προσέγγιζε τα ζητήματα αυτά περισσότερο υπό την έννοια μιας βαθύτατα εσωτερικοποιημένης και πνευματικοποιημένης μάχης του πιστού με τον Σατανά¹⁵⁵.

Από την άλλη, ορισμένοι Μεταρρυθμιστές επικαλούμενοι το κείμενο της Κ.Δ. ασκούσαν κριτική στο θέμα των εξορκισμών με βάση την εννοιολογική διάκριση των ελληνικών λέξεων «*ἐκβάλλω*» (δηλ. «εκδιώκω»), και «*ἐξορκίζω*» (δηλαδή «δεσμεύω με όρκο») και με το επιχείρημα ότι οι εκδιώξεις των δαιμονίων από τον Ιησού δεν ήταν εξορκισμοί, αλλά αποβολή των πονηρών πνευμάτων υπό την ιδιότητα Του ως Υιού του Θεού. Η Κ.Δ. αναφερόμενη σε

¹⁵⁰ F. Young, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, ό.π. 234.

¹⁵¹ *De exorcismis et supplicationibus quibusdam*, ό.π. 78-84.

¹⁵² F. Young, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, ό.π. 234.

¹⁵³ Francis Young, *A History of Anglican Exorcism*, (London-New York: I.B. Tauris & Co. Ltd, 2018) 13.

¹⁵⁴ Francis Young, *A History of Anglican Exorcism*, ό.π. 36-37.

¹⁵⁵ Francis Young, *A History of Anglican Exorcism*, ό.π. 37.

αυτές τις εκδιώξεις χρησιμοποιούσε το ρήμα «ἐκβάλλω» και όχι το «ἐξορκίζω», το οποίο υπαινίσσεται τη χρήση ενός συγκεκριμένου είδους λέξεων, με τις οποίες το ακάθαρτο πνεύμα επιτάσσεται να εγκαταλείψει κάποιο πρόσωπο. Η εκδοχή αυτή του εξορκισμού επομένως για πολλούς Προτεστάντες δεν διέφερε από τη μαγεία. Γι' αυτό και οι εξορκιστικού χαρακτήρα πρακτικές τους δεν αναφέρονταν ως «εξορκισμοί», αλλά ως «εκδιώξεις» («*dispossessions*»), ενώ οι Προτεστάντες εξορκιστές προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να αποστασιοποιηθούν από τους αντίστοιχους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας¹⁵⁶. Έως σήμερα πάντως, μεταξύ των διαφόρων ρευμάτων του Προτεσταντισμού, τον προβαπτισματικό εξορκισμό τελούν οι Λουθηρανοί, ενώ τον απορρίπτουν οι Καλβινιστές και πολλοί νεώτεροι διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι¹⁵⁷.

1.3.3.3 Αγγλικανισμός¹⁵⁸

Παρ' ότι στην Αγγλία κατά τα μεσαιωνικά χρόνια οι πιστοί κατέφευγαν για τον εξορκισμό των δαιμονισμένων σε προσκυνηματικούς τόπους και σε ιερά λείψανα συγκεκριμένων αγίων, παρά στους κληρικούς¹⁵⁹, η τέλεση λειτουργικών εξορκισμών ήταν σε μεγάλο βαθμό αποδεκτή από την Εκκλησία της Αγγλίας μέχρι και τα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα¹⁶⁰. Ωστόσο εκείνη την περίοδο οι εξορκισμοί εξελήφθησαν ως απειλή για την πνευματική ενότητά της, καθώς θεωρήθηκε ότι συνδέονται τόσο με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία όσο και με το κίνημα του Πουριτανισμού. Έτσι, στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης του 1604, θεσπίστηκε ο 72^{ος} Κανόνας

¹⁵⁶ Francis Young, *A History of Anglican Exorcism*, ό.π. 37.

¹⁵⁷ Μ. Παπαθωμοπούλου – Μ. Βαρβούνης, *Εξορκισμοί του Ιερομονάχου Βενεδίκτου Τζανκαρόλου (1627)*, (Αθήνα: Εκδόσεις ΑΛΗΘΕΙΑ, 2008) 20.

¹⁵⁸ Με τον όρο «Αγγλικανισμός» νοείται η δογματική διδασκαλία και το διοικητικό σύστημα της Αγγλικανικής Εκκλησίας, η οποία περιλαμβάνει πολλές επί μέρους εκκλησίες, πλην της Εκκλησίας της Αγγλίας, συνδεδεμένες μεταξύ τους με την παραδοχή του «Βιβλίου της Κοινής Προσευχής» («*Book of Common Prayer*»), των 39 άρθρων της αγγλικανικής ομολογίας και με τις Συνόδους του Lambeth (βλ. σχετικά: Μητροπολίτης πρ. Ηλείας Αντώνιος, «Αγγλικανισμός», *Θρησκευτική και Ήθικη Έγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 1 [Αθήνα: Έκδοσις Άθαν. Μαρτίνου, 1964], στ. 198). Για τις ανάγκες ωστόσο της ιστορικής θεώρησης των εξορκισμών, από την καταστατική ίδρυση της Εκκλησίας της Αγγλίας (1559) μέχρι σήμερα, δεν ευσταθεί η γενικευτική χρήση του όρου «Αγγλικανισμός», διότι πριν τα μέσα του ΙΘ' αι. τα μέλη της εν λόγω Εκκλησίας δεν χρησιμοποιούσαν τον όρο αυτό για να την περιγράψουν. Επιπλέον ο συγκεκριμένος όρος φαίνεται να προσδίδει μία διακριτή ενιαία ιδεολογία και θεολογία στην εκκλησία που ιδρύθηκε στην Αγγλία μετά τη Μεταρρύθμιση, κάτι το οποίο δεν υφίστατο ούτε κατά διανοίαν στην περίοδο 1559-1646, όταν η Εκκλησία της Αγγλίας κλυδωνιζόταν από τις διενέξεις μεταξύ Πουριτανών και μη (βλ. σχετ.: Francis Young, *A History of Anglican Exorcism*, ό.π. 16-17). Ως εκ τούτου στο κείμενο τηρείται η επιβαλλόμενη διάκριση στην ορολογία αναλόγως της ιστορικής περιόδου αναφοράς.

¹⁵⁹ Francis Young, *A History of Anglican Exorcism*, ό.π. 30.

¹⁶⁰ Brendan C. Walsh, «A History of Anglican Exorcism: Deliverance and Demonology in Church Ritual by Francis Young (review)» στο *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, Volume 8, Number 1, (2019) 159, στον διαδικτυακό τόπο:

<https://scholarlypublishingcollective.org/psup/preternature/article-abstract/8/1/159/199729/A-History-of-Anglican-Exorcism-Deliverance-and> (ημ. ανάκτ. 27-4-2022).

της Εκκλησίας της Αγγλίας, ο οποίος μολονότι δεν αρνείτο την πραγματικότητα της δαιμονικής κατοχής, προέβλεπε ότι οι εξορκισμοί (ή «εκδιώξεις» - «*dispossessions*»), τελούμενοι διά νηστείας και προσευχής, απαιτούσαν άδεια του Επισκόπου, εδραιώνοντας έτσι μία αντιεξορκιστική παράδοση που θα κυριαρχούσε στην Εκκλησία της Αγγλίας μέχρι τον Κ' αιώνα¹⁶¹. Αντιστοίχως, αν και αρχικά διετηρείτο στο πρώτο Προσευχητάριο (1549) της Εκκλησίας της Αγγλίας ο προβαπτισματικός εξορκισμός, στις αμέσως επόμενες εκδόσεις (1552 και 1559) καταργήθηκε εντελώς, κατάσταση που συνεχίστηκε και με την έκδοση του Βιβλίου της Κοινής Προσευχής («*Book of Common Prayer*», 1662)¹⁶².

Από το 1604 και μετά η πρακτική των εξορκισμών στην αγγλικανική παράδοση πέρασε στο περιθώριο, αλλά δεν εξέλιπε εντελώς, καθότι ειδικά στις αγροτικές περιοχές, διετηρείτο η πίστη στη δαιμονική κατοχή και, ως εκ τούτου, υπήρχε διαρκές ενδιαφέρον για την τέλεση εξορκισμών. Κατά τη Βικτωριανή εποχή (1837-1901) ο εξορκισμός επανήλθε στο προσκήνιο της αγγλικανικής πνευματικότητας με τη συμβολή των πνευματιστικών κινήματων, γεγονός το οποίο προετοίμασε τον δρόμο για μια μεγαλύτερη αποδοχή εκ μέρους της Αγγλικανικής Εκκλησίας προς τα φαινόμενα δαιμονικής κατοχής και τον εξορκισμό. Αυτή η αλλαγή βέβαια υπήρξε ως ένα βαθμό και αποτέλεσμα ενός «διομολογιακού ανταγωνισμού», καθώς την ίδια περίοδο οι εξορκισμοί στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία θεωρείτο ότι βρίσκονταν σε ύφεση. Στον Κ' αιώνα το θέμα των εξορκισμών επανήλθε στην επιφάνεια μέσα από τις προσπάθειες Αγγλικανών εξορκιστών και δαιμονολόγων, όπως οι Gilbert Shaw και Max Petitpierre, οι οποίοι διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στη θεσμοθέτηση του «*λειτουργήματος απελευθέρωσης*» («*deliverance ministry*»), όπως κατέληξε να αποκαλείται ο εξορκισμός στην Αγγλικανική Εκκλησία¹⁶³.

Αλλαγές επήλθαν κατά τους τελευταίους αιώνες και ως προς τη λειτουργική διάσταση του εξορκισμού στην Εκκλησία της Αγγλίας. Μέσα από την επιρροή του «αγγλικού καθολικισμού», οι εξορκιστικές ευχές προσαρμόστηκαν από το ρωμαιοκαθολικό δόγμα στην αγγλικανική πνευματικότητα. Μετά από αιώνες περιθωριοποίησης, η εκδίωξη των δαιμόνων έγινε κεντρικό χαρακτηριστικό του αγγλικανικού εξορκισμού, αυτό ακριβώς που φοβούνταν οι εκκλησιαστικές αρχές στα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα. Από τη δεκαετία του 1970 οι εξορκισμοί εντάχθηκαν επιτυχώς στην αγγλικανική δογματική υπό τον όρο «*λειτουργήμα απελευθέρωσης*»

¹⁶¹ Brendan C. Walsh, ό.π. 159.

¹⁶² Francis Young, *A History of Anglican Exorcism*, ό.π. 32, 34.

¹⁶³ Brendan C. Walsh, ό.π. 160.

(«*deliverance ministry*»), το οποίο γίνεται αντιληπτό ως ένα λειτουργήμα πνευματικής θεραπείας. Η Έκθεση του Exeter («*The Exeter Report*», 1972), προϊόν των εργασιών μίας επιτροπής από κληρικούς και θεολόγους, επιχείρησε να προσφέρει ένα πλαίσιο για την εφαρμογή του αγγλικανικού «*λειτουργήματος απελευθέρωσης*». Αξίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω Έκθεση συνιστούσε οι λειτουργοί να εξετάζουν πρώτα τυχόν σωματικά ή διανοητικά αίτια πριν επιχειρήσουν έναν εξορκισμό, επιδεικνύοντας έτσι την αποδοχή από την Αγγλικανική Εκκλησία των σύγχρονων ιατρικών και ψυχιατρικών διδαγμάτων. Μετά το 1972 πολλές Επισκοπές διόρισαν «*ειδικούς απελευθέρωσης*» («*deliverance specialists*») καθώς οι εξορκισμοί άρχισαν να κανονικοποιούνται¹⁶⁴. Στον ΚΑ΄ αιώνα, οι σαράντα δύο (42) Επισκοπές που βρίσκονται στην Αγγλία δίνουν διαφορετική έμφαση η καθεμία στο θέμα του εξορκισμού, αφήνοντας το ζήτημα στη διακριτική ευχέρεια του εκάστοτε Επισκόπου. Η «*απελευθέρωση*» έχει καταστεί επίσημο καθήκον ενοριακής μέριμνας με τη ζήτηση από τους πιστούς να ανέρχεται σε υψηλότερα επίπεδα από κάθε άλλη φορά. Αντιστοίχως, το Βιβλίο της Κοινής Λατρείας («*Common Worship Book*») στην έκδοση του 2000 καθιέρωσε και μία επίσημη μορφή εξορκιστικής ακολουθίας¹⁶⁵.

1.3.4 Οι εξορκισμοί στην ελλαδική Ορθόδοξη Εκκλησία σήμερα

Αν και, όπως προαναφέρθηκε, στην αρχαία Εκκλησία υπήρχε τάξη εκκλησιαστικών λειτουργών, των εξορκιστών, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με την ανάγνωση των εξορκιστικών ευχών, σήμερα στην Ορθόδοξη Εκκλησία όλοι οι εξορκισμοί τελούνται από τον Ιερέα. Το γεγονός της μεταβίβασης των εξορκισμών από τους χαρισματούχους εξορκιστές αποκλειστικά στην ιερατική δικαιοδοσία, υπογραμμίζει άλλωστε τον χαρακτήρα της διακονίας και όχι της «εξουσίας», τον οποίο φέρει στην Ορθόδοξη λειτουργική παράδοση η μέριμνα για τους δαιμονισμένους, καθιστάμενη έτσι αυστηρά ενδοεκκλησιαστικό λειτουργήμα. Ωστόσο, ο διαχωρισμός των Μυστηρίων, Ακολουθιών και μεμονωμένων ευχών από τη Θεία Λειτουργία επηρέασε αρνητικά και την εξορκιστική λειτουργική πρακτική, η αυτονόμηση της οποίας από το ευχαριστιακό πλαίσιο και την προσευχή σύνολης της ευχαριστιακής κοινότητας, κατέληξε στην αποδυνάμωση της εκδίωξης του διαβόλου «*ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ*» και στην προβολή ενός μάλλον προσωπικού (άρα, «μαγικού») χαρακτήρα του εξορκισμού¹⁶⁶. Επιπλέον, ειδικά ως προς το θέμα των εξορκισμών, η έλλειψη λειτουργικής κατηχήσεως του ορθοδόξου

¹⁶⁴ Brendan C. Walsh, ό.π. 161.

¹⁶⁵ Brendan C. Walsh, ό.π. 162.

¹⁶⁶ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 25-26.

πληρώματος, αλλά και η ελλιπής θεολογική κατάρτιση του ι. κλήρου, προκαλούν συχνά φαινόμενα δυσλειτουργίας και σκανδαλισμού, πιστών και μη. Αυτό συμβαίνει σε περιπτώσεις όπου είτε Ιερείς, αγνοώντας τα συμπτώματα του δαιμονισμού, σπεύδουν να «διαβάσουν» ευχές εξορκισμών σε ψυχιατρικώς πάσχοντες, είτε λαϊκοί, λόγω έμμονων αλλά πλασματικών αντιλήψεων περί δαιμονοπληξίας, αξιώνουν από τον Ιερέα να προσευχηθεί για τους ίδιους ή για συγγενείς τους με εξορκισμούς, είτε και σε περιπτώσεις αδικαιολόγητης επιφυλακτικότητας ως προς την ανάγνωση των εξορκιστικών ευχών σε περιπτώσεις όπου όντως χρειάζεται¹⁶⁷.

Αναφορικά με το θέμα των εξορκισμών, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος έχει εκδώσει, για λόγους τάξεως, σχετική Εγκύκλιο¹⁶⁸ από το 2006, με την οποία ενημερώνει τους υπαγόμενους σε Αυτήν Μητροπολίτες σχετικά με τις προϋποθέσεις που θα πρέπει να συντρέχουν για την ανάγνωση των εξορκιστικών ευχών. Το κείμενο της Εγκυκλίου, μέσα από συναφείς αγιογραφικές επισημάνσεις, επιβεβαιώνει αρχικά το γεγονός της συνέχισης, στους κόλπους της Εκκλησίας, του έργου του Κυρίου για την απελευθέρωση του ανθρώπου από τους δαίμονες, μέσω των διαδόχων των Αποστόλων, που είναι οι Επίσκοποι και κατ'επέκτασιν οι Πρεσβύτεροι¹⁶⁹. Διασαφηνίζει, ωστόσο, ότι οι ευχές των εξορκισμών εντάσσονται στο ευρύτερο κλίμα αφενός της εν γένει πνευματικής ζωής του πιστού και αφετέρου της ίδιας της εκκλησιαστικής κοινότητας, από το οποίο δεν νοείται ούτε επιτρέπεται να αποσπασθούν. Όποτε συμβαίνει δε κάτι τέτοιο, οφείλεται σε μία εσφαλμένη αντίληψη περί αυτόματης ή μηχανιστικής ενέργειας της δύναμης του Θεού, γεγονός που υποβιβάζει την εξορκιστική μέριμνα σε μαγική πρακτική, κάτι το οποίο ο ίδιος ο Θεός καταδικάζει. Εφόσον επομένως οι πιστοί α) εμπιστεύονται τη ζωή τους στον Κύριο και β) τηρούν τον νόμο και τις εντολές Του, ζώντας κατά το άγιο θέλημά Του και αποφεύγοντας μαγείες, επαοιδίες και γενικά κάθε φαρμακεία, οι εξορκιστικές ευχές ωφελούν¹⁷⁰ και δύνανται να αναγιγνώσκονται υπό τις ακόλουθες δύο βασικές προϋποθέσεις:

α) Την ύπαρξη διαπιστωμένης ανάγκης: όπως λ.χ. για να τελεσθεί Θεία Λειτουργία πρέπει να υπάρχουν πιστοί ή για να τελεσθεί γάμος μελλόνυμφοι κ.ο.κ., έτσι και για να αναγνωσθούν οι ευχές των εξορκισμών πρέπει να υφίσταται κάποιος δαιμονισμένος ή κάποιος, ο οποίος τελεί

¹⁶⁷ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 26-27.

¹⁶⁸ Έγκύκλιος 2843/15-9-2006 προς τους Σεβασμιωτάτους Μητροπολίτες της Εκκλησίας της Ελλάδος, με θέμα: «Εὐχαὶ Ἐξορκισμῶν».

¹⁶⁹ Έγκύκλιος, ό.π. 2-3.

¹⁷⁰ Έγκύκλιος, ό.π. 3-4.

υπό ισχυρή δαιμονική επήρεια. Πριν την ανάγνωση των ευχών όμως, τόσο ο Λειτουργός όσο και ο πάσχων θα πρέπει να έχουν προετοιμασθεί λίαν επιμελώς με νηστεία, μετάνοια και προσφορά της αναίμακτης Θείας Λειτουργίας υπέρ του πάσχοντος, σύμφωνα άλλωστε και με τον Κυριακό λόγο: «*τοῦτο δὲ τὸ γένος οὐκ ἐκπορεύεται εἰ μὴ ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ*» (Μτ. 17,21).

β) Τη σύμφωνη γνώμη του οικείου Επισκόπου: όπως για κάθε ιεροπραξία ή άλλη ποιμαντική δράση και διακονία την οποία επιτελούν οι Πρεσβύτεροι απαιτείται άδεια του Επισκόπου, σύμφωνα και με τον ΛΘ΄ Κανόνα των Αγίων Αποστόλων¹⁷¹, ομοίως και για την τέλεση εξορκισμών ο Ιερέας οφείλει να έχει εξασφαλίσει την προς τούτο άδεια του επιχώριου Επισκόπου¹⁷².

Περαιτέρω στην Εγκύκλιο επισημαίνεται ότι οι Ευχές των εξορκισμών θα πρέπει να αναγιγνώσκονται ιδιαίτερος για τα πρόσωπα τα οποία τις χρειάζονται και όχι καθολικώς κατά την κοινή λατρεία στη διάρκεια ι. Ακολουθιών ή Θ. Λειτουργιών, όπως άλλωστε και η συγχωρητική Ευχή δεν αναγιγνώσκεται γενικά για όλους τους πιστούς, αλλά μόνο για τους προσερχόμενους στο Μυστήριο της ι. Εξομολόγησης¹⁷³. Τέλος, επιστάται η προσοχή στην ανάγκη ορθής διάκρισης μεταξύ δαιμονισμένων και λοιπών ασθενούντων, καθότι οι δαιμονισμένοι αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία και χρήζουν κατάλληλης μεταχείρισης. Πράγματι, η διάκριση αυτή, όπως μας διδάσκει ο ίδιος ο Κύριος π.χ. στη θεραπεία του κωφού δαιμονιζομένου (Μτ.9,32-33), της συγκύπτουσας (Λκ.13,16), του παραλυτικού (Ιω.5,14) και του τυφλού (Ιω.9,3), είναι απολύτως απαραίτητη, διότι δεν οφείλονται όλες οι ασθένειες σε δαιμονική επήρεια. Έτσι, σύμφωνα και με την Εγκύκλιο, άλλα κριτήρια θα πρέπει να ισχύουν για τους ψυχικά ασθενείς, άλλα κριτήρια για τους δαιμονισμένους και άλλα κριτήρια για όσους υποφέρουν και από ψυχική ασθένεια και από δαιμονική επήρεια. Ο επιφορτισμένος δε από την Εκκλησία για τη διάκριση των πνευμάτων και των καταστάσεων είναι ο Επίσκοπος, αφού, όπως προαναφέρθηκε, όλοι οι ασθενείς και ιδίως οι ψυχικώς πάσχοντες δεν είναι δαιμονισμένοι και δεν ενδείκνυται ποιμαντικώς να θεωρούνται ως τέτοιοι¹⁷⁴. Άλλωστε, όπως οι ασθενείς έτσι και οι δαιμονιζόμενοι παρουσιάζουν σαφή συμπτώματα, με βάση τα οποία ο

¹⁷¹ «Οί Πρεσβύτεροι, και Διάκονοι, άνευ γνώμης του Έπισκόπου μηδέν επιτελείωσαν. [...]», Πηδάλιον, ό.π. 43.

¹⁷² Έγκύκλιος, ό.π. 4-6.

¹⁷³ Έγκύκλιος, ό.π. 6.

¹⁷⁴ Έγκύκλιος, ό.π. 6-7.

Ιερέας είναι σε θέση να διαγνώσει εκ του ασφαλούς την ύπαρξη δαιμονικής επήρειας και να προχωρήσει στην τέλεση εξορκισμού¹⁷⁵.

¹⁷⁵ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 27.

2 Θεολογική προσέγγιση των εξορκιστικών ευχών του Ευχολογίου

Όπως αναφέρθηκε και στην Εισαγωγή, οι Εξορκισμοί είναι αγιαστικές πράξεις (χαρακτηριζόμενες και ως μυστηριοειδείς τελετές¹⁷⁶), οι οποίες αποσκοπούν στην εκδίωξη των πονηρών πνευμάτων και κάθε δαιμονικής επήρειας από τους ανθρώπους και την άλογη κτίση, με την επίκληση του Ονόματος του Θεού και την επιτίμηση των δαιμονίων. Ως αγιαστικές πράξεις επομένως εντάσσονται στη συνάφεια των ανακαινιστικών μέσων του πεπτωκότος ανθρώπου, με τα οποία επιτυγχάνεται, διά της Θείας Χάριτος, η ανατροπή των νόμων της ανθρώπινης φθοράς¹⁷⁷. Για να καταστεί ωστόσο καλύτερα κατανοητό το θεολογικό υπόβαθρο των εξορκιστικών ευχών που θα εξετασθούν στη συνέχεια, είναι απαραίτητο προηγουμένως να εκθέσουμε, εν συντομία, τη χριστιανική διδασκαλία σχετικά με τις κατεξοχήν κακοποιές και φθοροποιές πνευματικές εκείνες δυνάμεις, η ύπαρξη των οποίων συναρτάται άρρηκτα με το πρόβλημα του κακού στην κτίση και τις οποίες η Εκκλησία αντιμάχεται με την αγιοπνευματική χάρη των εξορκιστικών Ευχών.

2.1 Οι πνευματικές δυνάμεις του κακού και η αντιμετώπισή τους με εξορκιστικά μέσα

2.1.1 Το πρόβλημα του κακού στη χριστιανική θεολογία

Το πρόβλημα του κακού υπήρξε ανέκαθεν από τα πλέον δυσεπίλυτα, γι' αυτό και ακόμη και μεταξύ των παλαιότερων χριστιανών συγγραφέων (Λακτάντιος, ι. Αυγουστίνος, Ωριγένης, Πελάγιος) παρατηρείται σημαντική διαφορά απόψεων. Η Χριστιανική Ηθική, στηριζόμενη στις εξ αποκαλύψεως ηθικές αλήθειες, αποδίδει την αρχή του κακού αποκλειστικά στο αυτεξούσιο των λογικών κτισμάτων, χαρακτηρίζοντας τη φύση και την ουσία του ως αποστασία από τον Θεό ή ως παράβαση του Θείου θελήματος, δηλαδή ως αμαρτία. Κατά την Αγία Γραφή και την Ορθόδοξη Δογματική, ο Θεός, ο Οποίος δημιούργησε τα πάντα εκ του μηδενός «καλά λίαν», έπλασε και τα λογικά όντα, τους αγγέλους και τον άνθρωπο, απαλλαγμένους από κακό, χωρίς δηλαδή να διαθέτουν σύμφυτο το κακό και την αμαρτία¹⁷⁸. Σύμφωνα με τον Μ. Αθανάσιο, «ἐξ ἀρχῆς μὲν οὐκ ἦν κακία»¹⁷⁹, καθόσον «τὸ κακὸν οὐ παρὰ

¹⁷⁶ «Εξορκισμός», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, ὀ.π. στ. 730.

¹⁷⁷ Νικόλαος Ματσούκας, «Αγιασμός», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 1 (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀθαν. Μαρτίνου, 1962), στ. 219.

¹⁷⁸ Παναγιώτης Δημητρόπουλος, «Κακόν», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 7 (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀθαν. Μαρτίνου, 1962), στ. 199-202.

¹⁷⁹ Ἀθανάσιος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, «Λόγος κατὰ Ἑλλήνων», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 25 στ. 5.

Θεοῦ, οὐδὲ ἐν Θεῷ οὔτε ἐξ ἀρχῆς γέγονεν, οὔτε οὐσία τίς ἐστίν»¹⁸⁰, ενώ κατά τον Μ. Βασίλειο: «οὐ μὴν οὐδὲ παρὰ Θεοῦ τὸ κακὸν τὴν γένεσιν ἔχειν εὐσεβὲς ἐστὶ λέγειν, διὰ τὸ μηδὲν τῶν ἐναντίων παρὰ τοῦ ἐναντίου γίνεσθαι. Οὔτε γὰρ ζωὴ θάνατον γεννᾷ, οὔτε τὸ σκότος φωτὸς ἐστὶν ἀρχή, οὔτε νόσος υγείας δημιουργός»¹⁸¹. Επομένως, το κακό προσδιορίζεται αναγκαστικά ως μη ον, το οποίο οι άνθρωποι κατ'εισήγηση του διαβόλου «κατὰ στέρησιν τῆς τοῦ καλοῦ φαντασίας ἑαυτοῖς ἐπινοεῖν ἤρξαντο»¹⁸², σύμφωνα με τον Μ. Αθανάσιο. Ακόμη σαφέστερα προσδιορίζει την ουσία του κακού ο άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός λέγοντας ότι η «κακία οὐδὲν ἕτερόν ἐστίν, εἰ μὴ ἀναχώρησις τοῦ ἀγαθοῦ, ὡσπερ τὸ σκότος τοῦ φωτὸς ἐστὶν ἀναχώρησις»¹⁸³, επισημαίνοντας περαιτέρω ότι ο Θεός «αὐτεξουσίῳ θελήματι φυσικῶς κατεκόσμησε»¹⁸⁴ τον άνθρωπο. Το αυτεξούσιο επομένως είναι απαραίτητος όρος της ηθικότητας, διότι χωρίς αυτό ούτε περί ηθικής προσωπικότητας του ανθρώπου ούτε περί αρετής, ούτε περί κακίας δύναται να γίνει λόγος. Η κλίση δε αυτή και η ροπή προς το κακό («concupiscentia») δεν είναι παρά η συνέπεια της προπατορικής αμαρτίας. Εφόσον λοιπόν το ηθικό κακό ούτε από τον Θεό δημιουργήθηκε ούτε έχει την αρχή του στον άνθρωπο, η χριστιανική διδασκαλία ανάγει την αρχή του στην πτώση του διαβόλου και των δαιμόνων¹⁸⁵.

2.1.2 Ο διάβολος, οι πεπτωκότες άγγελοι και οι μεθοδείες τους

Η χριστιανική δαιμονολογία στηρίχθηκε σε εκείνην της Π.Δ., όπου, ως προς την αρχική πτώση των δαιμόνων, αναφέρεται ότι ο Σατανάς, καταληφθείς από υπερηφάνεια, σκέφθηκε μέσα του: «εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβήσομαι, ἐπάνω τῶν ἀστέρων τοῦ οὐρανοῦ θήσω τὸν θρόνον μου, καθιῶ ἐν ὄρει ὑψηλῷ, ἐπὶ τὰ ὄρη τὰ ὑψηλὰ τὰ πρὸς Βορρᾶν, ἀναβήσομαι ἐπάνω τῶν νεφῶν, ἔσομαι ὅμοιος τῷ Ὑψίστῳ» (Ησ.14,13-14). Αμέσως δε μόλις το σκέφθηκε κατακρημνίσθηκε από τον ουρανό ως αστραπή, όπως είπε σχετικά και ο Χριστός: «ἐθεώρουν τὸν σατανᾶν ὡς ἀστραπὴν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πεσόντα» (Λκ.10,18). Από το γεγονός αυτό αντλεί την απαρχή του το ηθικό κακό, το οποίο δεν περιορίσθηκε μόνον στους εκπεσόντες αγγέλους, καθότι ο διάβολος υπό μορφήν όφεως παρέσυρε την Εύα και μέσω αυτής και τον Αδάμ στην πτώση, μεταχειριζόμενος το ψεύδος, τον δόλο και τη διαβολή, ότι δήθεν ο Θεός τους εξαπάτησε. Γι'αυτό και καλεῖται «διάβολος», ενώ ο Χριστός τον αποκαλεί επίσης «ἀνθρωποκτόνο ἀπ'ἀρχῆς» και «ψεύστην»

¹⁸⁰ Αθανάσιος Αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας, ό.π. στ. 16.

¹⁸¹ Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «Εἰς τὴν Ἐξαήμερον, Ὁμιλία Β'», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 29, στ. 37.

¹⁸² Αθανάσιος Αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας, ό.π. στ. 16.

¹⁸³ Ιωάννης ό Δαμασκηνός, «Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 94, στ. 973-976.

¹⁸⁴ Ιωάννης ό Δαμασκηνός, ό.π. στ. 977.

¹⁸⁵ Π. Δημητρόπουλος, ό.π. στ. 199-202.

(Ιω.8,44) καθώς και «πονηρόν» (Μτ.6,13 / 13,19.38), οι δε Πατέρες «της κακίας ευρετήν»¹⁸⁶. Στην Κ.Δ. ο ίδιος ο Ιησούς ονομάζει συχνά τον αρχηγό των δαιμόνων «Βεελζεβούλ» (π.χ. Μτ.10,25, Λκ.11,18-19), από το «Βάαλ-ζεβούλ», το οποίο πιθανώς σημαίνει «ο κύριος της κατοικίας», δηλαδή, σύμφωνα με τους Ιουδαίους της εποχής της Κ.Δ., «ο κύριος του καταχθονίου κόσμου», ενώ απαντά και ως «Βεελζεβούβ», το οποίο ερμηνεύθηκε από τον Ιερώνυμο ως «κύριος των μυγών», αναφερόμενο στη θεότητα των Φιλισταίων «Ακκαρών τον Βααλμυιάν» (Δ' Βασ.1,2). Το όνομα, άλλωστε, του μισητού αυτού θεού των εθνικών («Βάαλ») χρησιμοποιούσαν οι Ιουδαίοι για να υποδηλώσουν τον άρχοντα των πονηρών πνευμάτων, σύμφωνα με την πίστη ότι οι θεοί των εθνών είναι δαιμόνια (πβ. Ψ.95,5)¹⁸⁷. Πρόκειται, σε κάθε περίπτωση, για τη μεγάλη προσωπική δύναμη του κακού (και όχι απλώς για γενική ονομασία που υποδηλώνει απρόσωπες πονηρές παρωθήσεις), με την οποία αναμετρήθηκε επιτυχώς ο Ιησούς αμέσως μετά τη Βάπτισή Του, ενώ, σύμφωνα και με τον Τρεμπέλα, δεν υπάρχουν στην επιστήμη σοβαρές ενστάσεις ως προς την ύπαρξη προσωπικών δυνάμεων του κακού¹⁸⁸. Περαιτέρω, στην Κ.Δ. αναφέρεται ότι και μεταξύ των δαιμονικών οντοτήτων υπάρχουν διαβαθμίσεις κακίας και πονηρίας, καθώς γίνεται αναφορά σε ακάθαρτα πνεύματα λιγότερο πονηρά από άλλα και σε πνεύματα υπερβολικά κακεντρεχή (Μτ.12,45, Λκ.11,24-26). Πιθανώς δε οι βαθμοί αυτοί της κακίας τους να είναι ανάλογοι με τους βαθμούς της πρότερης αγιότητάς τους, από την οποία εξέπεσαν¹⁸⁹. Στο σχετικό καινοδιαθηκικό χωρίο πάντως όλα τα ακάθαρτα πνεύματα, ανεξαρτήτως διαβάθμισης, επιδιώκουν την κατάληψη και κατοχή του ανθρώπου, ενώ γενικότερα στην Κ.Δ. η επέμβαση του Σατανά μέχρι της «κατοχής» είναι συναρτημένη με τη διαβολική προσπάθεια για εκτροχιασμό της αποστολής του Χριστού μέσα από την παραπλάνηση και τον εκφοβισμό (Μκ.1,12-13, Μτ.4,1-11, Λκ.4,1-13 / 22,31), έτσι ώστε να παρεμποδιστεί η έλευση της Βασιλείας του Θεού (Λκ.11,20, Μτ.12,28)¹⁹⁰. Στα περιστατικά δαιμονισμού που καταγράφονται στα Συνοπτικά Ευαγγέλια παρατηρούμε ότι οι δαιμονιζόμενοι κατέχονται από ένα ή περισσότερα ακάθαρτα πνεύματα, τα οποία τους βασανίζουν και μιλούν μέσα από το στόμα τους. Επιπλέον, η δαιμονική κατοχή προκαλεί βωβότητα, κώφωση, τυφλότητα, επιληψία, παρ'ότι τόσο ο Ιησούς όσο και οι Ευαγγελιστές διακρίνουν σαφώς τους ασθενείς από τους δαιμονιζομένους, έστω και παραδεχόμενοι ότι

¹⁸⁶ Π. Δημητρόπουλος, ό.π. στ. 202.

¹⁸⁷ Π. Τρεμπέλας, *Υπόμνημα εις τὸ κατὰ Ματθαίον Εὐαγγέλιον*, ό.π. 199.

¹⁸⁸ Π. Τρεμπέλας, *Υπόμνημα εις τὸ κατὰ Ματθαίον Εὐαγγέλιον*, ό.π. 66.

¹⁸⁹ Π. Τρεμπέλας, *Υπόμνημα εις τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον* (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ο ΣΩΤΗΡ», 2011) 350.

¹⁹⁰ «Δαιμονιζόμενοι», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, ό.π. στ. 881-882.

ορισμένες ασθένειες προκλήθηκαν από τη δαιμονική παρουσία¹⁹¹. Από τα ίδια περιστατικά επίσης προκύπτει ότι η κυριαρχία αυτή των ακαθάρτων πνευμάτων επί του ανθρώπου δύναται να έχει χαρακτήρα καθολικό ή μερικό, μόνιμο ή περιστασιακό, ή να εκδηλώνεται με διάφορες ασθένειες ψυχοσωματικής φύσεως ή με την πρόκληση διαφόρων υπερφυσικών καταστάσεων¹⁹².

Βέβαια θα πρέπει να αναφερθεί, στο σημείο αυτό, ότι οι ορθολογιστές θεολόγοι αρνούνται την κατοχή ανθρώπων από δαιμόνια, μη παραδεχόμενοι τα σχετικά θαύματα της θεραπείας των δαιμονισμένων, καθώς υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχουν δαίμονες και ότι πρόκειται για χίμαιρες δεισιδαιμόνων λαών, δηλ. για σύμβολα και σχηματοποιήσεις του ηθικού και φυσικού κακού, τα οποία αποτελούν κατάλοιπα του παρελθόντος. Κατ'αυτούς, τα συμπτώματα δαιμονικής κατοχής που περιγράφονται στα Ευαγγέλια αφορούν περιπτώσεις νευροπάθειας (επιληψία, υστερία κλπ.), ενώ οι θεραπείες πιθανόν να πραγματοποιούνταν μέσω υπνωτισμού και υποβολής, επομένως θεωρούν ότι ο Ιησούς δεν εξέβαλλε δαιμόνια, αλλά θεράπευε με την ψυχική του επιβολή τους συγκεκριμένους ασθενείς¹⁹³.

2.1.3 Η αντιμετώπιση των πονηρών πνευμάτων από την Εκκλησία

Η Εκκλησία μάχεται και θα μάχεται κατά του διαβόλου «έως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος», έχοντας ως αιχμή του δόρατος τις λειτουργικές πράξεις των ευχών και των εξορκισμών για τους ενεργούμενους από ακάθαρτα πνεύματα¹⁹⁴. Η καθιέρωση των μυστηριοειδών αυτών τελετών στηρίζεται στις καταγεγραμμένες στην Κ.Δ. θεραπείες των δαιμονισμένων από τον Χριστό καθώς και στην εκδίωξη των δαιμονίων με την επίκληση του Ονόματος του Θεού από τους Αποστόλους, κατά τους λόγους του Ιησού (Μτ.10,8).

Οι εξορκισμοί τελούνται είτε συνημμένοι στα Μυστήρια είτε αυτοτελώς. Μεταξύ των πρώτων, είναι οι τρεις αφορκισμοί, οι οποίοι αναγιγνώσκονται από τον Ιερέα πριν από την Ακολουθία του αγίου Βαπτίσματος, με τους οποίους, εν ονόματι του Κυρίου Ιησού Χριστού, επιτάσσεται ο διάβολος να εξέλθει από το ακόμη αβάπτιστο νήπιο, καθότι και τα νήπια, προ του βαπτίσματος, τελούν υπό το κράτος της πρώτης αμαρτίας και του Σατανά. Στους δεύτερους καταλέγονται οι ευρισκόμενοι στο Μ. Ευχολόγιο τρεις Εξορκισμοί του Μ. Βασιλείου και τέσσερις του ι. Χρυσοστόμου, με γενικό τίτλο: «*Εὐχαί, ἤτοι Ἐξορκισμοὶ πρὸς τοὺς πάσχοντας*

¹⁹¹ «Δαιμονιζόμενοι», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, ὁ.π. στ. 882.

¹⁹² Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ὁ.π. 2-3.

¹⁹³ «Δαιμονιζόμενοι», *Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, ὁ.π. στ. 881.

¹⁹⁴ Γ. Φίλιας, «Πηγές καὶ ἐξέλιξη τῶν ἐξορκιστικῶν εὐχῶν γὰρ τοὺς “ἐνεργούμενους ἀπὸ ἀκάθαρτα πνεύματα”», *Σύναξη* 67 (1998) 94.

ὕπὸ δαιμόνων, καὶ πρὸς ἐκάστην ἀσθένειαν». Με αυτούς εξορκίζεται ο διάβολος στο Όνομα του Θεού του Παντοκράτορος και του Κυρίου Ιησού Χριστού και επιτάσσεται να εξέλθει από τον πάσχοντα, τον οποίον ο Θεός ο αιώνιος και φοβερός λυτρώνει από την ενέργεια των ακαθάρτων πνευμάτων. Επίσης στο Μ. Ευχολόγιο υπάρχει και εξορκισμός του Αγίου Μάρτυρος Τρύφωνος: «λεγόμενος εἰς κήπους, ἀμπελώνας καὶ χωράφια»¹⁹⁵, για την προστασία των καλλιεργειών με την επίκληση του Ονόματος του Θεού, προς απαλλαγή της άλογης κτίσης από κάθε δαιμονική επήρεια. Σαφή εξορκιστικό χαρακτήρα κατά των ακαθάρτων πνευμάτων διαθέτει επίσης και η ευρισκόμενη στο Μ. Ευχολόγιο «εὐχὴ ἐπὶ οἰκίας περιεργαζομένης ὑπὸ πονηρῶν πνευμάτων». Τέλος, στα θεραπευτικά μέσα της Εκκλησίας κατά της ολέθριας δράσης των δαιμόνων συγκαταλέγεται και η Ακολουθία του Ευχολογίου η επιγραφόμενη «εἰς παράκλησιν ἀσθενῶν χειμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων καὶ ἐπηρεαζόντων», η οποία δεν διαθέτει μεν εξορκιστικά και επιτιμητικά στοιχεία, αλλά αποσκοπεί στην ανακούφιση και την ίαση των πασχόντων ψυχικώς και σωματικώς από δαιμονική επήρεια με την επίκληση του Θείου ελέους.

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι οι εξορκιστικές ευχές κάνουν λόγο για θεραπεία του πάσχοντος, υποδηλώνει ότι αντιλαμβάνονται το δαιμονισμό ως ασθένεια. Γι' αυτό και πολλές από αυτές βρίσκονται μεταξύ των «Εὐχῶν ἀσθενείας» ή κάποιες επιγράφονται και ως Ευχές «εἰς πᾶν εἶδος ἀσθενείας», αν και αποτελούν μία ιδιαίτερη ομάδα των «Περιστατικῶν Εὐχῶν». Το γεγονός πάντως ότι στις περιστατικές ευχές δεν περιλαμβάνονται ιδιαίτερες ευχές για άλλες ασθένειες όπως π.χ. για παράλυση, κώφωση, ή για ψυχικής φύσεως ασθένειες, μπορεί να σημαίνει δύο τινά: αφενός ότι ο δαιμονισμός αποτελεί ασθένεια με ιδιαίτερο χαρακτήρα και επομένως πρέπει να προσεγγίζεται και να αντιμετωπίζεται αναλόγως και αφετέρου ότι υπάρχει στενός σύνδεσμος μεταξύ δαίμονος και ασθενείας· η εν λόγω αντίληψη, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, απαντά σε ανατολικά θρησκευόμενα και κατάλοιπά της διακρίνονται σε ορισμένες από τις ευχές που θα εξετάσουμε εν συνεχεία¹⁹⁶.

2.2 Οι προβαπτισματικές εξορκιστικές ευχές

Στην ακολουθία του Βαπτίσματος περιλαμβάνονται τρεις εξορκιστικές ευχές (αφορκισμοί), τους οποίους ακολουθεί μία τελική ευχή ονομαζόμενη «Εὐχὴ μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον» ή αλλιώς «Εὐχὴ εἰς τὸ πρὸς ὄραν βαπτίζειν», η οποία περιλαμβάνει εμφύσηση και σφράγιση

¹⁹⁵ Σπυρίδων Μακρής, «Όνόματος Θεοῦ ἐπίκλησις», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. ἐκδ., Τόμ. 9 (Ἀθήναι: Ἐκδοσις Ἀθαν. Μαρτίνου, 1966), στ. 929-930. 928-930

¹⁹⁶ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτικὴ λειτουργικὴ δραστηριότητα», ὀ.π. 18.

του βαπτιζομένου ακριβώς πριν από το στάδιο της απόταξης και της σύνταξης, και η οποία είναι επίσης εξορκιστικής φύσεως, όπως θα δούμε κατωτέρω. Η πρακτική των προβαπτισματικών εξορκισμών απαντά από τον 7^ο μ.Χ. αιώνα¹⁹⁷ και καθιερώθηκε εξαιτίας της πίστης της πρώτης χριστιανικής εκκλησίας ότι «ο κόσμος βρίσκεται στην εξουσία του διαβόλου» (Α΄ Ιω.5,19: «οἶδαμεν ὅτι ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐσμεν, καὶ ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται»). Γι'αυτό και θεωρήθηκε αναγκαίο να απελευθερωθεί ο κατηχούμενος από την κυριαρχία του διαβόλου όχι με διαδικασίες μαγικές, όπως έκαναν οι ειδωλολάτρες για την εκδίωξη των κακών πνευμάτων, αλλά άλλοτε με την επίκληση της Αγίας Τριάδος, άλλοτε με τον σχηματισμό του σημείου του Σταυρού, με τη χρησιμοποίηση λαδιού ή με προσευχές στις οποίες ο διάβολος καλείται να εγκαταλείψει τον άνθρωπο υπό την απειλή του Ονόματος του Θεού¹⁹⁸. Σε καιρούς εκκλησιαστικής ακμής η κατήχηση διαρκούσε έως τρία χρόνια, και καθ'όλη τη διάρκειά της στις ειδικές συνάξεις για τους κατηχούμενους διαβάζονταν από τους Ιερείς οι εξορκιστικές ευχές και μάλιστα επανειλημμένα (δεκάκις ή επτάκις ή τρις)¹⁹⁹, ενώ, όπως αναφέρει ο άγιος Κύριλλος Ιεροσολύμων, οι κατηχούμενοι είχαν καλυμμένο το πρόσωπο ώστε να μην διασπάται η προσοχή τους και να μπορούν να παρακολουθούν απερίσπαστοι τα υψηλά και βαθιά νοήματα των εξορκισμών²⁰⁰. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε αναλυτικότερα κάθε μία από τις προβαπτισματικές εξορκιστικές ευχές.

2.2.1 Αφορκισμός Α²⁰¹

Ο πρώτος αφορκισμός ξεκινά, χωρίς κάποιο ιδιαίτερο προοίμιο ή άλλη εισαγωγή, κατευθείαν με τις λέξεις «*Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε...*», και εν συνεχεία ακολουθεί η μνημόνευση, εν είδει υπενθύμισης και επισήμανσης προς τον επιτιμώμενο διάβολο, των γεγονότων της απολυτρωτικής δράσεως του Χριστού. Έτσι, γίνεται αναφορά κατ'αρχάς στο γεγονός της Σαρκώσεως του Κυρίου και του Σταυρικού θριάμβου Του έναντι των αντικειμένων δυνάμεων για τη λύτρωση του ανθρώπου από την τυραννία του διαβόλου, στην οποία ζούσε το ανθρώπινο γένος προ της Ενανθρωπήσεως Του. Ο άγιος Ειρηναίος στο έργο του «*Κατὰ*

¹⁹⁷ «Εξορκισμός», *Θρησκευτική και Ήθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, ό.π. στ. 730.

¹⁹⁸ Γ. Φίλιας, «Τα Μυστήρια του Βαπτίσματος και του Χρίσματος», στο Γ. Φίλιας, *Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Πάτρα: Έκδοση Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2002) 54-55.

¹⁹⁹ Ι. Φουντούλης, «Το Βάπτισμα των ενηλίκων, ο νηπιοβαπτισμός, το Βάπτισμα της ανάγκης. Τελετουργική θεώρηση», *Τελετουργικά Θέματα* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2002) 301.

²⁰⁰ Παν. Τρεμπέλας, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, Τόμος Α΄ (Αθήνα: Ἐκδοσις Αδελφότητος Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», 1998), 279.

²⁰¹ Βλ. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Ἀστήρ, 1992) 131-132. Το κείμενο της ευχής επί τη βάσει της έκδοσης Βενετίας 1862 από τον εκδ. οίκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αυτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αυτό για γρήγορη αναδρομή καθώς και η επιστροφή εδώ μπορούν να γίνουν άμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της αντίστοιχης υποενότητας.

Αίρέσεων» γράφει ότι από τον Χριστό «δικαίως αιχμαλωτίσθηκε ο Διάβολος, ο οποίος αδίκως είχε αιχμαλωτίσει τον άνθρωπο. Ο δε άνθρωπος που ήταν αιχμάλωτος, έφυγε από την εξουσία του Διαβόλου χάρη στο έλεος του Θεού Πατρός, ο Οποίος ευσπλαχνίσθηκε το πλάσμα Του και διά του Υιού και Λόγου, τού χάρισε τη σωτηρία»²⁰². Τον Σταυρικό θρίαμβο του Κυρίου επί του διαβόλου υπογραμμίζει περαιτέρω η αναφορά στα παράδοξα φυσικά (σεισμός, σκοτισμός) και υπερφυσικά (ανάσταση κεκοιμημένων) φαινόμενα που εκδηλώθηκαν κατά τη Σταύρωση (Μτ.27,45.51-52). Η πρώτη περίοδος του αφορκισμού κλείνει με την επισήμανση ότι διά του Σταυρικού Του θανάτου ο Κύριος κατέλυσε τον θάνατον και ταυτόχρονα κατήργησε «τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου», δηλαδή τὸν ἴδιο τον διάβολο, σύμφωνα με τον απ. Παύλο (Εβ. 2,14). Όπως άλλωστε αναφέρει ο Απόστολος των Εθνών στην προς Εφεσίους Επιστολή, ο Χριστός «ἀναβὰς εἰς ὕψος ἠχμαλώτευσεν αἰχμαλωσίαν, ἔδωκεν δόματα τοῖς ἀνθρώποις» (Εφ. 4,8), δηλαδή ο Χριστός αφού ανέβηκε στο ύψος του Σταυρού πήρε αιχμάλωτες τις ψυχές που έως τότε κρατούσε αιχμάλωτες ο διάβολος, κάνοντάς μας έτσι αιχμαλώτους της Θείας αγάπης Του²⁰³.

Στη δεύτερη και τρίτη περίοδο του κειμένου, ο Ιερέας εξορκίζει τον διάβολο εν Ονόματι του Θεού, τον επιτιμά και τον διατάσσει να αναχωρήσει, επικαλούμενος αφενός τον αποκλεισμό από το Ξύλο της Ζωής, που αναφέρεται στο τέλος του τρίτου κεφαλαίου της Γενέσεως (Γέν. 3,24), και αφετέρου την ισχύ του Χριστού επί των στοιχείων της φύσης και επί ολόκληρης της δημιουργίας (Μτ.14,25 / 8,26). Καθώς δε ο Κύριος επιτιμούσε τα δαιμόνια: «ἐγὼ ἐπιτάσσω σοι, ἔξελθε ἐξ αὐτοῦ καὶ μηκέτι εἰσέλθῃς εἰς αὐτόν» (Μκ.9,25), έτσι και η Εκκλησία εν ονόματι του Χριστού, ελευθερώνει τον φωτιζόμενο από την τυραννία του διαβόλου²⁰⁴. Γι'αυτόν ακριβώς τον λόγο, στη συνέχεια του κειμένου της ευχής, ο διάβολος διατάσσεται από τον Θεό, διά του Ιερέως, ως Λειτουργού του Υψίστου, να φοβηθεί και όχι μόνο να εξέλθει και να αναχωρήσει από τον άνθρωπο που ετοιμάζεται για το άγιο Βάπτισμα, αλλά ούτε στο εξής να επιστρέψει, ή να κρυφτεί εκ νέου σε αυτόν, ή να τον συναντήσει ή να ενεργήσει εις βάρος του οποιαδήποτε ώρα και στιγμή, αλλά να αποσυρθεί οριστικά στον «ἴδιον τάρταρον» έως την ημέρα της Κρίσεως. Η υπενθύμιση του φόβου του διαβόλου προς τον Θεό, ενώπιον του Οποίου τρέμουν από ιερό δέος τόσο τα επουράνια (με τη ρητή αναφορά και των εννέα αγγελικών ταγμάτων) όσο και τα επίγεια, προηγείται της τελικής διαταγής να εξέλθει και να αναχωρήσει

²⁰² Ιερομόναχος Γρηγόριος, *Τὸ Ἅγιον Βάπτισμα. Σχόλια* (Άγιον Όρος: Εκδόσεις Δόμος, 2007) 126 (Βλ. πρωτότυπο κείμενο σε: Irénée de Lyon, «Contre les hérésies Livre V», *Sources Chretiennes*, A. Rousseau, επιμ. έκδ., Τόμ. 153, 277-279).

²⁰³ Ιερομόναχος Γρηγόριος, ό.π. 126.

²⁰⁴ Ιερομόναχος Γρηγόριος, ό.π. 127.

ολοσχερώς από τον νεοσύλλεκτο στρατιώτη του Χριστού που είναι ο Θεός και Δημιουργός των αγγελικών δυνάμεων, σύμφωνα και με τον Ψαλμωδό (Ψ.103,3-4).

2.2.2 Αφορκισμός Β²⁰⁵

Με τον δεύτερο αφορκισμό η Εκκλησία επικαλείται τη δύναμη και την αγάπη του Θεού, εν ονόματι της Οποίας διατάσσει τον διάβολο να απομακρυνθεί από τον προσφάτως σφραγισθέντα (κατά την προηγηθείσα στην έναρξη της όλης βαπτισματικής τάξεως Ευχής «εις τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον») εν ονόματι του Κυρίου Ιησού Χριστού. Ο εξορκισμός αναφέρεται στα θαυμάσια έργα που εργάστηκε ο Θεός από τη δημιουργία του κόσμου μέχρι την ένδοξη παρουσία του Χριστού²⁰⁶. Όπως και στον πρώτο αφορκισμό, η επιτίμηση και η προσταγή που απευθύνει ο Ιερέας, επ'ονόματι του Κυρίου Ιησού Χριστού, του αληθινού Θεού, προς τον διάβολο και προς όλες τις δαιμονικές δυνάμεις, να απομακρυνθούν από τον κατηχούμενο, αποδίδονται στον ίδιο τον Άγιο, φοβερό, ένδοξο ακατάληπτο και ανεξιχνίαστο Θεό. Επισημαίνεται δεόντως μάλιστα στο κείμενο η τιμωρία της αιωνίου κολάσεως, την οποία επιφυλάσσει ο Κύριος για τον διάβολο.

Ο Ιερέας εξορκίζει το ακάθαρτο πνεύμα και το καλεί να εξέλθει και να μην επιστρέψει στον βαπτιζόμενο επικαλούμενος τη δύναμη του Ιησού Χριστού, ο Οποίος κατέχει κάθε εξουσία στον ουρανό και στη γη (πβ. Μτ.28,18) και μνημονεύοντας τα αγιογραφικά παραδείγματα της εκδίωξης από τον Χριστό του κωφού και αλάλου δαίμονος (Μτ.9,32-34) και της θεραπείας των δαιμονισμένων στη χώρα των Γεργεσηνών (Μτ.8,28-34). Μεταξύ των θαυμασίων έργων της παντοδυναμίας του Θεού αναφέρεται και η διάβαση της Ερυθράς Θαλάσσης από τον Εβραϊκό λαό, η οποία είναι ένα από τα γεγονότα που προετύπωσαν το άγιο Βάπτισμα. Πράγματι, το άγιο Βάπτισμα χαρίζει την απελευθέρωση από τον διάβολο, ο οποίος καταποντίζεται στο ύδωρ του Μυστηρίου²⁰⁷, καθώς, όπως λέγει ο άγιος Κύριλλος Ιεροσολύμων στους νεοφωτίστους, ο τύραννος Φαραώ «κατεδίωκεν ἕως θαλάσσης τὸν παλαιὸν ἐκεῖνον λαόν· καὶ σοὶ ὁ ἴταμὸς, ὁ ἀναίχνητος καὶ ἀρχέκακος οὗτος δαίμων, ἕως αὐτῶν ἠκολούθει

²⁰⁵ Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1992) 131-132. Το κείμενο της ευχής ἐπὶ τη βάσει της ἐκδόσεως Βενετίας 1862 ἀπὸ τον εκδ. οἶκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αὐτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Ἡ μετάβαση σε αὐτὸ για γρήγορη ἀναδρομὴ καθὼς και ἡ ἐπιστροφή ἐδῶ μποροῦν να γίνουιν ἄμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της ἀντίστοιχης υποενότητος.

²⁰⁶ Ἱερομόναχος Γρηγόριος, ὁ.π. 128-129.

²⁰⁷ Ἱερομόναχος Γρηγόριος, ὁ.π. 129.

τῶν σωτηρίων ναμάτων. Ἐκεῖνος ὑποβρύχιος γέγονεν ἐν θαλάσῃ· καὶ οὗτος ἐν τῷ σωτηρίῳ ὕδατι ἀφανίζεται»²⁰⁸.

Στη συνέχεια του κειμένου παρατίθενται, επιπλέον, αναφορές στην παντοδυναμία του Θεού όπως αποτυπώνονται σε στίχους του Προοιμιακού Ψαλμού (πβ. Ψ.103,32.2.3.5) και στο Βιβλίο του Αμώς (πβ. Αμώς 5,8). Με τον δεύτερο αφορκισμό ο Λειτουργός επιτιμά τον διάβολο εν ονόματι του σωτηριώδους πάθους του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού. Ο Χριστός είχε πει όταν ήλθε η ώρα των αγίων Παθών Του: «νῦν ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου ἐκβληθήσεται ἔξω· καὶ γὰρ ἐὰν ὑψωθῶ ἐκ τῆς γῆς, πάντας ἐλκύσω πρὸς ἑμαυτόν» (Ιω.12,31-32). Ο Σταυρός του Χριστού επομένως είναι η συντριβή του διαβόλου²⁰⁹. Ἐτσι η τελευταία διαταγή του Ιεουργού προς τον διάβολο προκειμένου να εξέλθει και να αναχωρήσει συνοδεύεται από τον εξορκισμό του επ'ονόματι του σωτηριώδους Πάθους του Κυρίου, του τιμίου Του Σώματος και Αίματος και της φοβερῆς Δεύτερης Ἐλευσῆς Του. Με την αναφορά στο σωτηριώδες Πάθος και στο τίμιο Σώμα και Αίμα του Κυρίου παρουσιάζεται μέσα από το κείμενο του β' αφορκισμού η εκκλησιολογική διάσταση του Βαπτίσματος ως απαραίτητης προϋπόθεσης για τη συμμετοχή του νεοφώτιστου στη μετάληψη των αγράντων Μυστηρίων. Επιπλέον, η μνεΐα στην επικείμενη Δεύτερη Ἐλευση και την τελική Κρίση του Χριστού αναδεικνύει την εσχατολογική διάσταση του Βαπτίσματος, το οποίο για τον Φωτιζόμενο και νεοεισερχόμενο στο Σώμα του Χριστού, την Εκκλησία, συνιστά βασική προϋπόθεση για την αιώνια σωτηρία (πβ. Μκ.16,16). Τουναντίον, για τον διάβολο και τη συνεργό του δύναμη, η μέλλουσα Κρίση θα επισφραγίσει τον αιώσιο κολασμό στη γέεννα του πυρός και το σκότος το εξώτερον, με τον ακοίμητο σκόληκα και το άσβεστο πυρ.

2.2.3 Ἀφορκισμός Γ'²¹⁰

Οι δύο πρώτες ευχές, οι καθ'αυτό εξορκιστικές, είναι κείμενα φοβερά που απευθύνονται άμεσα προς τον Σατανά και τις δυνάμεις του, δεν πρόκειται δηλαδή στην κυριολεξία για ευχές, αλλά για τρομερές επιτιμήσεις του Διαβόλου, ο οποίος καλείται στο όνομα του Χριστού να εξέλθει από τον προς το άγιο φῶτισμα ευτρεπιζόμενο. Αντιθέτως, ο τρίτος αφορκισμός δεν είναι εξορκισμός, αλλά ευχή προς τον Θεό, από τον Οποίο η Εκκλησία ζητά να καθαρίσει το έργο

²⁰⁸ Κύριλλος Ἱεροσολύμων Ἀρχιεπίσκοπος, «Μυσταγωγική πρώτη Κατήχησις», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 33, στ. 1068.

²⁰⁹ Ιερομόναχος Γρηγόριος, ὁ.π. 133-134.

²¹⁰ Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1992) 133. Το κείμενο της ευχής ἐπὶ τη βάσει της έκδοσης Βενετίας 1862 ἀπὸ τον εκδ. οἴκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αὐτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αὐτό για γρήγορη ἀναδρομή καθώς και η ἐπιστροφή ἐδῶ μποροῦν να γίνουν ἀμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της ἀντίστοιχης υποενότητας.

των χειρών Του και να συντρίψει τον διάβολο «ὕπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἐν τάχει»²¹¹. Και τούτο διότι, καθώς ο άνθρωπος πορεύεται προς την ουράνια Βασιλεία, ο πονηρός διάβολος προσπαθεί με όλες του τις δυνάμεις να τον κρατήσει δικό του. Ο άγιος Κύριλλος Ιεροσολύμων προειδοποιεί και συμβουλεύει τους νεοφωτιστούς: «*Ἄλλὰ δράκων παρὰ τὴν ὁδὸν τηρεῖ τοὺς περιπατοῦντας· βλέπε μὴ δάκη τῇ ἀπιστίᾳ· [...] Τὴν σαυτοῦ καρδίαν ἐτοίμασον εἰς ὑποδοχὴν διδασκαλίας, εἰς κοινωνίαν ἁγίων μυστηρίων*»²¹². Αυτή ακριβώς η προετοιμασία της καρδιάς και της διανοίας γίνεται με τους εξορκισμούς, προκειμένου οι φωτιζόμενοι να υποδεχθούν τον Χριστό στολίζοντας την ψυχή τους «*καθάπερ οἰκίαν τινὰ εὐτρεπίζοντες τῷ μέλλοντι παραγίνεσθαι βασιλεῖ*»²¹³, κατά τον ιερό Χρυσόστομο. Ο άγιος Κύριλλος Ιεροσολύμων περαιτέρω εξηγεί στους φωτιζόμενους ότι οι εξορκισμοί καθαρίζουν την ψυχή από τις δαιμονικές επιδράσεις²¹⁴: «*τοὺς ἐπορκισμοὺς δέχου μετὰ σπουδῆς· κἄν ἐμφυσηθῆς, κἄν ἐπορκισθῆς, σωτηρία σοι τὸ πρᾶγμα [...] οὕτως ἄνευ ἐπορκισμῶν οὐ δύναται καθαρθῆναι ψυχή*»²¹⁵. Το αποκορύφωμα δε της δι'αυτού του τρόπου εκδήλωσης του Θείου ελέους θα είναι η συμμετοχή του νεοφωτιστού στα άχραντα Μυστήρια και η αναπομπή της οφειλόμενης δοξολογίας προς τον Τριαδικό Θεό.

2.2.4 «Εὐχή μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηγούμενον»²¹⁶

Η ευχή που ακολουθεί τον γ' αφορκισμό στα χειρόγραφα επιγράφεται «*Εὐχή μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηγούμενον πρὸς τὸ πρὸς ὄραν βαπτίζειν*» (ή «*εἰς τὸν προσώραν βαπτιζόμενον*»), αφού κατά τους πρώτους αιώνες διαβαζόταν στον κατηγούμενο μετά την τελική απόφαση της Εκκλησίας να τον κάνει δεκτό στο Βάπτισμα²¹⁷. Η ευχή αυτή περιλαμβάνει τριπλή εμφύσηση (στο στόμα, το μέτωπο και το στήθος του βαπτιζομένου) με σκοπό την αποδίωξη κάθε πονηρού πνεύματος και τη σφράγιση του για δεύτερη φορά από τον Ιερέα, καθώς και έναν τελικό εξορκισμό, πριν και μετά την σφράγιση, στον οποίο συνοψίζεται και συγκεφαλαιώνεται το περιεχόμενο των

²¹¹ Ι. Φουντούλης, *Το άγιον Βάπτισμα. Ιστορικο-τελετουργική θεώρηση*, (Αθήνα: Έκδοσις Κλάδου Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1999) 29.

²¹² Κύριλλος Ιεροσολύμων Αρχιεπίσκοπος, «Προκατήχησις», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 33, στ. 361.

²¹³ Ιωάννης Χρυσόστομος, «Ομιλία κατηχητικά - Λόγος Β'», *Sources Chretiennes*, Antoine Wenger, επιμ. έκδ., Τόμ. 50, 140.

²¹⁴ Ιερομόναχος Γρηγόριος, ό.π. 131-132.

²¹⁵ Κύριλλος Ιεροσολύμων Αρχιεπίσκοπος, «Προκατήχησις», ό.π. στ. 348-349.

²¹⁶ Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Ἀστήρ, 1992) 133-134. Το κείμενο της ευχής επί τη βάσει της έκδοσης Βενετίας 1862 από τον εκδ. οίκο του «Φοίνικος» παρατίθεται αυτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αυτό για γρήγορη αναδρομή καθώς και η επιστροφή εδώ μπορούν να γίνουν άμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της αντίστοιχης υποενότητας.

²¹⁷ Γ. Φίλιας, «Τα Μυστήρια του Βαπτίσματος και του Χρίσματος», ό.π. 55.

τριών αφορκισμών που προηγήθηκαν²¹⁸. Με την ευχή αυτή ο Λειτουργός ικετεύει, μεταξύ άλλων, τον Κύριο να αποστείλει στον βαπτιζόμενο Άγγελο φωτός, ως φύλακα και προστάτη. Πράγματι, ερμηνεύοντας το ψαλμικό χωρίο: «*παρεμβαλεῖ ἄγγελος Κυρίου κύκλω τῶν φοβουμένων αὐτὸν καὶ ῥύσεται αὐτούς*» (Ψ.33,8), ο Μ. Βασίλειος αναφέρει ότι «*παντί πεπιστευκότη εἰς τὸν Κύριον ἄγγελος παρεδρεύει, ἐὰν μηποτε αὐτὸν ἡμεῖς ἐκ τῶν πονηρῶν ἔργων ἀποδιώξωμεν. Ὡς γὰρ τὰς μελίσσας καπνὸς φυγαδεύει, καὶ τὰς περιστερὰς δυσωδία ἐξελαύνει· οὕτω καὶ τὸν φύλακα τῆς ζωῆς ἡμῶν ἄγγελον ἢ πολύδακρυς καὶ δυσώδης ἀφίστησιν ἁμαρτία*»²¹⁹. Ἔτσι, ἡ ἁμαρτία μὲν απομακρύνει ἀπὸ τῆς ζωῆς μας τὸν φύλακα Ἄγγελο καὶ μας κάνει ἐκ νέου δούλους τῶν δαιμόνων, με τὴ μετάνοια μας ὅμως καὶ τὴν ἐπιστροφή μας στὸν Θεό, ὁ φύλακας Ἄγγελος πάλι μᾶς συμπαρίσταται στὸν πνευματικό μας ἀγώνα²²⁰. Τέλος, ὁ Ἱερέας σὲ κάθε ἐπανάληψη τῆς τριπλῆς ἐμφύσησης παρακαλεῖ τὸν Τριαδικό Θεό νὰ ἐξελάσει καὶ νὰ ἀποδιώξει ἀπὸ τὸν κατηγούμενο κάθε πονηρό καὶ ἀκάθαρτο πνεῦμα κεκρυμμένο καὶ ἐμφωλεύον στὴν καρδιά του καὶ, τέλος, νὰ τὸν καταστήσει πρόβατο λογικό τῆς ἁγίας ποιμένης τοῦ Χριστοῦ, μέλος τίμιο τῆς Ἐκκλησίας, υἱὸ φωτός καὶ κληρονόμο τῆς οὐράνιας Βασιλείας Του.

2.3 Οι Εξορκισμοί του Μ. Βασιλείου και του αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου

Οι εξορκισμοί που αναγιγνώσκονται προ τοῦ Βαπτίσματος εἶναι διάφοροι ἀπὸ ἐκείνους που ὑπάρχουν στὸ Μ. Ευχολόγιο «*πρὸς τοὺς πάσχοντας ὑπὸ δαιμόνων*». Ἀπὸ τὴν ἐρευνα τῆς λειτουργικῆς ἱστορίας ωστόσο, φαίνεται ὅτι ὑπάρχει σχέση μεταξύ τῶν εξορκισμῶν προ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῶν μετὰ, με βασικό κοινό σημεῖο ὅτι ἐπιτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς Ἱερεῖς καὶ μάλιστα στὸν Ναό, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ «*Ὀδοιπορικό τῆς Αἰθερίας*» (β' μισό Δ' μ.Χ. αι.)²²¹. Ὑπάρχουν μάλιστα σοβαρές ἐνδείξεις ὅτι καὶ οἱ εξορκισμοί τοῦ Μ. Ευχολογίου που ἀποδίδονται στὸν Μ. Βασίλειο καὶ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο γιὰ τοὺς χειμαζομένους ἀπὸ ἀκάθαρτα πνεύματα, χρησιμοποιοῦνταν ἄλλοτε καὶ γιὰ τὴν τάξη τῶν κατηγούμενων, διότι στους ἐν λόγῳ εξορκισμούς ὑπάρχουν, ἐκτὸς τῶν ἀγιογραφικῶν χωρίων, καὶ φράσεις που ὑπαινίσσονται τὸ ἅγιο Βάπτισμα καὶ τὶς συμβολικὲς πράξεις που τελοῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ²²².

Κατὰ τὸν καθηγητὴ Γ. Φίλια, μέσα ἀπὸ τὸν κεντρικό νοηματικό πυρήνα τῶν εξορκιστικῶν ευχῶν, που εἶναι ἡ ἐκδίωξη τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ ἡ κατάργηση κάθε δαιμονικῆς

²¹⁸ Ι. Φουντούλης, *Το ἅγιον Βάπτισμα. Ἱστορικο-τελετουργικὴ θεώρηση*, ὅ.π. 30.

²¹⁹ Βασίλειος Ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «*Εἰς τὸν ΛΓ' Ψαλμόν*», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, ἐπιμ. ἐκδ., Τόμ. 29, στ. 364.

²²⁰ Ἱερομόναχος Γρηγόριος, ὅ.π. 136-137.

²²¹ Πρεσβ. Θεμ. Χριστοδούλου, ὅ.π. 57-58.

²²² Παν. Τρεμπέλας, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, ὅ.π. 277.

επήρειας με την επίκληση του Ονόματος του Τριαδικού Θεού, δύνανται να διακριθούν τρία επί μέρους νοηματικά πλαίσια. Δεν πρόκειται βέβαια για αυτόνομα μέρη των ευχών, καθώς συνυφαίνονται, εναλλάσσονται και παρουσιάζονται με την ίδια εξίσου ή με διαφορετική έμφαση, αναλόγως του τι θέλει να τονίσει ο συντάκτης της ευχής, είναι δε τα ακόλουθα:

α) Η παντοδυναμία του Θεού και η αγάπη Του για τον «κατ'εικόνα και καθ'ὀμοιώσιν Του» πλασθέντα άνθρωπο, οι οποίες εκφράζονται με συχνές αγιογραφικές αναφορές στον Τριαδικό Θεό καθώς και στο επί γης σωτηριώδες έργο του ενανθρωπήσαντος Δευτέρου Προσώπου της Αγίας Τριάδος, Κυρίου ημών Ιησού Χριστού. Οι αναφορές αυτές καταδεικνύουν, συν τοις άλλοις, τη δωρεά της χάριτος του Θεού προς τον άνθρωπο, την κατάλυση κάθε δαιμονικής ενέργειας και τη συνακόλουθη λύτρωση και σωτηρία του πλάσματός Του.

β) Η δαιμονική επήρεια στον άνθρωπο, που ενίοτε φτάνει μέχρι την ολοσχερή κατάληψή του, είναι απόρροια της διαρκούς προσπάθειας του διαβόλου και των πεπτωκότων αγγέλων να αμαυρώσουν το «κατ'εικόνα Θεοῦ» και να ακυρώσουν την προοπτική του «καθ'ὀμοίωσιν Θεοῦ». Οι συχνές αναφορές στην πτώση του διαβόλου λόγω υπερηφανείας καταδεικνύουν ακριβώς την πολεμική του ενάντια στο θέλημα του Θεού «ὅς πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἔλθειν» (Α΄ Τιμ.2,4).

γ) Η ανάγκη του ανθρώπου για σωτηρία, εν μέσω των ποικίλων μεθοδειών του διαβόλου, ένεκεν της οποίας ζητά εναγωνίως τη μεσολάβηση της Θείας Χάριτος, καθώς η αμαρτία και κάθε άλλη δαιμονική επήρεια λειτουργούν ως παράγοντες που διασαλεύουν τη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό και τον συνάνθρωπο²²³. Έχοντας κατά νου τις ανωτέρω γενικότερες επισημάνσεις, θα εξετάσουμε εν συνεχεία αναλυτικότερα τις εξορκιστικές ευχές του Μ. Ευχολογίου που αποδίδονται στον Μέγα Βασίλειο και τον ιερό Χρυσόστομο.

2.3.1 Η πρώτη Ευχή του Μ. Βασιλείου²²⁴

Η συγκεκριμένη ευχή είναι αρχαιότατη και βρίσκεται σε χρήση ήδη από τον Ι΄ αι., όπως μαρτυρείται από τη χειρόγραφη ευχολογιακή παράδοση²²⁵. Με αυτήν ο Ιερέας απευθύνεται προς τον Θεό τον Οποίο αναγνωρίζει και επικαλείται ως μοναδικό Θεό και Κύριο, δημιουργό «τῶν πυρίνων ταγμάτων» και των «ἀύλων δυνάμεων», των επουρανίων και των επιγείων. Η

²²³ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 16-17.

²²⁴ Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήναι: Ἀστήρ, 1992) 147-148. Το κείμενο της ευχής επί τη βάσει της έκδοσης Βενετίας 1862 από τον εκδ. οίκο του «Φοίνικος» παρατίθεται αυτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αυτό για γρήγορη αναδρομή καθώς και η επιστροφή εδώ μπορούν να γίνουν άμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της αντίστοιχης υποενότητας.

²²⁵ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 18-19.

αναφορά στο απρόσιτο του Θεού («ὄν εἶδεν οὐδείς ἀνθρώπων, οὐδὲ ἰδεῖν δύναται») αντλεί έμπνευση από το εδάφιο του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου: «Θεὸν οὐδείς εἶώρακεν πώποτε» (Ιω.1,18), ενώ εν συνεχεία τονίζεται ο φόβος και ο ιερός τρόμος από τον οποίο διακατέχεται όλη η κτίση ενώπιον της Θείας παντοδυναμίας. Πρόκειται ακριβώς για τον Θεό, ο Οποίος κατακρήμνισε με πάταγο («ρήζας»)²²⁶ στη γη τον παρακούσαντα εξαιτίας της υπερηφανείας του «ἀρχιστράτηγο», τον Εωσφόρο, και τους αγγέλους που στασίασαν μαζί με αυτόν ενάντια στον Δημιουργό τους, εξορίζοντάς τους από την ουράνια φωτοφορία στα σκοτεινά τάρταρα. Επικαλούμενος την ουράνια αυτή πραγματικότητα, ο Ιερέας αιτείται από τον Θεό να καταστήσει τον επιτελούμενο στο φρικτό Όνομά Του «ἀφορκισμό» φόβητρο για τον διάβολο και «τίς φάλαγγές του» και να τον τρέψει σε φυγή ολοσχερώς και διά παντός («παντελῶς»), ώστε να μην καταφέρει να βλάψει την «έσφραγισμένη» εικόνα του Θεού, δηλαδή τον βαπτισμένο Χριστιανό. Ο διάβολος προσπαθεί διαρκώς να διαστρέψει και να αμαυρώσει τον κατ'εικόνα Θεού πλασμένο άνθρωπο μέσα από την αμαρτία, επομένως η παραμονή του είναι ολέθρια. Γι'αυτό και ο Ιερέας προσεύχεται επιπλέον στον Θεό να ενισχύει τους Χριστιανούς «τοῦ πατεῖν ἐπάνω ὄφεων καὶ σκορπίων, καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ» σύμφωνα και με τη σχετική επαγγελία του Χριστού (Λκ.10,19), χωρίς να έχει να φοβηθεῖ τίποτα, ούτε καν τον ίδιο τον διάβολο, εφόσον και ενόσω ζει κοντά στον Χριστό και συνδέεται με την αγία Του Εκκλησία²²⁷.

2.3.2 Η δευτέρα Ευχή του Μ. Βασιλείου²²⁸

Η αρχαιότερη ευχολογιακή μαρτυρία της δευτέρης από τις αποδιδόμενες στον Μ. Βασίλειο εξορκιστικές ευχές προέρχεται από τον ΙΑ΄ μ.Χ. αι²²⁹. Ο εξορκισμός απευθύνεται στον διάβολο τον οποίο αποκαλεί «ἀρχέκακο τῆς βλασφημίας», «ἀρχηγὸ τῆς ἀνταρσίας» και «αὐτουργὸ τῆς πονηρίας», μνημονεύοντας παράλληλα την κατακρήμνισή του «ἐκ τῆς ἄνω φωτοφορίας» (φράση που χρησιμοποιείται अपαράλλακτα και στην προηγούμενη ευχή) και την καταβαράθρωσή του («σκότω βυθοῦ κατενεχθέντα») εξαιτίας της υπερηφανείας του («διὰ τὴν ἔπαρσιν»). Μαζί με τον διάβολο εξορκίζεται και «πᾶσα ἡ ἐκπεσοῦσα δύναμις» η οποία ακολούθησε τη θεομάχο «προαίρεσή» του, όπου και οφείλεται το γεγονός της πτώσεως. Το

²²⁶ Π. Τρεμπέλας, *Υπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Λουκὰν Εὐαγγέλιον*, ό.π. 290.

²²⁷ Πρεσβ. Θεμ. Χριστοδοῦλου, ό.π. 24-25.

²²⁸ Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Αστήρ, 1992) 148-150. Το κείμενο της ευχής επί τη βάσει της έκδοσης Βενετίας 1862 από τον εκδ. οίκο του «Φοίνικος» παρατίθεται αυτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αυτό για γρήγορη αναδρομή καθώς και η επιστροφή εδώ μπορούν να γίνουν άμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της αντίστοιχης υποενότητας.

²²⁹ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 19.

«ἀκάθαρτο πνεῦμα» εξορκίζεται στο Ὄνομα «τοῦ Θεοῦ Σαβαώθ, καὶ πάσης στρατιᾶς Ἀγγέλων Θεοῦ, Ἀδωναΐ, Ἐλωϊ, Θεοῦ παντοκράτορος», ἀλλὰ καὶ «στο ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ». Οἱ ἐν λόγῳ ἐπικλήσεις φέρουν ἐντονό εβραϊκό χαρακτήρα, διότι ἀφενός μὲν παρατίθενται τὰ εβραϊκά ὀνόματα τοῦ Θεοῦ («Θεὸς Σαβαώθ», «Ἀδωναΐ», «Ἐλωϊ»), ἀφετέρου δὲ ἡ ἀναφορά στο ὄνομα τοῦ Χριστοῦ συνοδεύεται ἀπὸ μαρτυρίες τῆς Π.Δ.²³⁰, ὅπως ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὸν Κατακλυσμὸ (Γέν. κεφ. 6-8), στὸν πύργο τῆς Βαβέλ (Γέν.11,1-9), στὴν καταστροφή τῶν Σοδόμων (Γέν.19,1-29) καὶ στὴ διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης (Ἐξ.14,15-31). Ὡς ἐκ τούτου, ὁ συγκεκριμένος εξορκισμὸς σε ἀντίθεση μὲ τὶς ὑπόλοιπες ευχές γιὰ τοὺς ἐνεργούμενους ἀπὸ ἀκάθαρτα πνεύματα, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν τὴ συνήθη δομὴ τῆς χριστιανικῆς ευχολογίας, φαίνεται νὰ περιέχει καὶ πρωτοχριστιανικά στοιχεῖα, προερχόμενα ἀπὸ τὴν εβραϊκὴ λειτουργικὴ παράδοση²³¹.

Ἡ ἀναφορά στο Πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ διανθίζεται περαιτέρω μὲ καινοδιαθηκικὲς ἀναφορὲς στὴν ἐπίγεια παρουσία καὶ δράση Του, ὅπως στὴν ἐκ Παρθένου Σάρκωσή Του (Λκ.1,26-38), στὴ Βάπτισή Του καὶ τὴ συνακόλουθη Ἀγιοτριαδικὴ Θεοφάνεια (Μτ.3,13-17), τὴν ἐπιτίμησι τῶν ἀνέμων (Μτ.8,26), τὶς πολυάριθμες ἐκδιώξεις δαιμόνων («τοῦ στίφη δαιμόνων ἐκδιώξαντος»), τὴ θεραπεία τοῦ ἐκ γενετῆς τυφλοῦ (Ἰω.9,1-7), τὶς θεραπείες ἀλάλων (Μκ.9,17-29, Μτ.9,32-34) καὶ λεπρῶν (Λκ.17,12-19) καὶ τὶς ἀναστάσεις νεκρῶν (Μκ.5,21-22, Λκ.7,11-16, Ἰω.11,17-44).

Κατόπιν ὁ Ἱερέας ἀπευθυνόμενος στο ἀκάθαρτο καὶ ἐναγὲς δαιμόνιο τὸ ἐπιτάσσει νὰ φοβηθεῖ, νὰ φύγει, νὰ δραπετεύσει καὶ νὰ ἀναχωρήσει ἀνεξαρτήτως τῆς ταυτότητάς²³² καὶ τῶν ιδιοτήτων του, ὅπως π.χ. τῶν μορφῶν που δύναται νὰ λάβει²³³, τῶν παθῶν που δύναται νὰ διεγείρει στὸν ἄνθρωπο²³⁴ καὶ τοῦ χρόνου²³⁵ ἢ τοῦ τόπου²³⁶ δράσης του. Ὁ Ἱερέας μὲτ' ἐπιτάσεως διατάσσει τὸ δαιμόνιο νὰ ἐντραπεί τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ μὴ παραμείνει κρυμμένο στὸν δούλο Του, ἀλλὰ νὰ φοβηθεῖ, νὰ φιμωθεῖ, νὰ φύγει καὶ νὰ μὴ ἐπιστρέψει μαζί μὲ ἄλλα ἀκάθαρτα καὶ πονηρά πνεύματα (πβ. Λκ.11,26) καὶ, ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ τῶν μαρτυρίων τῆς κολάσεως, νὰ ἀπέλθει σὲ γῆ «ἄνδρον, ἔρημον, ἀγεώργητον, ἦν ἄνθρωπος οὐκ οἰκεῖ, Θεὸς

²³⁰ Γ. Φύλιας, «Οἱ Εξορκισμοὶ ὡς θεραπευτικὴ λειτουργικὴ δραστηριότητα», ὁ.π. 19-20.

²³¹ Γ. Φύλιας, «Οἱ Εξορκισμοὶ ὡς θεραπευτικὴ λειτουργικὴ δραστηριότητα», ὁ.π. 19-20.

²³² «[...] ἢ αὐτὸς εἶ ὁ Βεελζεβούλ [...]».

²³³ «[...] ἢ δρακοντοειδῆς, ἢ θηριοπρόσωπος, ἢ ὡς ἀτμίς, ἢ ὡς καπνὸς φαινόμενος [...]».

²³⁴ «[...] ἢ λάγνον, ἢ δισώδες, ἢ ἐπιθυμητικόν, ἢ ἠδονικόν, ἢ φαρμακόφιλον, ἢ ἐρωτομανὲς, ἢ ἀστρομαγικόν, ἢ ἐνοικηματικόν, ἢ ἀναιδὲς, ἢ φιλόνηκον, ἢ ἀκατάστατον [...]».

²³⁵ «[...] ἢ τῆ σελήνῃ συναλλοιούμενον, ἢ χρόνον τινὶ συντρεπόμενον· ἢ ὀρθρινόν, ἢ μεσημβρινόν, ἢ μεσονυκτικόν, ἢ ἁωρίας τινός, ἢ αὐγῆς [...]».

²³⁶ «[...] ἢ ἐν θαλάσῃ, ἢ ἐν ποταμῷ, ἢ ὑπὸ γῆς, [...] ἢ ὅθεν ἴσμεν, καὶ οὐκ ἴσμεν, [...] καὶ ἐξ ἀπερισκέπτου τόπου [...]».

μόνος ἐπισκοπεῖ». Βασικό στοιχείο βέβαια στις απειλές αυτές κατά του δαίμονα είναι ο φόβος, ο οποίος προέρχεται από τη χρήση του Ονόματος του Θεού, με την οποία «υπενθυμίζεται» στον διάβολο ότι οι δυνάμεις του είναι ασήμαντες ενώπιον του Κυρίου, αλλά και ότι το ακάθαρτο πνεύμα δεν έχει δικαιώματα επί του ανθρώπου. Η επίκληση ακριβώς των στοιχείων αυτών καθιστά σαφές ότι η εξορκιστική δύναμη δεν πηγάζει από τον ανθρώπινο παράγοντα, αλλά από τη θεϊκή υπεροχή έναντι του διαβόλου και από την ιδιότητα του Θεού ως Δημιουργού, γεγονός που αποτρέπει οποιαδήποτε «μαγική» θεώρηση του εξορκισμού, υπό την έννοια της προσωπικής δυνάμεως του εξορκίζοντος²³⁷.

2.3.3 Η τρίτη Ευχή του Μ. Βασιλείου²³⁸

Η τρίτη, κατά σειρά, ευχή εξορκισμού του Μ. Βασιλείου είναι μεταγενέστερη των άλλων δύο, καθώς δεν μαρτυρείται στα χειρόγραφα Ευχολόγια πριν τον ΙΔ΄ μ.Χ. αι.²³⁹. Έχει τον χαρακτήρα προσευχής με την οποία ζητείται η θεϊκή προστασία από «*πᾶσαν μαλακίαν, πᾶσαν ἀπιστίαν, [...] πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ Διαβόλου, πᾶσαν μαγείαν, πᾶσαν φαρμακείαν, εἰδωλολατρείαν, [...]*» κλπ. Το κείμενο ξεκινάει απευθυνόμενο αρχικώς προς τον Θεό Πατέρα, αλλά μετά από λίγο παρεμβάλλεται μία μακροσκελής φράση απευθυνόμενη προς τον «*Υἱὸ καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ*», στο πέρας της οποίας, το κείμενο συνεχίζει ως το τέλος αναφερόμενο και πάλι προς τον Πατέρα. Το συγκεκριμένο γεγονός, το οποίο από δογματικής άποψης φαίνεται να δημιουργεί μία σύγχυση μεταξύ των δύο αυτών Προσώπων της Αγίας Τριάδος, έχει επισημανθεί από παλαιότερους και νέους επιμελητές των εκδόσεων του Μ. Ευχολογίου και ενδεχομένως οφείλεται στο ότι το τμήμα που απευθύνεται προς τον Υἱὸ έχει προστεθεί μεταγενεστέρως στο αρχικό κείμενο της ευχής²⁴⁰.

Διαπιστώνουμε ότι ο Ιερέας ζητά τη διαφύλαξη του πιστού από κάθε πιθανή προσβολή της ασθένειας ή του διαβόλου, επομένως η συγκεκριμένη ευχή δεν αποσκοπεί στο να άρει μία ενεστώσα κατάσταση δαιμονικής κατοχής, ενεργώντας, θα λέγαμε, κατασταλτικά, αλλά μάλλον προληπτικά, ώστε να θωρακίσει, να οχυρώσει και να περιφρουρήσει αυτόν υπέρ του οποίου αναγιγνώσκεται, από κάθε παρόμοια μελλοντική «κατοχή». Σε αυτό συνηγορεί ιδίως το γεγονός ότι η «αποφατική» διάσταση της ευχής με το αίτημα για απομάκρυνση της

²³⁷ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 19-20.

²³⁸ Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Ἀστήρ, 1992) 150-152. Το κείμενο της ευχής επί τη βάσει της έκδοσης Βενετίας 1862 από τον εκδ. οἶκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αυτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αυτό για γρήγορη αναδρομή καθώς και η επιστροφή εδώ μπορούν να γίνουν άμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της αντίστοιχης υποενότητας.

²³⁹ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 20.

²⁴⁰ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα*, (Αθήνα: Παπαδημητρίου, 2014) 105*.

διαβολικής ενέργειας («ἀπέλασον ἀπὸ τοῦ δούλου σου, (τοῦ δεῖνος), πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ Διαβόλου») συμπληρώνεται από μία «καταφατική» διάσταση μέσω του αιτήματος για την «ἐγκατάσταση» στον άνθρωπο του «Πνεύματος τοῦ Θεοῦ» («ἐμφύσησον ἐν αὐτῷ τὸ Πνεῦμά σου τὸ εἰρηνικόν»), δηλαδή τη δημιουργία, ως αντιδότη, μιας εσωτερικής αγιοπνευματικής καταστάσεως. (πβ. Γαλ.5,22-23). Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί, το αίτημα της ευχής για «ἀποσόβηση πάσης μαλακίας ἀπὸ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου», το οποίο τονίζει την αναγκαιότητα της «ψυχικής υγείας», υπό την έννοια ότι η «απιστία», καθώς και το «ἐπιθυμητικόν, φιλόχρυσον, φιλάργυρον, τυφωνικὸν καὶ πορνικὸν» πνεῦμα, τα οποία αναφέρονται στο ίδιο το κείμενο της ευχής, είναι εκείνα, τα οποία δημιουργούν την «ασθένεια της ψυχῆς»²⁴¹.

2.3.4 Η πρώτη Ευχή του αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου²⁴²

Η συγκεκριμένη ευχή είναι η συχνότερα μαρτυρούμενη στη χειρόγραφη ευχολογική παράδοση, ήδη από τον Η΄ μ.Χ. αιώνα (Βαρβερινό Ευχολόγιο), άρα ήταν προφανώς η περισσότερο διαδεδομένη στη λειτουργική πράξη της περιόδου την οποία απηχούν τα χειρόγραφα Ευχολόγια²⁴³. Το αίτημα της ευχής προς τον Θεό είναι να απαλλάξει τον δούλο Του από κάθε ενέργεια των πονηρών πνευμάτων και να τον καθαρίσει από κάθε διαβολική επήρεια, αφού η εκδίωξη των δαιμόνων είναι έργο αποκλειστικά του ίδιου του Κυρίου. Ο διάβολος απομακρύνει τον άνθρωπο από τον Θεό και τον αιχμαλωτίζει σε έναν τρόπο ζωής στερούμενο χρηστότητας, ευσέβειας και προπάντων της χαράς της συμμετοχής στη Μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας²⁴⁴. Την τραγική αυτή κατάσταση υποδηλώνουν αφενός μεν τα οριζόμενα στον ΟΘ΄ Αποστολικό Κανόνα: «Ἐάν τις δαίμονα ἔχη, Κληρικὸς μὴ γενέσθω, ἀλλὰ μηδὲ τοῖς πιστοῖς συνενχέσθω. Καθαρισθεὶς δὲ προσδεχέσθω, καὶ ἐάν ἦ ἄξιος, γινέσθω»²⁴⁵, αφετέρου δε η περιγραφή των τεκταινομένων κατά τη Θ. Λειτουργία στο «περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας» του αγίου Διονυσίου Αρεοπαγίτου: «Ἐξῆς δε διὰ τῶν λειτουργῶν ἢ τῶν ἀγιογραφικῶν δέλτων ἀνάγνωσις ἀκολούθως γίνεται· καὶ μετὰ ταῦτας ἔξω γίνονται τῆς

²⁴¹ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 20-21.

²⁴² Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Ἀστήρ, 1992) 152. Το κείμενο της ευχής επί τη βάσει της έκδοσης Βενετίας 1862 από τον εκδ. οίκο του «Φοίνικος» παρατίθεται αυτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αυτό για γρήγορη αναδρομή καθώς και η επιστροφή εδώ μπορούν να γίνουν άμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της αντίστοιχης υποενότητας.

²⁴³ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 21-22.

²⁴⁴ Πρεσβ. Θεμ. Χριστοδούλου, ό.π. 26.

²⁴⁵ *Πηδάλιον*, ό.π. 105.

ίερᾶς περιοχῆς οἱ κατηχούμενοι, καὶ πρὸς αὐτοῖς οἱ ἐνεργούμενοι καὶ οἱ ἐν μετανοίᾳ ὄντες, μένουσι δε οἱ τῆς θείων ἐποψίας καὶ κοινωνίας ἄξιοι»²⁴⁶.

Για τον λόγο αυτό αξίζει να επισημανθεί η αναφορά του κειμένου στον απαλλαγμένο, πλέον, από τη δαιμονική επήρεια άνθρωπο, για τον οποίο διατυπώνεται η ευχή, μεταξύ άλλων, να αξιωθεί και των αχράντων Μυστηρίων, από την οποία επιβεβαιώνεται ότι ο ενεργούμενος από τον διάβολο θεωρείτο αποκομμένος από τον Θεό και ως εκ τούτου δεν επιτρεπόταν να συμμετάσχει στη Θεία Μετάληψη. Οι δαιμονιζόμενοι, άλλωστε, θεωρούνταν ακάθαρτοι βάσει της γενικότερης πεποίθησης ότι, λόγω των αμαρτιών τους, διέθεταν μια κάποια σχετική προδιάθεση και επομένως προκαλούσαν, τρόπον τινά, την εγκατάσταση του δαίμονος μέσα τους²⁴⁷. Ως εκ τούτου, η απαλλαγή από τη δαιμονική κατοχή συνεπαγόταν για τον δαιμονισμένο την επανένταξη στην Ευχαριστιακή σύναξη. Ακόμα δε κι αν η δαιμονοπληξία δεν οφειλόταν σε δική του πρωτοβουλία, η αναφορά της ευχής «ἵνα, [...] ὁσίως, καὶ δικαίως, καὶ εὐσεβῶς ζῆση» παραπέμπει με ἔμμεσο τρόπο στις αιτίες της εν λόγω κατάστασης, αλλά και στις προϋποθέσεις για την αποφυγή των δαιμονικών προσβολών στο εξής²⁴⁸.

2.3.5 Η δεύτερη Ευχή του αγ. Ιωάννου Χρυσόστομου²⁴⁹

Η δεύτερη ευχή που αποδίδεται στον αγ. Ιωάννη Χρυσόστομο μαρτυρείται από τον Ι΄ μ.Χ. αι. αποδιδόμενη ωστόσο στον Μ. Βασίλειο, γεγονός που υποδηλώνει την επέλευση μεταβολών στα κείμενα των ευχών και τη διαμόρφωση της συνολικής σημερινής μορφής τους κατόπιν αντιμετάθεσης τίτλων και κειμένων από τα παλαιότερα Ευχολόγια²⁵⁰.

Ο Ιερέας δέεται προς τον Κύριο να απαλλάξει το πλάσμα του από τον αντικείμενο, ώστε, έχοντας πλέον ελεηθεί και καθαρισθεί, να ενταχθεί «τῇ ἀγία ποιμνῆ». Η ευχή απευθύνεται προς τον Πατέρα και η μόνη αγιογραφική αναφορά του κειμένου της αφορά στην εκδίωξη του «λεγεώνος» από τον δαιμονισμένο στη χώρα των Γεργεσηνών (Μκ.5,1-20). Όπως και η προηγούμενη ευχή, έτσι και ετούτη κάνει λόγο για την «ένταξη» του απαλλαγέντος από τον διάβολο στην Εκκλησία. Η σχετική φράση του κειμένου της ευχής «ἵνα, ἐλεηθὲν καὶ

²⁴⁶ Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς καὶ Ουράνιας Ἱεραρχίας*, Ἰγνάτιος Σάκαλης, επιμ. ἐκδ. (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρνάρα, 2000) 52-54.

²⁴⁷ Σπύρος Τρωιάνος, «Μαγεία και διάβολος από την Παλαιά στη Νέα Ρώμη», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 71 (1999) 15, στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/71-5.pdf> (ημ. ανάκτ. 9-5-2022).

²⁴⁸ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 21-22.

²⁴⁹ Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1992) 152-153. Το κείμενο της ευχής ἐπὶ τη βάσει της ἐκδοσης Βενετίας 1862 ἀπὸ τον ἐκδ. οἶκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αὐτοῦσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Ἡ μετάβαση σε αὐτό για γρήγορη ἀναδρομὴ καθὼς και ἡ ἐπιστροφή ἐδὼ μπορούν να γίνουν ἄμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της ἀντίστοιχης υποενότητας.

²⁵⁰ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 22.

καθαρισθέν» παραπέμπει στο Μυστήριο της Μετανοίας, το αποκαλούμενο και «δεύτερο Βάπτισμα», με το οποίο ο αμαρτωλός καθαρίζεται από τον «ρύπο» των αμαρτιών του και επανασυνδέεται με την Ευχαριστιακή σύναξη²⁵¹.

2.3.6 Η τρίτη Ευχή του αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου²⁵²

Η σημερινή μορφή της ευχής αποτελεί σύντμηση μιας εκτενέστερης ευχής κατά πνευμάτων ακαθάρτων, του Ι΄ μ.Χ. αι., αποδιδόμενη στον άγιο Επιφάνιο²⁵³. Στην αρχή της ευχής η φράση: «*ἐκ σοῦ γὰρ ἀνεφύη καὶ τὸ Α καὶ τὸ Ω, ἡ Ἀρχὴ καὶ τὸ Τέλος*» παραπέμπει στο Βιβλίο της Αποκάλυψης (Αποκ.1,8 και 21,6) και η φράση «*ὁ δοὺς τοῖς ἀνθρώποις ὑπακούειν τετράποδα, καὶ ἄλογα ζῶα, ὅτι σὺ ὑπέταξας αὐτά, Κύριε*» στο Βιβλίο της Γενέσεως (Γέν.1,26.28). Ο Ιερέας παρακαλεί τον Θεό να απλώσει το χέρι Του και να φυλάξει το πλάσμα Του. Αξίζει να επισημανθεί ότι το επόμενο αίτημα της ευχής «*καὶ κατάπεμψον αὐτῷ Ἄγγελον εἰρηνικόν, Ἄγγελον κραταῖόν, ψυχῆς καὶ σώματος φύλακα, ὃς ἐπιτιμήσει καὶ ἀπελάσει ἀπ' αὐτοῦ πᾶν πονηρὸν καὶ ἀκάθαρτον δαιμόνιον*» είναι σχεδόν πανομοιότυπο με ένα από τα αιτήματα της «*Εὐχῆς ἐπὶ βασκανίαν*» που περιλαμβάνεται στο «*Μικρὸν Εὐχολόγιον*»²⁵⁴. Ως εκ τούτου, η παρούσα ευχή φαίνεται πως αποσκοπεί όχι μόνο στην απαλλαγή του ενεργουμένου από τον διάβολο, αλλά και στην προστασία του από κάθε είδος δαιμονικής και μαγικής επήρειας, όπως η βασκανία²⁵⁵.

2.3.7 Η τέταρτη Ευχή του αγ. Ιωάννη Χρυσοστόμου²⁵⁶

Η τελευταία ευχή που αποδίδεται στον αγ. Ιωάννη Χρυσόστομο μαρτυρείται από τον Ι΄ μ.Χ. αι.²⁵⁷ και είναι η μακροσκελέστερη από όλες τις εξορκιστικές ευχές του εν χρήσει Ευχολογίου. Ο διάβολος «επιτιμάται» («*φρίζον, τρώμαζον, φοβήθητι, ἀναχώρησον, ἐξολοθρεύθητι*») από τον Ιερέα, ο οποίος επικαλείται την «*θειάν τε καὶ ἁγίαν καὶ μεγάλην καὶ φορικτὴν καὶ ἄστεκτον Ὀνομασίαν*» του Θεού και όλες τις άλλες ιδιότητές Του. Στο κείμενο της ευχής

²⁵¹ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 22.

²⁵² Βλ. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1992) 153. Το κείμενο της ευχής ἐπὶ τῆ βᾶσει της ἐκδόσης Βενετίας 1862 ἀπὸ τον ἐκδ. οἶκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αὐτοῦσιο στο τρίτο κεφάλαιο της ἐργασίας. Ἡ μετάβαση σε αὐτό για γρήγορη ἀναδρομὴ καθὼς και ἡ ἐπιστροφή ἐδὼ μποροῦν να γίνουιν ἀμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της ἀντίστοιχης υποενότητας.

²⁵³ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 22-23.

²⁵⁴ Μικρὸν Εὐχολόγιον, (Ἀθήναι: Ἀποστολικὴ Διακονία της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος, 1999) 320-321.

²⁵⁵ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 22-23.

²⁵⁶ Βλ. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1992) 153-156. Το κείμενο της ευχής ἐπὶ τῆ βᾶσει της ἐκδόσης Βενετίας 1862 ἀπὸ τον ἐκδ. οἶκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αὐτοῦσιο στο τρίτο κεφάλαιο της ἐργασίας. Ἡ μετάβαση σε αὐτό για γρήγορη ἀναδρομὴ καθὼς και ἡ ἐπιστροφή ἐδὼ μποροῦν να γίνουιν ἀμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της ἀντίστοιχης υποενότητας.

²⁵⁷ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 23.

επαναλαμβάνεται καταγιγιστικά, θα λέγαμε, η φράση «ἐπιτιμᾶ/ἐπιτιμήσαι σοι Κύριος», κατά το βιβλικό πρότυπο της επιτίμησης στην Παλαιά²⁵⁸ και στην Καινή Διαθήκη²⁵⁹. Κάθε επιτίμηση συνοδεύεται από χαρακτηριστικές αγιογραφικές αναφορές στο μεγαλείο και την παντοδυναμία του Θεού, οι οποίες ξεκινούν από την ουράνια πραγματικότητα και συνεχίζουν με την υπενθύμιση των θαυμαστών γεγονότων της Σαρκώσεως του Υιού και Λόγου του Θεού, της Σταυρώσεως και της Αναστάσεως, της Αναλήψεως, της Δευτέρας Του Παρουσίας και της μελλούσης Κρίσεως.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά της εξορκιστικής ευχής στα είδη των πονηρών πνευμάτων²⁶⁰, η οποία συνοδεύεται από ενδεικτική αναφορά σε πιθανά μέρη όπου αυτά μπορεί να συχνάζουν²⁶¹ καθώς και στα συστατικά της ψυχοσωματικής υπόστασης του ανθρώπου²⁶² τα οποία μπορεί να έχουν καταλάβει ή προσβάλει οι δαίμονες και από τα οποία καλούνται να αποχωρήσουν. Η απαλλαγή του κατεχομένου συνδέεται και εδώ με την επανένταξή του στο εκκλησιαστικό σώμα και τη δυνατότητά του να συμμετέχει και πάλι στη μετάληψη των Αχράντων Μυστηρίων²⁶³.

2.4 Οι λοιπές (περιστατικές) Ευχές εξορκιστικού χαρακτήρα

Στο Μ. Ευχολόγιο, στην κατηγορία των περιστατικών Ευχών, περιλαμβάνονται και ορισμένες οι οποίες εμπεριέχουν μεν εξορκιστικά στοιχεία, χωρίς ωστόσο να μπορούν να χαρακτηριστούν ως «εξορκιστικές» υπό στενή έννοια, γι' αυτό και δεν συμπεριλαμβάνονται στην πραγμάτευση του θέματος της παρούσας εργασίας. Τέτοιες είναι π.χ. οι ευχές για καθαρισμό από μιανή πράγματα σε πηγάδια²⁶⁴, αγγεία²⁶⁵, σκεύη²⁶⁶, πόσιμα ή βρώσιμα αγαθά²⁶⁷ ή για τον εξαγνισμό ι. Ναού εντός του οποίου απεβίωσε βιαίως άνθρωπος ή όπου πέθανε ή γέννησε κάποιο ζώο²⁶⁸, γεγονότα τα οποία η Εκκλησία θεωρεί ότι προκαλούνται εξ

²⁵⁸ «καὶ εἶπε Κύριος πρὸς τὸν διάβολον· ἐπιτιμήσαι Κύριος ἐν σοί, διάβολε, καὶ ἐπιτιμήσαι Κύριος ἐν σοί ὁ ἐκλεξάμενος τὴν Ἱερουσαλήμ» (Ζαχ. 3,2).

²⁵⁹ «ὁ δὲ Μιχαὴλ ὁ ἀρχάγγελος, ὅτε τῷ διαβόλῳ διακρινόμενος διελέγετο περὶ τοῦ Μωσέως σώματος, οὐκ ἐτόλμησε κρίσιν ἐπενεγκεῖν βλασφημίας, ἀλλ' εἶπεν· ἐπιτιμήσαι σοι Κύριος» (Ιουδ.1,9).

²⁶⁰ «[...] πνεῦμα ἀσελγείας, πνεῦμα πονηρίας, πνεῦμα νυκτερινὸν καὶ ἡμερινόν, μεσημβρινόν τε καὶ ἑσπερινόν· πνεῦμα μεσονυκτικόν, πνεῦμα φανταστικόν, πνεῦμα συναντικόν, εἴτε χερσαῖον, εἴτε ἔνυδρον [...]».

²⁶¹ «[...] εἴτε ἐν ἄλσοις, εἴτε ἐν καλάμοις, εἴτε ἐν φάραγγιν, εἴτε ἐν διόδοις καὶ τριόδοις, ἐν λίμναις καὶ ποταμοῖς, ἐν οἴκοις, ἐν αὐλαῖς, καὶ ἐν βαλανείοις παρατρέχον [...]».

²⁶² «[...] ἀπὸ τοῦ νοός, ἀπὸ τῆς ψυχῆς, ἀπὸ τῆς καρδίας, ἀπὸ τῶν νεφρῶν, ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων, ἀπὸ πάντων τῶν μελῶν [...]».

²⁶³ Γ. Φίλιας, «Οἱ Εξορκισμοὶ ὡς θεραπευτικὴ λειτουργικὴ δραστηριότητα», ὁ.π. 23.

²⁶⁴ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1992) 488-489.

²⁶⁵ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ὁ.π. 489-490.

²⁶⁶ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ὁ.π. 491.

²⁶⁷ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ὁ.π. 491-492.

²⁶⁸ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ὁ.π. 487-488.

επιρρείας του διαβόλου. Πρόκειται δηλαδή για περιπτώσεις που ο διάβολος δεν μπορεί να επιρράσει άμεσα τον άνθρωπο, γι' αυτό και επιχειρεί να τον φέρει σε απόγνωση μολύνοντας και αχρηστεύοντας τα προς επιβίωσή του απαραίτητα υλικά αγαθά ή βεβηλώνοντας, τρόπον τινά, τους χώρους που είναι αφιερωμένοι στη λατρεία του Θεού. Στις περιπτώσεις αυτές προβλέπεται η ανάγνωση των σχετικών ευχών, οι οποίες αποσκοπούν στην ολοσχερή εξουδετέρωση της δαιμονικής επιρρείας²⁶⁹. Ο πιστός άνθρωπος παλαιότερα εμπιστευόταν τόσο πολύ τον Θεό που δεν δυσκολευόταν να χρησιμοποιήσει τις προηγουμένως μολυσμένες τροφές. Με την ευχή της Εκκλησίας η Θεία Χάρις καλείτο να αποκαταστήσει την κτίση στην αρχική της ακεραιότητα, γι' αυτό και ο άνθρωπος αρκούμενος και μόνον στην αγιαστική επενέργεια του Θεού εφυσύχαζε και επαναχρησιμοποιούσε πηγές, πηγάδια, τροφές και δοχεία (δεδομένου και του αναντικατάστατου ή δυσαναπλήρωτου χαρακτήρα όλων αυτών των αγαθών παλαιότερα), παρόλο που σήμερα κάτι τέτοιο θα φαινόταν αδιανόητο²⁷⁰.

Στις εκδόσεις του Μικρού Ευχολογίου υπάρχει, τέλος, και η «*Εύχη εις βασκανίαν*», η οποία επίσης περιέχει ορισμένα εξορκιστικά στοιχεία. Ωστόσο, η περί βασκανίας θεωρία, όπως εκφράζεται στο περιεχόμενο της ευχής, φανερώνει την είσοδο λαϊκών αντιλήψεων στα ευχολογικά και γενικότερα στα λειτουργικά κείμενα, όπως επιβεβαιώνεται και από την απουσία της ευχής από τα χειρόγραφα Ευχολόγια²⁷¹ καθώς και από τις έντυπες εκδόσεις του (Μ.) Ευχολογίου.

Μεταξύ των περιστατικών ευχών, ωστόσο, υπάρχουν και εκείνες, οι οποίες, με βάση τον τίτλο ή/και το περιεχόμενό τους καθ' αυτό, έχουν άμεση αναφορά στην υπεράσπιση και απαλλαγή των πιστών και του βιοτικού τους περιγύρου (οικία, καλλιέργειες) από δαιμονικές προσβολές, εν γένει, και ως εκ τούτου δύνανται αναμφίβολα να υπαχθούν στη συνάφεια των εδώ εξεταζόμενων εξορκιστικών ευχών. Πρόκειται συγκεκριμένα για: α) την «*Άκολουθία εις παράκλησιν ασθενών, χειμαζομένων υπό πνευμάτων άκαθάρτων, και έπηρεαζόντων*», β) την «*Εύχη επί οίκιας περιεργαζομένης υπό πονηρών πνευμάτων*» και γ) τον «*Εξορκισμό του Αγίου*

²⁶⁹ Πβ. *Ευχολόγιον*, (Ρώμη, 1754), σ. 4: «Τὸ ἔσχατον ἰστέον, ὅτι εἰ συμβαίῃ μαρόντι ἢ ἀκάθαρτον ἐμπεσεῖν εἰς φρέαρ ἢ ἄλλο σκεῦος ὑγροῦ τινός, ἢ τίς ἀκαθάρτου τινός ἄψας καὶ φαγῶν πέφυκεν, εἴτε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ζῶον μαρόν τι κτεῖ ἢ τε ἀποκτείνεται, οἱ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας Ἱερεῖς ταῖς εὐχαῖς καὶ εὐλογίαις ἐν τῷ εὐχολογίῳ περιεχομέναις κατὰ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας ἔθος χρῶνται, ὁμως οὐδαμῶς ἐννοοῦσι παρατηρῆσαι καὶ φυλάξαι τὰ παραγγέλματα τοῦ παλαιοῦ νόμου μετὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ παρουσίαν ἀναιρεθέντα, ὡς ἅπασι φανερόν ἐστί», στον διαδικτυακό τόπο: https://books.google.gr/books?id=HRFhAAAACAAJ&pg=PP13&lpg=PP13&dq=ευχολογιον+1754&source=bl&ots=gkUny3lrmz&sig=ACfU3U1VcpkNpyt8b2XVTWVIVv4oBd_xWg&hl=el&sa=X&ved=2ahUKewi58PW_C9Ln3AhVXS_EDHYI4Cs0Q6AF6BAGZEAM#v=onepage&q=ευχολογιον%201754&f=false (ημ. ανάκτ.: 29-4-2022).

²⁷⁰ Πρεσβ. Θεμ. Χριστοδούλου, ό.π. 19 εξ.

²⁷¹ Αρχμ. Γ. Χρυσοστόμου, ό.π. 7-8.

Μάρτυρος Τρύφωνος», ο οποίος αφορά σε κήπους, αμπελώνες και χωράφια, τα κείμενα των οποίων θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

2.4.1 Ακολουθία εις παράκλησιν ασθενῶν, χειμαζομένων υπό πνευμάτων ἀκαθάρτων, καὶ ἐπηραζόντων²⁷²

Σύμφωνα με την επιστήμη της Λειτουργικής, οι Ακολουθίες διακρίνονται σε τακτικές ή κοινές (π.χ. εσπερινός, απόδειπνο, μεσονυκτικό κλπ.) και σε έκτακτες, δηλαδή τελούμενες εκτάκτως και μόνο σε ορισμένες περιστάσεις (π.χ. τα Μυστήρια, ο Αγιασμός, οι Παρακλήσεις κλπ.). Από τις έκτακτες ακολουθίες, μόνο οι Παρακλήσεις δύνανται να τελούνται και από τους λαϊκούς, είτε στον Ναό είτε κατ'οίκον²⁷³. Σε αντίθεση επομένως προς όλα τα άλλα εξορκιστικού χαρακτήρα κείμενα του Ευχολογίου, η «Ακολουθία εις παράκλησιν ασθενῶν, χειμαζομένων υπό πνευμάτων ἀκαθάρτων, καὶ ἐπηραζόντων», με την αυτονόητη εξαίρεση των λόγων του Ιερέως, μπορεί να αναγιγνώσκεται και από τους ίδιους τους πάσχοντες²⁷⁴.

Στην Ακολουθία αυτή, η οποία περιλαμβάνεται και στο εν χρήσει Μικρό Ευχολόγιο²⁷⁵, μετά την αρχική προσευχή του Τρισαγίου ακολουθούν οι εξής πέντε (αντί για δύο, που είναι το σύνηθες) Ψαλμοί: 142, 22, 26, 67 και 50. Στη συνέχεια υπάρχει ένας «Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, εἰς τοὺς Ἄσωμάτους, εἰς τοὺς ἀποστόλους καὶ εἰς πάντας τοὺς ἁγίους», όχι όμως και κάποια εξορκιστική ευχή. Η μόνη ευχή, η οποία βρίσκεται στο τέλος της Ακολουθίας («Πάτερ ἅγιε, ἰατρὲ...») και κατά την ανάγνωση μάλιστα της οποίας προβλέπεται και η χρήση του ασθενή με το λάδι της κανδήλας, ανήκει στην Ακολουθία του Ευχελαίου και δεν φαίνεται να έχει άμεση τουλάχιστον σχέση με τους χειμαζομένους από ακάθαρτα πνεύματα. Η Ακολουθία είναι μεταγενέστερη του ΙΔ' μ.Χ. αι., και από το περιεχόμενό της είναι προφανές ότι θεωρεί και τη δαιμονοπληξία ως ασθένεια, διότι η ευχή που, όπως προαναφέρθηκε, έχει ενσωματωθεί στο τέλος της προέρχεται από την κατεξοχήν Ακολουθία προς θεραπείαν των ασθενῶν, που είναι το Μυστήριον του Ευχελαίου²⁷⁶. Στην Ακολουθία «εις παράκλησιν (δηλ. παρηγορία και ενθάρρυνση) ασθενῶν»,

²⁷² Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήναι: Ἀστήρ, 1992) 382-387. Το κείμενο της ευχής επί τη βάσει της έκδοσης Βενετίας 1862 από τον εκδ. οίκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αυτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αυτό για γρήγορη αναδρομή καθώς και η επιστροφή εδώ μπορούν να γίνουν άμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της αντίστοιχης υποενότητας.

²⁷³ Γεώργιος Μπεκατώρος, «Ακολουθία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 1 (Αθήναι: Ἐκδοσις Αθην. Μαρτίνου, 1962), στ. 1217-1218.

²⁷⁴ Ἀρχιμ. Μάξιμος Παναγιώτου, «Ακολουθία εις Παράκλησιν Ἀσθενῶν», *Ἡ Ὁδός*, 39 (2017), 40.

²⁷⁵ *Μικρὸν Ευχολόγιον*, (Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1999) 285 εξ.

²⁷⁶ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 23.

στους ασθενείς προφανώς περιλαμβάνονται οι δαιμονισμένοι²⁷⁷, αλλά και γενικά όσοι επηρεάζονται από ακάθαρτα πνεύματα (μαγείες, κατάρες κλπ.), αφού πολλές ασθένειες, ιδιαίτερα οι ψυχολογικές, οφείλονται, κατά τα λεγόμενα του αγίου Πορφυρίου του Κουσοκαλυβίτου, σε δαιμονικές επήρειες²⁷⁸. Παρά δε την απουσία των καθιερωμένων εξορκιστικών χαρακτηριστικών που απαντούν στις άλλες ευχές που εξετάσαμε προηγουμένως, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται, εν προκειμένω, η συμπερίληψη στην παρούσα Ακολουθία τριών επιπλέον Ψαλμών, μεταξύ των οποίων και ο 67^{ος} («*Αναστήτω ὁ Θεός, καὶ διασκορπισθήτωσαν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ...*»). Πράγματι, ο συγκεκριμένος Ψαλμός, σύμφωνα με τον Ευθύμιο Ζυγαδηνό (κατά την γλωσσική απόδοση του αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη στην απλοελληνική της εποχής του), «*προανακηρύττει καθαρώτερα τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Σωτῆρος, κατὰ τὸν Θεοδώρητον καὶ Ἀθανάσιον· καὶ τὴν κατάργησιν τῶν δαιμόνων*». Ἐτσι, κατά την ερμηνεία του Ζυγαδηνού στον ως άνω στίχο (Ψ.67,2): «*Ἐπειδὴ πρὸ τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ οἱ δαίμονες ἐτυράννουσιν τοὺς ἀνθρώπους, καὶ μήτε ἄγγελος μήτε ἄνθρωπος ἐδύνετο νὰ βοηθήσει τοὺς καταδουλωθέντας ἀνθρώπους, διὰ τοῦτο ὁ Δαβὶδ μὲ τὰ λόγια ταῦτα παρακαλεῖ τὸν πλάστην τῶν ἀνθρώπων Θεόν, νὰ κάμῃ ἐκδίκησιν τοῦ τυραννομένου πλάσματός του· [...]* ἐχθροὶ δὲ κυρίως τοῦ Θεοῦ εἶναι οἱ δαίμονες, ὡς ἀποστάται καὶ ἐνάντιοι αὐτοῦ». Περαιτέρω, ως προς το εδάφιο του 3^{ου} στίχου «*ὡς ἐκλείπει καπνός, ἐκλιπέτωσαν*», ο Ζυγαδηνός σχολιάζει: «*Καθὼς λέγει ὁ καπνός ἐκλείπει καὶ διαλύεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὸν ἄνεμον: ἔτσι καὶ οἱ ἐχθροὶ τοῦ Θεοῦ δαίμονες διώκονται καὶ διασκορπίζονται ἀπὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον*», ενώ, ως προς το εδάφιο του ιδίου στίχου: «*ὡς τήκεται κηρὸς ἀπὸ προσώπου πυρός, οὕτως ἀπολοῦνται οἱ ἁμαρτωλοὶ ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ*», συμπληρώνει ὅτι: «*Καθὼς, λέγει, τὸ κηρὶ λύεται ἀπὸ τὴν παρουσίαν τῆς φωτίας: ἔτσι καὶ οἱ ἁμαρτωλοὶ, κατὰ τὸν Ἀθανάσιον, δαίμονες, διαλύονται ἀπὸ τὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ ὅς τις εἶναι πῦρ, ὅπου κατατρώγει τὴν ἁμαρτίαν· το δὲ ἀπολοῦνται, δὲν σημαίνει τὴν εἰς τὸ μὴ ὄν διάλυσιν αὐτῶν καὶ ἀφανισμόν· ἀλλὰ σημαίνει, πῶς δὲν εὐρίσκονται πλέον εἰς τοὺς τόπους ἐκείνους, ὅπου ἐπισκίαση ἢ παρουσία τοῦ Χριστοῦ· λέγονται*

²⁷⁷ Ἡ ἴδια ἡ μετοχή «*χειμαζομένων*» υποδηλώνει ἀφ' εαυτῆς τοὺς δαιμονιζομένους, σύμφωνα καὶ με τὰ σχόλια τοῦ οσίου Νικοδήμου τοῦ Αγιορείτη στὴν ερμηνεία τοῦ ΙΖ' Κανόνα τῆς ἐν Αγκύρα τοπικῆς Συνόδου, ὅπου ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος ὁρος. Γράφει σχετικὰ ὁ Ὅσιος: «*Σημείωσαι ὅτι δαιμονῶντας τοὺς χειμαζομένους ἐξηγήσαμεν, ἀκολουθήσαντες καὶ ἄλλων πολλῶν τὴν περὶ τούτου γνώμην, μάλιστα δὲ τὸν θεῖον Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην. Οὗτος γὰρ ἐν τῷ γ' κεφ. περὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας εἰς τρεῖς τάξεις διαιρεῖ τοὺς ἐκ τῆς Ἐκκλησίας ἐξερχομένους ἐν τῇ θεῖα λειτουργίᾳ. Εἰς μετανοοῦντας, ἐνεργουμένους ὑπὸ πνευμάτων, (τούτους δηλ. τοὺς χειμαζομένους) καὶ εἰς κατηχουμένους. Ἀλλὰ καὶ αἱ Ἀποστολικαὶ διαταγαὶ βιβλ. ἡ'. κεφ. ζ'. λέγουσιν «εὔξασθε οἱ ἐνεργοῦμενοι ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων. Ἐκτενῶς πάντες ὑπὲρ αὐτῶν δεηθῶμεν». Τούτους δὲ ὅπου ὀνομάζουσιν ἐνεργουμένους ἐδῶ, εἰς τὰ ἀκολουθα κεφάλαια λδ' καὶ λζ' (αὐτόθι) χειμαζομένους ὀνομάζουσι. [...] Δαιμονῶντας δὲ τοὺς χειμαζομένους καὶ ὁ Ἀρμενόπουλος ἠρμήνευσεν [...] καὶ ὁ Ἀργέντης [...]*». Βλ. Πηδάλιον, ὁ.π. 379-380.

²⁷⁸ Ἄρχιμ. Μάξιμος Παναγιώτου, ὁ.π. 40.

δὲ οἱ δαίμονες ἁμαρτωλοί, διὰ τὶ αὐτοὶ πρῶτοι ἐγέννησαν τὴν ἁμαρτίαν καὶ ἔγιναν διδάσκαλοι ταύτης καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους». Καὶ καταλήγει ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοῦ 4^{ου} στίχου («καὶ οἱ δίκαιοι εὐφρανθήτωσαν») ὡς ἐξῆς: «Καὶ λοιπόν, λέγει, ἀφ' οὗ ἄφανισθῆ ἡ τυραννία τῶν δαιμόνων, θέλουν χαροῦν ὅλοι ἐκεῖνοι, ὅποῦ ἐδικαιώθησαν διὰ μέσου τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως»²⁷⁹.

Ὁ Παρακλητικὸς Κανόνας, πού ἀποτελεῖ καὶ τὸ κυρίως μέρος τῆς Ἀκολουθίας, περιλαμβάνει τέσσερα τροπάρια σὲ κάθε ὠδή, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖο (μετὰ τὸ «καὶ νῦν...») εἶναι Θεοτοκίον. Στὰ δύο πρῶτα τροπάρια κάθε ὠδῆς ὁ πάσχων ἐπιζητᾷ ἀπευθείας ἀπὸ τοῦ Θεοῦ τὴ σωτηρία καὶ λύτρωση ἀπὸ κάθε κίνδυνο, ἀσθένεια, θλίψη, ἀνάγκη, φλόγωση, ἀνυπόφορο πειρασμό, φθορά καὶ θάνατο, ἐνῶ στὰ τροπάρια πού παρεμβάλλονται μετὰ ἀπὸ κάθε στίχο τῆς μικρῆς Δοξολογίας (δηλ. τοὺς στίχους «Δόξα... καὶ νῦν...») ἀπευθύνεται ἄλλοτε πρὸς τὸν Κύριο καὶ ἄλλοτε πρὸς τὶς ἀγγελικὲς δυνάμεις, τοὺς Ἀποστόλους, Μάρτυρες, Προφῆτες, Οσίους, Δικαίους, Προπάτορες καὶ πάντες τοὺς Ἁγίους, καθὼς καὶ πρὸς τὴ Θεοτόκο, τὴ μεσιτεία τῶν ὁποίων ἐπικαλεῖται. Στὸ τέλος τῆς τρίτης καὶ τῆς ἔκτης ὠδῆς ψάλλονται καὶ οἱ ἀντίστοιχοι εἰρμοὶ τῶν τροπαρίων, ἀκολουθεῖ ἡ μνημόνευση τοῦ ἀσθενοῦς ἀπὸ τοῦ Ἱερέα καὶ κατόπιν τροπάριο στὴ Θεοτόκο (τὰ «Πρεσβεία θερμῆ» καὶ «Τῇ Θεοτόκῳ ἔκτενωῶς» ἀντίστοιχα). Οἱ δεήσεις γιὰ βοήθεια πρὸς τὸν Κύριο σὲ κάποιες ὠδὲς ἐμπλουτίζονται μετὰ τὴν ἐπίκληση συγκεκριμένων ἀγιογραφικῶν παραδειγμάτων πού ἀναδεικνύουν τὸ ἔλεος, τὴ μακροθυμία, τὴν πρόνοια καὶ τὴν ταχεῖα βοήθεια τοῦ Θεοῦ σὲ ὅσους προστρέχουν σὲ Αὐτόν. Εἰδικότερα, στὴν γ' ὠδή γίνεται ἀναφορὰ στὴν σωτηρία τοῦ Ἰακώβ ἀπὸ τὴν ἀπειλή τοῦ Ἡσαΐ (Γέν. κεφ. 27 ἐξ.). Στὴν ε' ὠδή προβάλλεται τὸ παράδειγμα τοῦ Προφήτη Ἐζεκία (Δ' Βασ. 19,15 ἐξ.) καὶ ἡ ἀπελευθέρωση δι' Ἀγγέλου τοῦ ἀποστόλου Πέτρου ἀπὸ τὴ φυλακὴ (Πράξ. 12,4-11). Στὴν ζ' ὠδή μνημονεύεται ἡ σωτηρία τοῦ προφήτη Ἰωνά ἀπὸ τὴν κοιλία τοῦ κήτους (Ἰωνάς κεφ. 2) καθὼς καὶ ἡ σωτηρία τοῦ προφήτη Δανιήλ ἀπὸ τὸν λάκκο τῶν λεόντων (Δαν. 12,31 ἐξ.). Στὴν ζ' ὠδή τὸ ἀγιογραφικὸ ἀρχέτυπο πού ἐπικαλεῖται ὁ πάσχων εἶναι ἡ σωτηρία τῶν ἁγίων τριῶν Παίδων (Δαν. 3,16 ἐξ.), ἐνῶ στὴν η' ὠδή ἡ ἀνταπόκριση τοῦ Θεοῦ σὲ τὶς προσευχὲς τῶν ἀποστόλων Παύλου καὶ Σύλλα (Πράξ. 16,25 ἐξ.). Εἶναι κοινὸς τόπος ἄλλωστε στὴν ὀρθόδοξη ὑμνογραφία ἡ ἐνσωμάτωση ἀγιογραφικῶν παραδειγμάτων, ὅπως τὰ ἀνωτέρω, τὰ ὁποῖα ὑπενθυμίζουν καὶ ἀποδεικνύουν τὴ Θεῖα παντοδυναμία μέσα ἀπὸ τὴ λύτρωση τῶν πιστῶν ἀπὸ

²⁷⁹ Ὁσ. Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Ἐρμηνεία εἰς τοὺς ἑκατὸν πενήκοντα Ψαλμοὺς τοῦ Προφήτᾶνακτος καὶ Θεοπάτορος Δαβὶδ συγγραφεῖσα παρὰ [...] Εὐθυμίου τοῦ Ζυγαδηνοῦ [...]*, τ. 1^{ος} (Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, 1819) 526-527, στὸν διαδικτυακὸ τόπο: http://medusa.libver.gr/jspui/bitstream/123/1594/1/GRVER_00000000000000759.pdf (ἡμ. ἀνάκτ. 27-4-2022).

επικίνδυνες και απελπιστικές καταστάσεις. Κατά όμοιο τρόπο και εδώ ζητείται το έλεος και η βοήθεια του Θεού προς όλους εκείνους υπέρ των τελείται η συγκεκριμένη Ακολουθία, όπως είναι προπαντός οι χειμαζόμενοι από ακάθαρτα πνεύματα.

Στο τέλος, μετά τα τροπάρια «Ἄξιον ἐστὶν ὡς ἀληθῶς», «Πᾶσαι τῶν Ἀγγέλων αἱ στρατιαί» και «Δέσποινα καὶ Μήτηρ τοῦ Ἀντρωτοῦ», ο Ἱερέας μνημονεύει και πάλι τον ασθενή και τον αλείφει με ἔλαιο αναγιγνώσκοντας την ειδική ευχή με την οποία αιτείται από τον Θεό Πατέρα: «[...] ἴασαι καὶ τὸν δοῦλόν σου (τὸν δεῖνα), ἐκ τῆς περιεχούσης αὐτὸν ψυχικῆς τε, καὶ σωματικῆς ἀσθενείας, διὰ τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ σου· καὶ ζωοποίησον αὐτόν, κατὰ τὸ σοὶ εὐάρεστον, ὅπως, τὴν ὀφειλομένην σοὶ εὐχαριστίαν καὶ προσκύνησιν, ἐν ἀγαθοεργίαις ἀποπληροῖ. [...]»²⁸⁰.

2.4.2 Εὐχὴ ἐπὶ οἰκίας περιεργαζομένης ὑπὸ πονηρῶν πνευμάτων²⁸¹

Πρόκειται για μια αρχαιότατη εξορκιστική ευχή, η οποία υπό τον τίτλο «εὐχὴ ἐπὶ οἰκίας περιεργαζομένης ἢ ἄλλως πως ὀχλουμένης ὑπὸ πνευμάτων πονηρῶν» απαντά και στο Βαρβερινό Ευχολόγιο²⁸² (Η' μ.Χ. αι.), με ελαφρές παραλλαγές διάσπαρτες στη διατύπωση του κειμένου. Η ευχή αυτή είναι ἄλλη από την «Εὐχὴ, ὅταν μέλλῃ τις εἰσελθεῖν εἰς οἶκον νέον»²⁸³, ὅποτε δεν φέρει τον χαρακτήρα της γενικής ευλογίας της Εκκλησίας προς κάθε τι νέο, ἀλλά εξυπηρετεῖ μια συγκεκριμένη ἀνάγκη, στην περίπτωση ἤδη ἐπελούσας και ἐκδηλωθείσας δαιμονικῆς ἐπῆρειας και μάλιστα ὄχι σε ἀνθρώπους, ἀλλά σε χώρους (κατοικίες).

Η ευχή απευθύνεται στο Δεύτερο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, τον Υἱό «τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος», την παντοδυναμία του Οποίου ἐξυμνεῖ κατ'ἀρχάς ως Δημιουργό και ἀπόλυτου Κυρίου της κτίσεως και ἐν συνεχείᾳ μέσα ἀπό ἀναφορές στην ἐνσάρκη Οικονομία, με μνείες ἀπό την ὑμνογραφία²⁸⁴ και ἀπό την Κ.Δ. (πβ. Μτ.12,29). Ο Ἱερέας παρακαλεῖ τον Κύριο, ο Οποῖος εἶναι η ἀσφάλεια και το οχυρὸ τείχος ὅλων ὅσοι ἐλπίζουν και στηρίζουν τη ζωή τους σ'Αυτόν, να ἀπομακρύνει, να φυγαδεύσει και να ἀπελάσει «πᾶσαν διαβολικὴν ἐνέργειαν, πᾶσαν σατανικὴν ἔφοδον, πᾶσαν ἐπιβουλὴν ἐναντίας δυνάμεως, ἀπὸ τῆς οἰκίας ταύτης, καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κατοικούντων», οἱ ὁποῖοι ἐπισημαίνεται ὅτι φοροῦν το φοβερό κατὰ δαιμόνων τρόπαιο

²⁸⁰ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα*, (Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1992) 386-387.

²⁸¹ Βλ. *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1992) 493-494. Το κείμενο της ευχῆς ἐπὶ τη βάσει της ἐκδόσεως Βενετίας 1862 ἀπὸ τον ἐκδ. οἶκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αὐτοῦσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αὐτό για γρήγορη ἀναδρομὴ καθὼς και η ἐπιστροφή ἐδῶ μποροῦν να γίνουν ἄμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της ἀντίστοιχης ὑποενότητος.

²⁸² St. Parenti, El. Velkovska, *L'Euclologio Barberini Gr. 336*, (Roma: C.L.V. - Edizioni Liturgiche, 1995) 282-284.

²⁸³ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα*, (Ἀθήναι: Ἀστήρ, 1992) 492.

²⁸⁴ Πβ. Ἦχος πλ. Β', Σαββάτω ἐσπέρας εἰς τὸν στίχον: «Πύλας συντρίψας χαλκᾶς, καὶ μοχλοὺς του Ἄδου συνθλάσας [...]» (*Παρακλητικὴ*, [Ἀθήναι: Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 2008] 598).

του Σταυρού του Χριστού και επικαλούνται το άγιο Όνομά Του. Ακολουθούν αιογραφικές αναφορές στην εκδίωξη του λεγεώνος των δαιμόνων στη χώρα των Γεργεσηνών (Μκ.5,1-14), του κωφού και αλάλου δαίμονα (Μτ.9,32-34) καθώς και στην εξουσία που έδωσε ο Χριστός στους Μαθητές Του «*τοῦ πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καὶ σκορπίων, καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ*» (Λκ.10,19). Ζητείται, τέλος, η προστασία του Θεού για όλους ανεξαιρέτως τους κατοίκους της οικίας, τους άνδρες, τις γυναίκες και τα παιδιά από φόβο, βλάβη και δαιμονική επήρεια (πβ. Ψ.90,5-6), έτσι ώστε, όλοι μαζί σαν ένας να ψάλλουν με πίστη και ομόνοια προς τον Κύριο τους ψαλμικούς εκείνους στίχους οι οποίοι επιβεβαιώνουν ακριβώς την απαλλαγὴ τους από κάθε δαιμονικό φόβο²⁸⁵, και επομένως να διακηρύσσουν ότι ο Προστάτης και Ευεργέτης τους είναι «*Θεὸς ἰσχυρὸς, ἐξουσιαστής, ἄρχων εἰρήνης, πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος*»²⁸⁶. Αξίζει και εδώ να σημειωθεί ότι το τελευταίο τμήμα της ευχής: «*ἵνα, τῆς σῆς οἰ σοὶ δοῦλοι [...] βασιλεία αἰώνιος*» ομοιάζει σε σημαντικό βαθμό με το αντίστοιχο τμήμα της «*Εὐχῆς ἐπὶ βασκανίαν*» του Μικροῦ Ευχολογίου²⁸⁷.

2.4.3 Εξορκισμὸς τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Τρύφωνος. Λεγόμενος εἰς Κήπους, Ἀμπελῶνας, καὶ Χωράφια²⁸⁸

Ο παρὼν εξορκισμὸς περιλαμβάνεται σε όλες τις έντυπες εκδόσεις του (Μ.) Ευχολογίου και εντάσσεται στην «*Τάξιν γινομένην εἰς χωράφιον ἢ εἰς ἀμπελῶνα ἢ εἰς κήπον, εἰ συμβῆ βλάπτεσθαι ὑπὸ ἐρπετῶν ἢ ἄλλων εἰδῶν*». Απουσιάζει ωστόσο από κάποια χειρόγραφα, στα οποία η ευχή «*Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἐν ἀρχῇ τῆς δημιουργίας σου...*» ακολουθεῖται ευθύς αμέσως από την κεφαλοκλισία και την ευχή «*Δέσποτα Κύριε Ι. Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν ...*», ενώ ὅπως φαίνεται και από το περιεχόμενό του είναι ψευδεπίγραφος²⁸⁹. Σύμφωνα με τα σχόλια του J. Goar ἐπὶ του εν λόγω Εξορκισμού, είναι κοινῶς αποδεκτό και στις δύο Εκκλησίες, Ανατολική και Δυτική, ὅτι τα ερπετά και τα έντομα που προκαλοῦν καταστροφές στους αγρούς, στα αμπέλια και στους κήπους εκδιώκονται και εξολοθρεύονται με προσευχές καθώς και με εξορκισμούς· και τούτο διότι διὰ μέσου της καταστροφικῆς δράσης αυτῶν των ζωοφίων

²⁸⁵ Πρόκειται για τα χωρία: Ψ.117,6 / 22,4 / 42,2.

²⁸⁶ Πβ. «*ὅτι παιδίον ἐγενήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγενήθη ἐπὶ τοῦ ὄμου αὐτοῦ, καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλής ἀγγελός, θαυμαστός σύμβουλος, Θεὸς ἰσχυρὸς, ἐξουσιαστής, ἄρχων εἰρήνης, πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος*» (Ησ. 9,6).

²⁸⁷ Μικρὸν Εὐχολόγιον, ὁ.π. 320-321.

²⁸⁸ Βλ. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Ἀθήνα: Ἀστήρ, 1992) 500-502. Το κείμενο της ευχής ἐπὶ τη βάσει της ἐκδόσης Βενετίας 1862 ἀπὸ τον εκδ. οἶκο του «Φοῖνικος» παρατίθεται αὐτούσιο στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας. Η μετάβαση σε αὐτό για γρήγορη αναδρομὴ καθώς και η επιστροφή ἐδῶ μπορούν να γίνουν ἄμεσα, πιέζοντας ctrl+click στους υπογραμμισμένους τίτλους της ἀντίστοιχης υποενότητας.

²⁸⁹ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Ἀθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014), 108*.

είθισται να εκδηλώνεται είτε η οργή του Θεού (η Θεία τιμωρία) είτε ο φθόνος των δαιμόνων. Στην πρώτη περίπτωση, οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν την επελθούσα μάλιστα προσφεύγοντας με παρακλήσεις απευθείας προς τον Θεό. Εάν, τουναντίον, η καταστροφή της σοδειάς έχει δαιμονική προέλευση, τότε η ισχύς της Εκκλησίας εκδιώκει τον δαίμονα που προξένησε το κακό, όχι με προσευχές, αλλά με τη δύναμη των εξορκισμών, διά των οποίων η δαιμονική επήρεια απομακρύνεται από τα άλογα πλάσματα. Βάσει της ως άνω σχολαστικιστικής διάκρισης, ο Goar θεωρεί την *Ευχή του Αγίου Τρύφωνος*, με βάση το περιεχόμενό της, ως «εξορκιστικό» κείμενο και, πάντως, ψευδεπίγραφο²⁹⁰.

Το κείμενο αναπτύσσεται υπό τύπον αφήγησης, στην οποία ο άγιος Τρύφων ομιλεί σε πρώτο πρόσωπο αναφερόμενος στον τόπο όπου ασκούσε το επάγγελμά του ως χηνοβοσκός²⁹¹. Εκεί περιγράφει το ξέσπασμα της οργής του Θεού πάνω στις καλλιέργειες των κατοίκων της περιοχής (πιθανότατα εξαιτίας των αμαρτιών τους) με αποτέλεσμα όλα τα χωράφια, αμπέλια, δένδρα, κήποι και λάχανα να προσβληθούν από ασθένειες, έντομα και άλλα βλαβερά ζώδια, τις ονομασίες των οποίων παραθέτει ενδεικτικώς²⁹². Ο Τρύφων συμπονώντας τους ανθρώπους αμέσως αρχίζει να προσεύχεται γονατιστός και ο Θεός «ὁ εἰσακούων τῶν εἰς αὐτὸν πεποιθῶτων», επιδεικνύοντας τη μακροθυμία Του, εξαποστέλλει Ἄγγελο να πατάξει όλα αυτά τα βλαβερά πλάσματα. Αλλά και ο ίδιος ο Τρύφων τα δεσμεύει επιπλέον με ὄρκο να ἀπέλθουν σε ἀβατους τόπους, όπου δεν θα αποτελούν πλέον κίνδυνο για τους ανθρώπους και τις καλλιέργειές τους. Η αναφορά περί εκδίωξης των κακοποιών ὄντων σε μακρινό τόπο είναι συνήθης στα εξορκιστικά κείμενα εν γένει²⁹³. Δεν ζητείται πάντως ο αφανισμός και η εξολόθρευση των εκδιωκόμενων πλασμάτων, αλλά η απομάκρυνση τους εκεί όπου δεν θα αποτελούν απειλή, κάτι ανάλογο με αυτό που συνέβη μετά την θεραπεία των δαιμονισμένων στη χώρα των Γεργεσηνών (Μτ.8,28 εξ.), όπου ο Κύριος δεν απέστειλε τα δαιμόνια στην

²⁹⁰ J. Goar, *Ευχολόγιον sive Rituale Graecorum* (Parisiis, 1647) 699-700, στον διαδικτυακό τόπο: https://books.google.gr/books?id=YrpFAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (ημ. ανάκτ.: 29-4-2022).

²⁹¹ Οι αναφορές που υπάρχουν στο κείμενο ως προς τον τόπο καταγωγής και το επάγγελμα του αγίου Τρύφωνος, ο οποίος μαρτύρησε επί Δεκίου και η μνήμη του εορτάζεται την 1^η Φεβρουαρίου, συνάδουν με τα αναφερόμενα στον Συναξαριστή του οσίου Νικοδήμου του Αγιορείτου: «Ὁὗτος ὁ Ἅγιος ἦτον ἀπὸ ἓνα χωρίον τῆς Φρυγίας, Λάμψακον ὀνομαζόμενον, κατὰ τοὺς χρόνους Γορδιανοῦ βασιλέως, [...] ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ σλθ' [239]. Οὗτος λοιπὸν ὁ Ἅγιος εἰς καιρὸν ὅπου ἦτον πολλὰ νέος, ἐμεταχειρίζετο καὶ μίαν τέχνην ἀρμόδιαν εἰς τὴν ἡλικίαν του, χήνας γὰρ ἔβωσκε. Καὶ ἐν τῇ εὐτελεῖ ὁμως τέχνῃ ταύτῃ εὐρισκόμενος, ἐνεπλήσθη ἀπὸ τὴν χάριν τοῦ Παναγίου Πνεύματος. Ὅθεν δι' αὐτῆς ἰάτρειε κάθε ἀσθένειαν, καὶ δαίμονας ἐδίωκεν. [...]» (βλ. σε: Ἅγιος Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Συναξαριστὴς τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, Τόμος Β' [Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 2005] 181-182).

²⁹² «Κάμπη, Σκόληξ, Σκοληκοκάμπη, Σκάνθαρος, Βροῦχος, Ἀκρίς, Ἐπίμαλος, Καλιγάρης, Μακρόπους, Μύρμηξ, Φθειρ, Ρυγίτης, Ψυλλίτης, Κωσκόπος, Ἐρυσίβη, Κοχλοῖ, Ψαλίτης».

²⁹³ Π.χ. βλ. σε Αφορκισμό Α': «...ἄπειθε εἰς τὸν ἴδιον τάρταρον...» (βλ. κατωτέρω σελ. 77, στίχ. 14) και σε Β' ευχή Μ. Βασιλείου: «...ἄπειθε εἰς γῆν ἄνυδρον, ἔρημον, ἀγέωργητον, ἦν ἄνθρωπος οὐκ οἰκεῖ, Θεὸς μόνος ἐπισκοπεῖ...» (βλ. κατωτέρω σελ. 89, στίχ. 51-53).

άβυσσο, αλλά εκεί όπου δεν θα έβλαπταν πάντως τους ανθρώπους, τ.έ. στους χοίρους. Τα επιβλαβή ζώδια επιτάσσονται επιπλέον να μην επιστρέψουν, αφού τυχόν παράβαση του όρκου συνοδεύεται από δυσμενέστερες συνέπειες όχι εκ μέρους του ιδίου του Τρύφωνα, ο οποίος δεν είναι παρά ένας ταπεινός και ελάχιστος δούλος του Θεού, αλλά από τον ίδιο τον Θεό του Αβραάμ, του Ισαάκ και του Ιακώβ, ο Οποίος θα κρίνει ζώντες και νεκρούς. Σε περίπτωση δε ανυπακοής, ο Τρύφων θα παρακαλέσει τον Θεό να στείλει πλέον Άγγελο προς εξολόθρευση των παραβατών, ενώ διά της προσευχής του τα εν λόγω ζώδια, εφόσον δεν απομακρύνονται, απειλούνται ότι θα καταλήξουν βορά των πτηνών. Επισειόντας επομένως τις ως άνω συνέπειες, όπως άλλωστε είθισται στους εξορκισμούς, ολοκληρώνεται η συγκεκριμένη εξορκιστική ευχή. Η επιτίμηση εν προκειμένω αφορά κατ' ουσίαν στα κακοποιά πνεύματα της ασθενείας, τα οποία επιφέρουν ζημιές στην κτίση, εις βάρος των ανθρώπων, μέσα από τη δράση άλογων όντων, και δη εντόμων και λοιπών επιβλαβών για τις καλλιέργειες ζωυφίων²⁹⁴, την αποχώρηση των οποίων ο άγιος Τρύφων επιτάσσει, προκειμένου να σωθούν οι σοδειές των πιστών και να δοξασθεί το Όνομα του Τριαδικού Θεού.

²⁹⁴ Πρεσβ. Θεμ. Χριστοδούλου, ό.π. 97.

3 Οι διαφοροποιήσεις των εξορκιστικών ευχών στις έντυπες εκδόσεις του Ευχολογίου

Καθοριστικής σημασίας για την πραγμάτευση του θέματος της παρούσας εργασίας υπήρξε το γεγονός της διαθεσιμότητας σημαντικού αριθμού πλήρως ψηφιοποιημένων παλαιτύπων Ευχολογίων στο διαδίκτυο²⁹⁵. Με αφετηρία και οδηγό τον εκτενέστατο κατάλογο των ανευρεθεισών εντύπων εκδόσεων και επανεκδόσεων του λειτουργικού Ευχολογίου που παραθέτει ο Δ. Ανατολικιώτης στην Εισαγωγή²⁹⁶ της τελευταίας έκδοσης του Μ. Ευχολογίου (Αθήνα, εκδ. Παπαδημητρίου, 2014), και οι οποίες μέχρι και το 1970 υπερβαίνουν τις ογδόντα (80), εντοπίστηκαν, κατόπιν αναζήτησης στο διαδίκτυο, περίπου οι μισές από αυτές, πλήρως ψηφιοποιημένες²⁹⁷ (βλ. αναλυτικότερα στο [Παράρτημα](#)). Οι ψηφιακές συλλογές όπου διατίθενται οι περισσότερες από τις εν λόγω εκδόσεις είναι η «Αθωνική Ψηφιακή Κιβωτός»²⁹⁸ (Α.Ψ.Κ.), η ψηφιακή βιβλιοθήκη της Βαυαρικής Κρατικής Βιβλιοθήκης (Bayerische Staatsbibliothek, Digitale Bibliothek / Münchener Digitalisierungszentrum²⁹⁹), η Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας (Österreichische Nationalbibliothek³⁰⁰), η ψηφιακή συλλογή της Ωνασείου Βιβλιοθήκης³⁰¹, η ψηφιακή βιβλιοθήκη νεοελληνικών σπουδών «Ανέμη»³⁰² της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης, η ψηφιακή βιβλιοθήκη «Google Books»³⁰³ της Google LLC και η ψηφιακή βιβλιοθήκη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης³⁰⁴. Χρησιμοποιήθηκαν επίσης ψηφιοποιημένα παλαιύτυπα Ευχολόγια προερχόμενα από την - δυστυχώς επί του παρόντος ανενεργή - διαδικτυακή πύλη των «Δημοσίων Βιβλιοθηκών»³⁰⁵ του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων³⁰⁶. Για τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου ελήφθησαν υπόψη συνολικά είκοσι δύο (22) εκδόσεις του (Μ.) Ευχολογίου, ως επί το πλείστον ψηφιοποιημένες, αλλά και έντυπες, με βασικά κριτήρια επιλογής την παλαιότητα, την

²⁹⁵ Η έρευνά μας περιορίστηκε στις εκδόσεις του (Μεγάλου) Ευχολογίου, όπου περιλαμβάνεται το πλήρες περιεχόμενο του εν λόγω λειτουργικού βιβλίου της Εκκλησίας και δεν επεκτάθηκε στις διάφορες επίτομες εκδόσεις, όπως το Αγιασματάριο ή Μικρό Ευχολόγιο κλπ.

²⁹⁶ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδημητρίου, 2014) 36*-41*.

²⁹⁷ Υπάρχουν σε διάφορες ψηφιακές συλλογές και μερικώς ψηφιοποιημένες εκδόσεις του Ευχολογίου, μεταξύ των οποίων και η *editio princeps* του 1526 (στην ιστοσελίδα της Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης: https://opac.kozlib.gr/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=3908&query_desc=an%3A27942, (ημ. ανάκτ. 10-4-2022), οι οποίες εξ αυτού του λόγου δεν κατέστη εφικτό να ληφθούν υπόψη στην παρούσα εργασία.

²⁹⁸ <https://www.mountathos.org/el-GR/Home.aspx>

²⁹⁹ <https://www.digitale-sammlungen.de/en>

³⁰⁰ <https://www.onb.ac.at>

³⁰¹ <http://www.onassislibrary.gr>

³⁰² <https://anemi.lib.uoc.gr/?lang=el>

³⁰³ <https://books.google.gr/?hl=el&tab=rp>

³⁰⁴ <https://digital.lib.auth.gr/?ln=el>

³⁰⁵ <http://publiclibs.ypepth.gr>

³⁰⁶ Ορισμένα από αυτά είναι διαθέσιμα σε ιστοχώρους με συναφή θεματολογία (π.χ. «Ψαλτολόγιον – Αναλόγιον» Forums).

ακεραιότητα και πληρότητα των πρωτοτύπων, την ευκρίνεια των ψηφιακών ομοιοτύπων, την εκπροσώπηση διαφορετικών εκδοτών ή/και επιμελητών από κάθε αιώνα και, τέλος, την ύπαρξη τυχόν διαφοροποιήσεων μεταξύ παλαιότερων και νεότερων επανεκδόσεων από τον ίδιο εκδότη/επιμελητή. Συγκεκριμένα:

Από τις εκδόσεις Βενετίας του ΙΣΤ΄ αι. η παλαιότερη που ελήφθη υπόψη είναι η έκδοση του 1545 από τον Νικόλαο Σοφιανό. Από τις υπόλοιπες ψηφιακά διαθέσιμες εκδόσεις του ίδιου αιώνα ελήφθησαν υπόψη εκείνη του Χριστοφόρου Ζανέτου του 1558 (λόγω καλύτερης κατάστασης του ψηφιοποιημένου παλαιτύπου και υψηλότερης ευκρίνειας του αντίστοιχου ψηφιακού εγγράφου) και η έκδοση του Ιππολύτου Βαλέριδος του 1564.

Από τις ψηφιακά διαθέσιμες εκδόσεις Βενετίας του ΙΖ΄ αι., ελήφθησαν υπόψη η πρώτη έκδοση του Ευχολογίου από τον Πέτρο Πινέλλο, το 1602, με επιμελητή τον Επίσκοπο Κυθήρων Μάξιμο Μαργούνιο (η οποία αποτελεί και την τυπογραφικώς αρτιότερη και ορθότερη, σε σχέση με τις μεταγενέστερες του 1622, με επιμελητή τον ιερομόναχο Νικηφόρο Πασχάλη και του 1662 από τον ίδιο εκδοτικό οίκο), η έκδοση του 1666 από τον Ανδρέα Ιουλιανό και εκείνη του 1691³⁰⁷ από τον Νικόλαο Γλυκύ.

Από τις ψηφιοποιημένες εκδόσεις Βενετίας του ΙΗ΄ αι., ως αντιπροσωπευτικότερες και αρτιότερες, ελήφθησαν υπόψη οι ακόλουθες: από την τυπογραφία του Ν. Σάρου η έκδοση του 1705 και εκείνη του 1737 με επιμελητή τον Αλέξανδρο Καγκελλάριο, από την τυπογραφία του Ν. Γλυκύ η έκδοση του 1729 με επιμελητή επίσης τον Αλ. Καγκελλάριο και η έκδοση του

³⁰⁷ Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι, όπως διαπιστώθηκε κατά τη συγκέντρωση των ευχολογιακών πηγών της εργασίας, η καταχωρισθείσα στον βιβλιογραφικό κατάλογο της Α.Ψ.Κ. έκδοση του Ευχολογίου από τον Ν. Γλυκύ το «1641» δεν ευσταθεί ως προς τη χρονολογία. Στην πραγματικότητα το ψηφιοποιημένο αντίτυπο της Α.Ψ.Κ. είναι η έκδοση του Γλυκύ του 1691, αφού, όπως προαναφέρθηκε και στο β΄ μέρος της Εισαγωγής, το τυπογραφείο του λειτούργησε στη Βενετία από το 1670 έως το 1854, ενώ ο Γλυκύς εξέδωσε για πρώτη φορά το Ευχολόγιο το έτος 1673. Το σφάλμα οφείλεται στο ότι η έντυπη χρονολογία στο εξώφυλλο του Ευχολογίου είναι ιδιαίτερος δυσανάγνωστη λόγω φθοράς, ενώ με μολύβι έχει εσφαλμένως αναγραφεί από πάνω η χρονολογία: «1641» (βλ.

https://opac.mountathos.org/webopacma/FullBB.csp?WebAction=ShowFullBB&EncodedRequest=*E6*C1w*B C*84*EC*D50v*D1d*A4*E6*06*0E*24&Profile=Default&OpacLanguage=gre&NumberToRetrieve=50&Star tValue=117&WebPageNr=1&SearchTerm1=n%20.1.53236&SearchT1=&Index1=Uindex11&SearchMethod=F ind_3&ItemNr=17, ημ. ανάκτ. 23-3-2022).

Η πραγματική ημερομηνία είναι εμφανής σε άλλο καλύτερα διατηρημένο αντίτυπο, ψηφιοποιημένο από τη Google books στον διαδικτυακό τόπο:

https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QadQ4ubTt-4FYRUbWN2nh0CoC0iW8NURuESISwwSZsBWrmAr8ITpnsPCSI0mponWoAqI3ofto6Qw4jQUX3WP9GQ5TilY1VeoDZJld7yp1t9OwqCRgj-Maq_-aoo94twzSI7g-QYGyEUWstf4r84jRnNLQpkoSulWAqg82Mm0p08_Q13IQGw5kp-oi-7W180YJS6Jt1fpG6EYPse9qvy4Eh2bNLIJXyC9YVtFamHJKZ6cwf9_XlfPCgUzfp1PLE6uqng7LkcCUMqeVJqZj_WwOOQxMBIEA (ημ. ανάκτ. 21-2-2022).

1767 με επιμελητή τον αρχιμανδρίτη Σπυρίδωνα Μήλια, και από την τυπογραφία του Δ. Θεοδοσίου η έκδοση του 1775.

Από τις ψηφιοποιημένες εκδόσεις του ΙΘ΄ αι. ελήφθησαν υπόψη: η έκδοση Βενετίας του 1802 από τον Γλυκύ (λόγω διαφοροποιήσεων που παρουσιάζει ως προς παλαιότερες του ιδίου οίκου), η μοναδική έκδοση του Πατριαρχικού Τυπογραφείου Κωνσταντινουπόλεως του 1803, η έκδοση Βενετίας του 1811 από τον Πάνο Θεοδοσίου, η έκδοση Βενετίας 1839 από τον Φρ. Ανδρεάλα, οι εκδόσεις 1850 και 1863 της «*Τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*» (Βενετία) και των αδελφών Ιωάννη και Σπυρίδωνος Βελούδη (λόγω διαφοροποιήσεων που παρουσιάζουν μεταξύ τους) και οι εκδόσεις 1851 και 1862 της Τυπογραφίας του «*Φοίνικος*» (Βενετία) με επιμελητή τον ιερομόναχο Σπ. Ζερβό (το κείμενο της τελευταίας αφενός παρουσιάζει διαφοροποιήσεις από την προηγούμενη έκδοση του «*Φοίνικος*», αφετέρου χρησιμοποιήθηκε ως κείμενο αναφοράς στην παρούσα εργασία για την επισήμανση των λοιπών εκδοτικών διαφοροποιήσεων, όπως θα εξηγήσουμε κατωτέρω). Από τον ίδιο αιώνα ελήφθη ακόμη υπόψη η έκδοση Αθηνών του 1899 από τον Κ. Αντωνιάδη με επιμελητή τον αρχιμανδρίτη Ι. Μαρτίνο. Τέλος, από τις επόμενες εκδόσεις του Μ. Ευχολογίου ελήφθησαν υπόψη οι εκδόσεις Αθηνών του 1927 από τον Μιχ. Σαλίβερο με επιμελητή τον πρωτοπρεσβύτερο Ν. Παπαδόπουλο και του 2014 από τις Εκδόσεις Παπαδημητρίου με επιμελητή τον Διον. Ανατολικιώτη.

3.1 Σχετικά με τις εξεταζόμενες εκδόσεις και τη μεθοδολογία καταγραφής των μεταξύ τους διαφοροποιήσεων

Τα πρώτα έντυπα βιβλία στην ελληνική γλώσσα χρησιμοποιούσαν τυπογραφικά στοιχεία που προσομοίαζαν στη μικρογράμματη επισευρμένη γραφή των ελληνικών χειρογράφων. Ως εκ τούτου, γινόταν εκτεταμένη χρήση τυπογραφικών στοιχείων με συμπλέγματα γραμμάτων και βραχυγραφίες (π.χ. στον σύνδεσμο «*καί*», στα άρθρα «*τόν/τήν*», στις προθέσεις «*κατά/μετά*» ή όταν πρόκειται για τα λεγόμενα «*ιερά ονόματα*» [*nomina sacra*]): «*πνι*»=πνεύματι, «*Κε*»=Κύριε, «*Χω Ιν*»=Χριστῷ Ἰησοῦ, «*φιλανια*»=φιλανθρωπία, «*σρία*»=σωτηρία κ.ο.κ.), η εσφαλμένη χρήση των οποίων, π.χ. λόγω αγνοίας ή παραδρομής του στοιχειοθέτη, επιβάρυνε συχνά τα κείμενα με επιπλέον τυπογραφικά λάθη. Το πρόβλημα βέβαια των συχνών και πολλών παροραμάτων που εμφίλοχουσαν στα εκδιδόμενα λειτουργικά βιβλία και η ανάγκη διόρθωσής τους είχε ήδη επισημανθεί από τους λόγιους της εποχής³⁰⁸. Σε αυτό συντελούσε και το γεγονός ότι στους εκδοτικούς οίκους της Βενετίας, απασχολούνταν ντόπιοι τυπογράφοι, οι

³⁰⁸ Ν. Τωμαδάκης, ό.π. 24-25.

οποίοι μη γνωρίζοντας την ελληνική γλώσσα εργαζόνταν εντελώς μηχανικά, χωρίς να κατανοούν το περιεχόμενο των κειμένων που στοιχειοθετούσαν³⁰⁹. Αυτό βέβαια δεν εμπόδιζε τους εκδότες του Ευχολογίου σε κάθε νέα επανέκδοση να κάνουν επισήμως λόγο στο εξώφυλλο για «αναθεώρηση» και «επιδιόρθωση» των κειμένων τους, κάτι για το οποίο ο Μανουήλ Γεδεών εκφράζει την έντονη απογοήτευσή του, χαρακτηρίζοντας τις «υποσχέσεις» αυτές «αγυρτικώς επαναλαμβανόμενες» και διαρκώς «απραγματοποίητες», αφού «*ἐν τούτοις οἱ ἐκδόσεις ἔμενον ὅμοιαι, ἐνῶ οἱ τούτων ἐπιμελούμενοι καὶ ἀνακαθαίροντες καὶ διορθοῦντες ἦσαν ἄνθρωποι πεπεδευμένοι*». Ο ίδιος καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι: «*Σημαίνει λοιπὸν ἡ πομπόδης τῆς «ἐπιμελείας» ἀγγελία τὴν φροντίδα καὶ διεξαγωγήν τῆς διορθώσεως τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων, καίτοι τοῦτο δυνατὸν ἴνα λεχθῆ, κατὰ τινα τρόπον, ὑπὸ αἴρεσιν*»³¹⁰. Βέβαια, παρά τη φαινομενική τους δευτερεύουσα σημασία, η σοβαρότητα των τυπογραφικών παροραμάτων δεν θα πρέπει ουδόλως να υποτιμάται, εφόσον εξαιτίας αυτών διακυβεύεται η ακεραιότητα των ιερών λειτουργικών κειμένων στη διαχρονικότητά τους. Και τούτο διότι, όπως εύστοχα είχε παρατηρηθεί και από τον Ζακύνθιο μοναχό Παχώμιο Ρουσσάνο (1508-1553), σε περίπτωση διαφορετικών γραφών σε χειρόγραφους κώδικες ήταν δυνατόν να ανευρεθεί ποια είναι η ορθή εκδοχή ενός κειμένου, ενώ στα έντυπα βιβλία, τα οποία είναι πανομοιότυπα μεταξύ τους, δεν μπορεί να γίνει κάτι ανάλογο αν η διόρθωση δεν προηγηθεί της εκτύπωσης³¹¹.

Αξίζει να επισημανθεί, επίσης, ότι μέχρι και την έκδοση Βενετίας 1745 του Ν. Σάρου με επιμελητή τον Αλ. Καγκελλάριο, η θέση των εξεταζόμενων εξορκιστικών ευχών στο Ευχολόγιο παρέμενε σχετικά σταθερή και με την εξής σειρά: προηγούνταν οι *Αφορκισμοί* (με την Ακολουθία του Βαπτίσματος) και ακολουθούσαν ο «*Ἐξορκισμὸς τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος*» (στο πλαίσιο της «*Τάξεως γινομένης εἰς χωράφιον [...]*»), η «*Εὐχή ἐπὶ οἰκίας [...]*», η «*Ἀκολουθία εἰς παράκλησιν ἀσθενῶν [...]*» και, αμέσως μετά από αυτήν, οι Εξορκισμοί του Μ. Βασιλείου και του Ι. Χρυσοστόμου. Από την έκδοση, ωστόσο, Βενετίας του 1752 (Σάρος με επιμελητή τον Καγκελλάριο) και σε όλες ανεξαιρέτως τις μεταγενέστερες εκδόσεις που

³⁰⁹ Ν. Τωμαδάκης, ό.π. 7. Χαρακτηριστική ως προς τούτο είναι η μνεία στο εξώφυλλο της έκδοσης Βενετίας 1589 του Ευχολογίου, από τον Πέτρο Τζανέτο με επιμελητή τον ιερέα Γεώργιο Βλαστό, ότι: «*Οἱ τοίνυν ἀναγινώσκοντες συν Θεῷ, ἔρρωσθε καὶ ἡμῶν μέμνησθε, εἰ δ'εἴτι σφαλερόν εἶη, ἐπανορθώσατε, χαλκογράφων γὰρ πάθος τὸ ἀμαρτάνειν*» (επισήμανση του γράφοντος), στον διαδικτυακό τόπο: https://opac.mountathos.org/webopacma/Picture.csp?Profile=Default&OpacLanguage=gre&Picture=/webopac/bk/7007778.jpg&PictWidth=400&LinkToOrder=0&EncodedRequest=k*12*F9*D7*7D*87X*B8*21Yi*B0*7B*A6*E7V (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

³¹⁰ Μ. Γεδεών, ό.π. 404-405.

³¹¹ Ν. Τωμαδάκης, ό.π. 24-25.

εξετάσαμε, παρατηρούμε ότι η θέση των εν λόγω ευχών μετεβλήθη, καταλαμβάνοντας πλέον τη σειρά η οποία υφίσταται μέχρι σήμερα: προηγούνται δηλαδή και πάλι οι *Άφορκισμοί*, ενώ ακριβώς μετά την Ακολουθία του Βαπτίσματος και τις Ευχές «*εις Τριχοκουρίαν*» ακολουθούν οι Εξορκισμοί του Μ. Βασιλείου και του αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου. Επόμενες κατά σειράν είναι η «*Ακολουθία εις παράκλησιν ασθενών [...]*», η «*Εύχη επί οίκιας [...]*» και, τελευταίος, ο «*Εξορκισμός τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος*» (με την «*Τάξιν γινομένην εις χωράφιον [...]*»). Στην τελευταία έκδοση του Μ. Ευχολογίου (εκδ. Παπαδημητρίου, επιμ. Δ. Ανατολικιώτης, 2014) έχει πραγματοποιηθεί ευρύτερη και ορθολογικότερη αναδιάταξη του συνόλου των περιεχομένων, ωστόσο η θέση των επιλεγμένων για την παρούσα εργασία εξορκιστικών ευχών, τουλάχιστον μεταξύ τους, διατηρείται στη σειρά που προαναφέρθηκε³¹².

Ο εντοπισμός των διαφοροποιήσεων στα κείμενα των εξορκιστικών ευχών, τις οποίες εξετάσαμε στο 2^ο κεφάλαιο, πραγματοποιήθηκε κατόπιν αντιπαραβολής των κειμένων των εκδόσεων που προαναφέρθηκαν προς ένα βασικό κείμενο αναφοράς. Ως τέτοιο επελέγη το κείμενο της β' έκδοσης του «*Φοίνικος*» (Βενετία 1862), λόγω της ευρύτατης διάδοσης που είχε στην ελλαδική Εκκλησία, καθότι έχει επανεκδοθεί επανειλημμένα από τις Εκδόσεις «*Ἀστήρ*» και κυκλοφορούσε για πάνω από σαράντα χρόνια (από το 1970 μέχρι - τουλάχιστον - την κυκλοφορία της νεώτερης βελτιωμένης έκδοσης του 2014), γεφυρώνοντας έτσι, πρακτικά, δύο εκατονταετίες (Κ' - ΚΑ' αι.). Το κείμενο της κάθε εξορκιστικής ευχής παρατίθεται αυτούσιο, επί τη βάσει της έκδοσης Βενετίας 1862, με αρίθμηση των στίχων για τις ανάγκες του κριτικού υπομνηματισμού. Η καταγραφή των εντοπιζόμενων διαφοροποιήσεων πραγματοποιείται με τη μορφή κριτικού υπομνήματος, το οποίο ακολουθεί αμέσως μετά από το κείμενο κάθε ευχής και συνοδεύεται, κατά περίπτωση, από παράθεση των σημαντικότερων παρατηρήσεων. Στο κριτικό υπόμνημα και σε άλλα σημεία του παρόντος κεφαλαίου, καθώς και στο [Παράρτημα](#), χάριν συντομίας, οι διάφορες εκδόσεις του (Μ.) Ευχολογίου αναφέρονται συντομογραφικώς, προτάσσοντας το αρχικό γράμμα του τόπου έκδοσης (Β: Βενετία, Κ: Κωνσταντινούπολη, Α: Αθήνα) και συνάπτοντας σε αυτό το έτος έκδοσης (π.χ. Κ1803: έκδοση Κωνσταντινουπόλεως του 1803).

Ως προς τις επισημαινόμενες διαφοροποιήσεις των κειμένων θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι δεν καταγράφονται οι αμιγώς μορφολογικές διαφορές (π.χ. στίξη, χρήση πεζών/κεφαλαίων και βραχυγραφιών, τονισμός, χρήση υπογεγραμμένης, κ.ά. ήσσονος σημασίας ζητήματα

³¹² Η θέση των εξεταζόμενων εξορκιστικών ευχών σε όλες τις εκδόσεις που ελήφθησαν υπόψη παρατίθεται στην οικεία υποενότητα αμέσως πριν από το κείμενο της κάθε ευχής.

γραμματικής και ορθογραφίας). Παρατηρήθηκε βέβαια σε όλες ανεξαιρέτως τις εκδόσεις σημαντικός αριθμός τυπογραφικών σφαλμάτων, η πλειονότητα των οποίων παρατίθεται στο κριτικό υπόμνημα, κυρίως αναλόγως της σοβαρότητάς τους (όταν π.χ. διακυβεύεται η ορθή ανάγνωση, κατανόηση ή εκφώνηση της ευχής) ή της επίδρασης που φάνηκε να έχουν σε μεταγενέστερες εκδόσεις του Ευχολογίου. Ακόμη, επισημαίνονται οι αλλαγές στη σύνταξη των κειμένων και οι εν γένει μεταβολές στη διατύπωση.

3.2 Προβαπטיσματικές εξορκιστικές ευχές

3.2.1 Πρώτος Αφορκισμός

Το κείμενο του πρώτου αφορκισμού εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 65r-v, B1558 161-162, B1564 [με'ν]³¹³-μς'r, B1602 νθ'r-v, B1666 ζς'-ζς', B1691 108-109, B1705 106, B1729 100-101, B1737 103, B1767 106-107, B1775 95-96, B1802 155-156, K1803 97-98, B1811 153-154, B1839 131-132, B1850 125-126, B1851 131-132, **B1862 131-132**, B1863 125-126, A1899 136-137, A1927 102-103, A2014 165-166.

1

Αφορκισμός Α'. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ παραγενόμενος εἰς τὸν κόσμον, καὶ κατασκηνώσας ἐν ἀνθρώποις, ἵνα τὴν σὴν καθέλη τυραννίδα, καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐξέλῃται· ὃς ἐπὶ ξύλου τὰς ἀντικειμένας δυνάμεις ἐθριάμβευσεν, ἡλίου σκοτισθέντος, καὶ γῆς σαλευομένης, καὶ
 5 μνημάτων ἀνοιγομένων, καὶ σωμάτων Ἁγίων ἀνισταμένων· ὃς ἔλυσεν θανάτῳ τὸν θάνατον, καὶ κατήγησε τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου, τουτέστι σὲ τὸν Διάβολον. Ὅρκίζω σε κατὰ τοῦ Θεοῦ, τοῦ δείξαντος τὸ ξύλον τῆς ζωῆς, καὶ τάξαντος τὰ Χερουβὶμ, καὶ τὴν φλογίνην ῥομφαίαν τὴν στρεφομένην φρουρεῖν αὐτό. Ἐπιτιμήθητι, καὶ ἀναχώρησον· κατ'ἐκείνου γὰρ σε ὀρκίζω, τοῦ περιπατήσαντος, ὡς ἐπὶ ξηρᾶς, ἐπὶ νῶτα
 10 θαλάσσης, καὶ ἐπιτιμήσαντος τῇ λαίλαπι τῶν ἀνέμων· οὗ τὸ βλέμμα ξηραίνει ἀβύσσους, καὶ ἡ ἀπειλή τῆκε ὄρη. Αὐτὸς γὰρ καὶ νῦν ἐπιτάσσει σοι δι' ἡμῶν· Φοβήθητι, ἔξελθε, καὶ ὑπαναχώρησον ἀπὸ τοῦ πλάσματος τούτου, καὶ μὴ ὑποστρέψῃς, μηδὲ ὑποκρυβῆς ἐν αὐτῷ, μηδὲ συναντήσῃς αὐτῷ, ἢ ἐνεργήσῃς, μὴ ἐν νυκτί, μὴ ἐν ἡμέρᾳ, ἢ ὄρα, ἢ ἐν μεσημβρία· ἀλλὰ ἄπελθε εἰς τὸν ἴδιον τάρταρον, ἕως τῆς ἡτοιμασμένης μεγάλης ἡμέρας τῆς κρίσεως.
 15 Φοβήθητι τὸν Θεὸν τὸν καθήμενον ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ, καὶ ἐπιβλέποντα ἀβύσσους· ὃν τρέμουσιν Ἄγγελοι, Ἀρχάγγελοι, Θρόνοι, Κυριότητες, Ἀρχαί, Ἐξουσίαι, Δυνάμεις, τὰ

³¹³ Το φύλλο με' λείπει.

πολύμοματα Χερουβίμ, καὶ τὰ ἐξαπτέρυγα Σεραφίμ· ὄν τρέμει ὁ οὐρανός, καὶ ἡ γῆ, ἡ θάλασσα, καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς. Ἔξελθε, καὶ ἀναχώρησον ἀπὸ τοῦ σφραγισθέντος νεολέκτου στρατιώτου Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· κατ' ἐκείνου γάρ σε ὀρκίζω, τοῦ
20 περιπατοῦντος ἐπὶ πτερυγῶν ἀνέμων, τοῦ ποιοῦντος τοὺς Ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα, καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πῦρ φλέγον· ἔξελθε, καὶ ἀναχώρησον ἀπὸ τοῦ πλάσματος τούτου σὺν πάσῃ τῇ δυνάμει καὶ τοῖς ἀγγέλοις σου. Ὅτι δεδόξασται τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

3.2.2 Κριτικό υπόμνημα

3 καθέλη: *καθελεῖν* B1545, B1558 / **ἐξέληται:** *ἐξελεῖται* B1545, B1558 / *ἐξεληται* B1602, B1666, B1691, B1729, B1737 // **4 καὶ** (γῆς): *τῆς* (γῆς) A1927 // **7 τοῦ** (Θεοῦ) *om.* B1545, B1558 // **8-9 καὶ ἀναχώρησον** *om.* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 // **9 κατ'ἐκείνου:** *καθ'ἐκείνου* 1705 / **γάρ:** *γοῦν* B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 // **12 ἐν αὐτῷ:** *εἰς αὐτὸ* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 // **13 συναντήσης:** *συναντήσας* B1863 / (συναντήσης) **αὐτῷ:** *τούτῳ* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 / **ἐνεργήσης:** *ἐνεργίση* 1564 – (ἐνεργήσης) *ἢ ἐργάση* *add.* B1545, B1558, – (ἐνεργήσης) *ἢ ἐκραγῆς* *add.* B1863 / **ἡ** (ἐν μεσημβρία) *om.* 1705 // **17-18 ἡ** (θάλασσα) *om.* B1545, B1558, B1564, B1585, B1602, B1666, B1691, B1705 // **18-19** (ἀπὸ τοῦ σφραγισθέντος νεολέκτου στρατιώτου Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν) *ἢ ἀπὸ τῆς σφραγισθείσης, ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ* *add.* B1545, B1558 // **20-21 πνεύματα, καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ** *om.* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 // **22** (τῇ δυνάμει) *σου* *add.* B1545, B1558, B1564.

3.2.3 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Στο B1564 λείπει το φύλλο με την αρχή του πρώτου αφορκισμού, το διαθέσιμο κείμενο του οποίου ξεκινάει από το φύλλο μς' (r) και το σημείο: «[δείξαν]τος το ζύλον της ζωής ...». Ως εκ τούτου, δεν είναι γνωστή, εν προκειμένω, η εκδοχή της εν λόγω έκδοσης ως προς τις ως άνω καταγεγραμμένες διαφοροποιήσεις των στίχων 3 έως και 7 του κειμένου βάσης.

Στίχος 3: Το ρήμα «ἐξέληται» ἔχει τεθεῖ ορθά μεν στην έκδοση του Ν. Σάρου B1705, ωστόσο, ο ίδιος εκδότης στην έκδοση B1737 με επιμελητή τον Αλ. Καγκελλάριο, επανέρχεται στο

«έξεληται». Ο Ι. Βελούδης από την α' έκδοσή του (B1850) επαναφέρει την ορθή εκδοχή, η οποία διατηρήθηκε έκτοτε σε όλες τις μετέπειτα εκδόσεις.

Στίχοι 8-9: Η προσθήκη «καὶ ἀναχώρησον» στο ρήμα «επιτιμήθητι», γίνεται για πρώτη φορά από τον Ι. Βελούδη στην έκδοση B1850. Ο Ζερβός δεν την υιοθετεί ευθύς εξ αρχής (στο B1851), παρά στην β' έκδοση του Ευχολογίου του «Φοίνικος» (B1862) και έκτοτε διατηρείται και σε όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις.

Στίχος 13: Στη φράση «μηδὲ συναντήσης αὐτῶ ...», ο Ι. Βελούδης στην έκδοση B1863 διαφοροποιείται από την προηγούμενη έκδοσή του (B1850) υιοθετώντας στο κυρίως κείμενο την παραλλαγή: «μηδὲ, συναντήσας αὐτῶ, ἢ ἐνεργήσης, ἢ ἐκραγῆς, ...», την οποία αρχικώς (B1850) παρέθετε απλώς σε υποσημείωση. Η συγκεκριμένη προσθήκη πάντως δεν υιοθετήθηκε από άλλους εκδότες.

Στίχοι 18-19: Στις δύο παλαιότερες από τις εξεταζόμενες εκδόσεις (B1545 και B1558), και μόνον σε αυτές, αμέσως μετά τη φράση «ἀπὸ τοῦ σφραγισθέντος νεολέκτου στρατιώτου Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν» παρατίθεται, εφόσον πρόκειται για βαπτιζόμενη, η αρμόζουσα εναλλακτική διατύπωση: «ἢ ἀπὸ τῆς σφραγισθείσης, ἐν Χριστῶ τῷ Θεῶ».

Στίχοι 20-21: Η φράση: «τοῦ ποιῶντος τοὺς Ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα, καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πῦρ φλέγον», τουλάχιστον από την B1545 και μέχρι και την έκδοση B1839 απαντούσε παγίως ως εξής: «τοῦ ποιῶντος τοὺς Ἀγγέλους αὐτοῦ πῦρ φλέγον». Η διαφοροποίηση αυτή πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Ι. Βελούδη στην έκδοση B1850, πιθανόν όχι βάσει κάποιου χειρογράφου (κάτι που, αν ίσχυε, θα το ανέφερε και ο ίδιος σε σχετική υποσημείωση, όπως κάνει αλλού), αλλά προφανώς χάριν εναρμόνισης προς τον 4^ο στίχο του Προοιμιακού Ψαλμού (Ψ. 103): «ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα». Η εν λόγω προσθήκη δεν συμπεριελήφθη μεν στην πρώτη έκδοση των «Φοίνιξ»/Ζερβός (B1851), αλλά από τη δεύτερη (B1862) και μετά παγιώθηκε σε όλες τις εκδόσεις του Μ. Ευχολογίου που ακολούθησαν.

3.2.4 Δεύτερος Αφορκισμός

Το κείμενο του δεύτερου αφορκισμού εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 65v-66r, B1558 162-163, B1564 μς' r-v, B1602 vθ' v-ξ' r, B1666 ζζ' -λη', B1691 109, B1705 106-107, B1729 101-102, B1737 103-104, B1767 107-108, B1775 96, B1802 156-157, K1803 98-99, B1811 155-156, B1839

132-133, B1850 126-127, B1851 132-133, **B1862 132-133**, B1863 126-127, A1899 137-138, A1927 103-104, A2014 166-167.

1 **Αφορκισμός Β'.** Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὁ Θεός, ὁ Ἅγιος, ὁ φοβερὸς καὶ ἔνδοξος, ὁ ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις καὶ τῇ ἰσχύϊ αὐτοῦ ἀκατάληπτος, καὶ ἀνεξιχνίαστος ὑπάρχων· αὐτὸς ὁ προορίσας σοι, Διάβολε, τῆς αἰωνίου κολάσεως τὴν τιμωρίαν, δι' ἡμῶν τῶν ἀχρείων αὐτοῦ δούλων κελεύει, σοὶ καὶ πάσῃ τῇ
5 συνεργῶ σου δυνάμει, ἀποστῆναι ἀπὸ τοῦ νεωστὶ σφραγισθέντος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Ὀρκίζω σε οὖν, παμπόνηρον, καὶ ἀκάθαρτον, καὶ μαρὸν, καὶ ἐβδελυγμένον, καὶ ἀλλότριον πνεῦμα, κατὰ τῆς δυνάμεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ πᾶσαν ἐξουσίαν ἔχοντος ἐν οὐρανῶ καὶ ἐπὶ γῆς, τοῦ εἰπόντος τῶ
10 κωφῶ καὶ ἀλάφῃ δαίμονι· Ἔξελθε ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μηκέτι εἰσέλθῃς εἰς αὐτόν.
Ἀναχώρησον, γνώρισον τὴν σὴν ματαίαν δύναμιν, τὴν μηδὲ χοίρων ἐξουσίαν ἔχουσαν. Ὑπομνήσθητι τοῦ ἐπιτάξαντός σοι κατὰ τὴν σὴν αἴτησιν, εἰς τὴν ἀγέλην τῶν χοίρων εἰσελθεῖν. Φοβήθητι τὸν Θεόν, οὗ τῶ προστάγματι ἡ γῆ καθ' ὑδάτων ἐστήρικται· τὸν κτίσαντα τὸν οὐρανόν, καὶ στήσαντα τὰ ὄρη σταθμῶ, καὶ τὰς νάπας ζυγῶ, καὶ θέντα ἄμμον θαλάσση ὄριον, καὶ ἐν ὕδατι σφοδρῶ τρίβον ἀσφαλῆ· τὸν ἀπτόμενον τῶν ὀρέων, καὶ
15 καπνίζονται· τὸν ἀναβαλλόμενον φῶς ὡς ἰμάτιον· τὸν ἐκτείναντα τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ δέρριν· τὸν στεγάζοντα ἐν ὕδασι τὰ ὑπερῶα αὐτοῦ· τὸν θεμελιοῦντα τὴν γῆν ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς, οὗ κλιθήσεται εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος· τὸν προσκαλούμενον τὸ ὕδωρ τῆς θαλάσσης, καὶ ἐκχέοντα αὐτὸ ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς. Ἔξελθε, καὶ ἀναχώρησον ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸ ἅγιον Φῶτισμα εὐτρεπιζομένου. Ὀρκίζω σε κατὰ τοῦ σωτηριώδους
20 Πάθους τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τοῦ τιμίου αὐτοῦ Σώματος καὶ Αἵματος, καὶ κατὰ τῆς ἐλεύσεως αὐτοῦ τῆς φοβεραῖς· ἤξει γάρ, καὶ οὐ χρονιεῖ, κρίνων πᾶσαν τὴν γῆν, καὶ σέ, καὶ τὴν συνεργόν σου δύναμιν κολάσει εἰς τὴν γέενναν τοῦ πυρός, παραδοὺς εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον, ὅπου ὁ σκόληξ ὁ ἀκοίμητος, καὶ τὸ πῦρ οὐ σβέννυται. Ὅτι τὸ κράτος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, σὺν τῶ Πατρὶ, καὶ τῶ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς
25 αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

3.2.5 Κριτικό υπόμνημα

1 Αφορκισμός: Αφορκισμός B1602, B1666 // **6** (Ὀρκίζω) **σε οὖν:** (Ὀρκίζω) οὖν σε B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 // **7 ἐβδελυγμένον:** ἐβδελυμένον B1545, B1558, B1564 / **κατὰ:** μετὰ B1767 // **15 καπνίζονται:** καπνίζοντα B1666, B1839 // **15** τὸ (φῶς) add. A1899 / **ἐκτείναντα:**

έκτείνοντα em. B1729, A2014 / τὸν (οὐρανὸν) om. B1811 // **16 ὕδασι:** ὕδατι B1839, B1851 // **17 κληθήσεται:** κληθήσεται B1729 // **19 εὐτρεπιζομένου:** εὐπρεπιζομένου A1899 // **21 (ἤξει γάρ)** ἐπὶ τῶν νεφελῶν, ἤξει, ins. B1850, B1863 - (ἐπὶ τῶν νεφελῶν), ἤξει, ins. A1927 // **22 καὶ σέ** om. B1839 / **τὸ** (σκότος) om. B1705 // **23 τὸ** (πῦρ) om. B1839 // **24** (σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, add. B1737.

3.2.6 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Στίχος 1: Το τυπογραφικό σφάλμα του αναγραμματισμού της λέξης «Αφορκισμός» σε «Αφορκισμός» και μάλιστα στον τίτλο της ευχής παρέμεινε προφανώς απαρατήρητο και ως εκ τούτου αδιόρθωτο σε όλες τις εκδόσεις των Πινέλλων που εντοπίσαμε (B1602, B1622, B1662), ενώ, όπως φαίνεται, παρεξέφρησε, στο ίδιο σημείο ακριβώς, και στην έκδοση του Α. Ιουλιανού (B1666). Κάτι τέτοιο επιβεβαιώνει προφανώς τη συμμετοχή «ανελλήνιστων» (κατὰ τον χαρακτηρισμό του Τωμαδάκη³¹⁴) στοιχειοθετών κατά τη διαδικασία της εκτύπωσης των λειτουργικών βιβλίων, οι οποίοι, όπως προαναφέραμε, χωρίς να διαθέτουν γνώση και κατανόηση της ελληνικής αντέγραφαν ό,τι ακριβώς έβλεπαν σε προηγούμενες εκδόσεις.

Στίχος 7: Στην έκδοση B1767, στη φράση «κατὰ τῆς δυνάμεως Ἰησοῦ Χριστοῦ» έχει τεθεί, προφανώς εκ παραδρομής, αντί του τυπογραφικού στοιχείου της βραχυγραφίας της πρόθεσης «κατὰ», εκείνο που αντιστοιχεί στην βραχυγραφία της πρόθεσης «μετὰ». Το λάθος αυτό στη σύγχυση των βραχυγραφιών των προθέσεων («κατὰ/μετὰ») εντοπίζεται και σε άλλα εδάφια των ευχολογικών κειμένων που εξετάστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας³¹⁵.

Στίχος 15: Στη συντριπτική πλειονότητα των εκδόσεων του Ευχολογίου, στη φράση «τὸν ἐκτείναντα τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ δέρριν», επικρατεῖ η μετοχή αορίστου («ἐκτείναντα»). Ωστόσο, δεδομένου ότι στο αντίστοιχο αγιογραφικό χωρίο («ἐκτείνων τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ δέρριν» [Ψ.103,2]) η μετοχή είναι στον ενεστώτα («ἐκτείνων») και όχι στον αόριστο («ἐκτείνας»), θεωρούμε ότι η διαφοροποίηση των εκδόσεων B1729 και A2014 είναι όντως επί το ορθότερον.

Στίχοι 23-25: Στην κατακλείδα της ευχής: «Ὅτι τὸ κράτος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ (sic) καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι ...» της έκδοσης B1737 (Σάρος/Καγκελλάριος) έχει εμφίλοχωρήσει ένα σφάλμα δογματικού και δη Τριαδολογικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, η αναφορά που πραγματοποιείται προς τον Χριστό («Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν»), συνοδεύεται

³¹⁴ Ν. Τωμαδάκης, ό.π. 7.

³¹⁵ Π.χ. στην «Εὐχή μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον» το κείμενο του στ. 14 της σελ. 83 «κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ διαβόλου», στην έκδοση Βενετίας 1622 (η οποία δεν συμπεριλαμβάνεται στις ληφθείσες υπόψη για τον κριτικό υπομνηματισμό) στο φύλλο ξ' (v) εκ παραδρομής έχει: «μετὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ διαβόλου».

από πλήρη αναφορά και στα τρία Πρόσωπα της Αγίας Τριάδος (σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι), ενώ θα έπρεπε να παραλείπεται, ως εκ περισσού, η μνεία του β' Προσώπου, όπως συμβαίνει σε όλες τις υπόλοιπες εξεταζόμενες εκδόσεις.

3.2.7 Τρίτος Αφορκισμός

Το κείμενο του τρίτου αφορκισμού εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 66r, B1558 163-164, B1564 μς'ν, B1602 ξ' r, B1666 4η', B1691 110, B1705 107-108, B1729 102, B1737 104, B1767 108, B1775 97, B1802 157-158, K1803 99, B1811 156, B1839 133-134, B1850 127, B1851 133, **B1862 133**, B1863 127, A1899 138, A1927 104, A2014 167.

1 **Αφορκισμός Γ'.** Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Κύριε Σαβαώθ, ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ, ὁ ἰόμενος πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν, ἐπίβλεψον ἐπὶ τὸν δοῦλον σου, ἐκζήτησον, ἐξερεύνησον, καὶ ἀπέλασον ἀπ' αὐτοῦ πάντα τὰ ἐνεργήματα τοῦ Διαβόλου. Ἐπιτίμησον τοῖς ἀκαθάρτοις πνεύμασι, καὶ δίωξον αὐτά, καὶ
5 *καθάρισον τὸ ἔργον τῶν χειρῶν σου, καὶ τῇ ὀξείᾳ σου χρησάμενος ἐνεργείᾳ, σύντριψον τὸν Σατανᾶν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἐν τάχει· καὶ δὸς αὐτῷ νίκας κατ' αὐτοῦ, καὶ τῶν ἀκαθάρτων αὐτοῦ πνευμάτων· ὅπως, τοῦ παρὰ σοῦ ἐλέους τυγχάνων, καταξιωθῆ τῶν ἀθανάτων καὶ ἐπουρανίων σου Μυστηρίων, καὶ δόξαν σοι ἀναπέμψῃ, τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ Υἱῷ, καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.*

3.2.8 **Κριτικό υπόμνημα**

5 τὸ ἔργον: τὰ ἔργα B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 // **9 Ἀμήν** om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775 / (Ἀμήν.) *Εἰσφέρεται ἐν τῷ ναῶ ὁ κατηχούμενος· καὶ εὐλόγησαντος τοῦ ἱερέως, λέγει τὸ τρισάγιον, καὶ τὰ λοιπά· εἶτα τὴν εὐχὴν*
add. B1545, B1558.

3.2.9 **Σημαντικότερες παρατηρήσεις**

Στίχος 5: Η μεταβολή του πληθυντικού αριθμού «τὰ ἔργα (τῶν χειρῶν σου)» σε ενικό («τὸ ἔργον») αποτελεί μία ακόμη καινοτομία, επί το ορθότερον, της πρώτης έκδοσης του I. Βελούδη (B1850). Η αλλαγή αυτή προφανώς κρίθηκε εύστοχη, ως αναφερόμενη στον εκάστοτε συγκεκριμένο βαπτιζόμενο, σε απόλυτη εναρμόνιση με τη μνεία που προηγείται, επίσης σε ενικό αριθμό, «ἐπὶ τὸν δοῦλον σου» καθώς και με εκείνες που έπονται «ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ»,

«καὶ δὸς αὐτῶ» κλπ. Ως εκ τούτου, υιοθετήθηκε τόσο στη β' έκδοση των «Φοίνιξ»/Ζερβός (B1863) όσο και σε όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις.

Στις δύο παλαιότερες από τις εξεταζόμενες εκδόσεις, B1545 και B1558, μεταξύ του τρίτου αφορκισμού και της ευχής που ακολουθεί, δηλ. της «Εύχης μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον», παρεμβάλλεται η ακόλουθη οδηγία: «Εἰσφέρεται ἐν τῷ ναῶ ὁ κατηχούμενος· καὶ εὐλογήσαντος τοῦ ιερέως, λέγει τὸ τρισάγιον, καὶ τὰ λοιπά· εἶτα τὴν ευχὴν:», η οποία ωστόσο δεν έχει συμπεριληφθεί ούτε στην B1564 ούτε σε άλλη από τις μεταγενέστερες εξεταζόμενες εκδόσεις.

3.2.10 «Εὐχὴ μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον»³¹⁶

Το κείμενο της ευχής εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 66r-v, B1558 164-165, B1564 μζ' r, B1602 ξ' r-v, B1666 4η'-4θ', B1691 110, B1705 108, B1729 102-103, B1737 105, B1767 108-109, B1775 97, B1802 158-159, K1803 99-100, B1811 156-157, B1839 134-135, B1850 127-128, B1851 133-134, **B1862 133-134**, B1863 127-128, A1899 138-139, A1927 104-105, A2014 167-168.

1

Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὁ ὢν, Δέσποτα Κύριε, ὁ ποιήσας τὸν ἄνθρωπον κατὰ εἰκόνα σὴν καὶ ὁμοίωσιν, καὶ δὸς αὐτῶ ἐξουσίαν ζωῆς αἰωνίου, εἶτα, ἐκπεσόντα διὰ τῆς ἁμαρτίας, μὴ παριδὼν, ἀλλ' οἰκονομήσας διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ σου τὴν σωτηρίαν τοῦ κόσμου·

5 *αὐτὸς καὶ τὸ πλάσμα σου τοῦτο λυτρωσάμενος ἐκ τῆς δουλείας τοῦ ἐχθροῦ, πρόσδεξαι εἰς τὴν Βασιλείαν σου τὴν ἐπουράνιον. Διάνοιζον αὐτοῦ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας, εἰς τὸ ἀνάσσει ἐν αὐτῶ τὸν φωτισμὸν τοῦ Εὐαγγελίου σου. Σύζευξον τῇ ζωῇ αὐτοῦ ἄγγελον φωτεινόν, ῥύομενον αὐτὸν ἀπὸ πάσης ἐπιβουλῆς τοῦ ἀντικειμένου, ἀπὸ συναντήματος πονηροῦ, ἀπὸ δαιμονίου μεσημβρινοῦ, ἀπὸ φαντασμάτων πονηρῶν.*

10 ***Καὶ ἐμφυσᾷ αὐτοῦ ὁ Ἱερεὺς τὸ στόμα, τὸ μέτωπον, καὶ τὸ στήθος λέγων·***

Ἐξέλασον ἀπ' αὐτοῦ πᾶν πονηρὸν καὶ ἀκάθαρτον πνεῦμα, κεκρυμμένον καὶ ἐμφωλεῶν αὐτοῦ τῇ καρδίᾳ. (Καὶ λέγει τοῦτο ἐκ γ') Πνεῦμα πλάνης, πνεῦμα πονηρίας, πνεῦμα εἰδωλολατρείας, καὶ πάσης πλεονεξίας· πνεῦμα ψεύδους, καὶ πάσης ἀκαθαρσίας, τῆς ἐνεργουμένης κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ διαβόλου. Καὶ ποιήσον αὐτὸν πρόβατον λογικὸν

15 *τῆς ἁγίας ποιμένης τοῦ Χριστοῦ σου, μέλος τίμιον τῆς Ἐκκλησίας σου, σκεῶς ἡγιασμένον,*

³¹⁶ Η συγκεκριμένη ευχή δεν φέρει τίτλο στο κείμενο αναφοράς (B1862) ούτε στις άλλες εξεταζόμενες εκδόσεις, πλην της A2014.

υἰὸν φωτὸς, καὶ κληρονόμον τῆς Βασιλείας σου· ἵνα, κατὰ τὰς ἐντολάς σου πολιτευσάμενος, καὶ φυλάξας τὴν σφραγίδα ἄθραυστον, καὶ διατηρήσας τὸν χιτῶνα ἀμόλυντον, τύχη τῆς μακαριότητος τῶν Ἁγίων ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου.

Ἐκφώνως·

20 *Χάριτι καὶ οἰκτιρμοῖς, καὶ φιλανθρωπία τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν, καὶ αἰεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.*

3.2.11 Κριτικό υπόμνημα

1: *Εὐχὴ μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον εἰς τὸν πρὸς ὄραν βαπτιζόμενον* (Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν) add. A2014 // **2 κατὰ εἰκόνα:** *κατ' εἰκόνα* corr. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1851, B1863, A1899, A1927, A2014 // **8 φωτεινόν:** *φωτισμὸν* B1839 // **10 αὐτοῦ:** *αὐτῷ* B1545, B1558, B1564 / **τὸ** (μέτωπον) om. B1839 // **12 Καὶ λέγει τοῦτο ἐκ γ':** *γ'* B1545, B1558 - *ἐκ γ'* B1564 - *ἐκ τρίτου* B1811 // **13 εἰδωλολατρείας:** *εἰδωλολατρίας* corr. A2014 // **15-16 σκεῦος ἡγιασμένον, υἰὸν φωτὸς om. B1545, B1558, B1564 / **σκεῦος ἡγιασμένον** om. B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 / **φωτὸς** om. B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 / (Ἐκκλησίας) **σου** om. B1691, B1729 // **19** (Ἐκφώνως) *ὁ Ἱερεὺς* add. B1691, B1729, B1811.**

3.2.12 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Στίχος 1: Στην τελευταία έκδοση του Ευχολογίου (A2014) έχει τεθεί, για πρώτη φορά, ο εξής τίτλος στην παρούσα ευχή: «*Εὐχὴ μετὰ τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον εἰς τὸν πρὸς ὄραν βαπτιζόμενον*», ο οποίος περιλαμβάνει σωρευτικά τα στοιχεία του λεκτικού και των δύο εκδοχῶν της ονομασίας της που απαντούν αλλού (βλ. ανωτέρω σσ. 49 και 54).

Στίχοι 15-16: Στη φράση «*μέλος τίμιον τῆς Ἐκκλησίας σου, σκεῦος ἡγιασμένον, υἰὸν φωτὸς, καὶ κληρονόμον τῆς Βασιλείας σου*», οι λέξεις «*σκεῦος ἡγιασμένον, υἰὸν φωτὸς*» προσετέθησαν στο σύνολό τους, για πρώτη φορά, από τον Ι. Βελούδη στην έκδοση B1850, «*ἐκ τινῶν ἐκδόσεων καὶ τοῦ Χειρογράφου*», όπως αναφέρει ο ίδιος σε υποσημείωση³¹⁷. Οι

³¹⁷ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Βενετία, 1850) 128, δεύτερη υποσημείωση.

«Φοίνιξ»/Ζερβός τις συμπεριέλαβαν αυτούσιες στη δεύτερη έκδοσή τους (B1862) και έκτοτε παγιώθηκαν στο κείμενο της ευχής σε όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις.

3.3 Εξορκισμοί Μ. Βασιλείου

3.3.1 1^η Ευχή

Το κείμενο της πρώτης εξορκιστικής ευχής του Μ. Βασιλείου εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 112ν, B1558 272-273, B1564 ρμα' r, B1602 ρζγ' ν, B1666 σοβ', B1691 302, B1705 294-295, B1729 288, B1737 281, B1767 119-120, B1775 107, B1802 174-175, K1803 109-110, B1811 173-174, B1839 149, B1850 142, B1851 147-148, **B1862 147-148**, B1863 142, A1899 154, A1927 115-116, A2014 532.

- 1 *Εύχαι, ἤτοι Ἐξορκισμοὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, πρὸς τοὺς πάσχοντας ὑπὸ δαιμόνων, καὶ πρὸς ἐκάστην ἀσθένειαν. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.*

Ὁ Θεὸς τῶν θεῶν, καὶ Κύριος τῶν κυρίων, ὁ τῶν πυρίνων ταγμάτων δημιουργὸς, καὶ τῶν αὐλῶν Δυνάμεων τεχνουργὸς, ὁ τῶν ἐπουρανίων καὶ τῶν ἐπιγείων τεχνίτης. ὄν εἶδεν
5 οὐδεὶς ἀνθρώπων, οὐδὲ ἰδεῖν δύναται· ὄν φοβεῖται καὶ τρέμει πᾶσα ἢ κτίσις· ὁ τὸν τραχηλιάσαντα ποτὲ Ἀρχιστράτηγον, καὶ τὴν τούτου λειτουργίαν παρακοῆ ἀθετήσαντα, ῥήξας ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ τοὺς συναποστάτας αὐτῷ Ἀγγέλους, δαίμονας γενομένους, εἰς σκότωσιν βυθοῦ ταρταρώσας· δὸς τὸν ἀφορκισμὸν τοῦτον, ἐπὶ τῷ φρικτῷ ὀνόματί σου τελούμενον, φόβῳ γενέσθαι αὐτῷ τῷ προηγουμένῳ τῆς πονηρίας, καὶ πάσαις ταῖς
10 φάλαγγιν αὐτοῦ, ταῖς συνεκπεσούσαις αὐτῷ ἐκ τῆς ἄνω φωτοφορίας, καὶ τρέψον αὐτὸν εἰς φυγὴν, καὶ ἐπίταξον αὐτῷ, καὶ τοῖς δαίμοσιν αὐτοῦ ἀναχωρῆσαι παντελῶς· ἵνα μὴ τι βλαβερὸν κατὰ τὴν ἐσφραγισμένην εἰκόνα ἐργάσῃται· ἀλλὰ λαβέτωσαν ἰσχὸν οὗτοι οἱ ἐσφραγισμένοι κραταιότητος, τοῦ πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καὶ σκορπίων, καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ. Σοῦ γὰρ ὑμνεῖται, καὶ μεγαλύνεται, καὶ παρὰ πάσης πνοῆς ἐν φόβῳ δοξάζεται τὸ πανάγιον Ὄνομα, τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν,
15 καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

3.3.2 Κριτικό υπόμνημα

1-2: Εύχαι, [...] ἀσθένειαν: ΕΥΧΑΙ Ἡ ΤΟΙ ΕΞΟΡΚΙΣΜΟΙ πρὸς τοὺς πάσχοντας ὑπὸ δαιμόνων. Εύχαι τοῦ μεγάλου Βασιλείου A2014 // **2** πρὸς om. B1602, B1666, B1705 / **ἐκάστην:** πᾶσαν A1927 // **2 Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν** om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1851, B1863

// **3 τῶν** (θεῶν): τὸν B1602 / καὶ (ὁ τῶν πυρίνων ...) add. B1602 / **ταγμάτων**: θαυμάτων B1602 / **δημιουργός**: δημιουργός B1602 // **5 ἦ** (κτίσις) om. B1545, B1558, B1564 // **7 ῥήξας**: ῥήξεν B1666 - ῥίψας B1705 / **γενομένου**: γινομένου B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1802, K1803, B1811, B1839 // **8 ταρταρώσας**: ταρταρώδους B1545, B1558, B1564 // **9 τῶ** (προηγούμενῳ) om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1729, B1737, B1767, B1775 // **11 ἀναχωρήσαι**: ἀναχωρῶσαι B1602 / **μήτι**: μή τι em. A2014 // **12 κατὰ τὴν ἐσφραγισμένην εἰκόνα**: κατὰ τῆς ἐσφραγισμένης εἰκόνας corr. A2014 // **13 ὑμνεῖται**: ὑμνεῖτε B1737 // **14 δοξάζεται**: δοξάζεται K1803 // **15 καὶ αἶι** om. A1899.

3.3.3 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Στίχος 7: Αναφορικά με τη φράση «*ῥήξας ἐπὶ τὴν γῆν*», τόσο στην α' (B1851) όσο και στη β' (B1862) έκδοση των «Φοίνιξ»/Ζερβός στη λέξη «*ῥήξας*» απαντά η ακόλουθη υποσημείωση: «*Ἰσω, ῥίψας*»³¹⁸. Βέβαια από όλες τις υπό εξέτασιν εκδόσεις, μόνο η B1705 (Σάρος) αναγράφει «*ῥίψας*», ενώ, κατά τον Δ. Ανατολικώτη, την εκδοχή «*ῥίξας*» ακολουθεί «*πᾶσα ἡ χειρόγραφος καὶ έντυπος παράδοσις*»³¹⁹. Κατά τον ίδιο, το «*ῥήξας*» χρησιμοποιείται με τη νεοελληνική σημασία «*ῥίψας*», παραπέμποντας στην καινοδιαθηκική φράση «*ἔρρηξεν αὐτὸν*» (Λκ.9,42) από το περιστατικό του δαιμονισμένου νέου, τον οποίο δεν μπόρεσαν να θεραπεύσουν οι μαθητές (Λκ.9,38-42). Πράγματι, σύμφωνα και με τον Τρεμπέλα, το ρήμα «*ἔρρηξεν*» σημαίνει ότι το δαιμόνιο τον έριξε κάτω με ορμή, λέξη που χρησιμοποιείται «*ἐπὶ κιβωτίων μετὰ πατάγου καταρριπτομένων καὶ περὶ παλαιστῶν καταρριπτόντων τοῦς ἀντιπάλους*», ενώ κατά τον ίδιο «*τινὲς διακρίνουν τὸ ῥήσσω ἐν τῇ έννοίᾳ ταύτῃ ἀπὸ τοῦ ῥήγνυμι*»³²⁰. Ωστόσο, και η εκδοχή «*ῥίψας*» (εκ του «*ρίπτω*») θεωρούμε ότι δεν στερείται ορθότητας, τόσο γραμματικά όσο και εννοιολογικά, αντιπαραβάλλοντας το συγκεκριμένο εδάφιο της πρώτης εξορκιστικής ευχής του Μ. Βασιλείου, με το εξής εδάφιο της τέταρτης εξορκιστικής ευχής του αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου: «*[...] καὶ τῇ αὐθεντικῇ αὐτοῦ δυνάμει ῥίψας σε οὐρανόθεν [...]*» (βλ. σελ. 98, στ. 22). Ομοίως, η αναφορά στην κατακρήμνιση του διαβόλου από τον Ουρανό με τη χρήση του ρήματος «(ἐκ)ρίπτω» απαντά και στη δεύτερη εξορκιστική ευχή του Μ. Βασιλείου: «*Ἐξορκίζω σε τὸν ἐκριφθέντα ἐκ τῆς ἄνω φωτοφορίας*» (βλ. σελ. 87 στ. 3).

³¹⁸ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα*, (Βενετία: Ἑλληνική Τυπογραφία τοῦ Φοίνικος, 1862) 147.

³¹⁹ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα*, (Αθήνα: Παπαδημητρίου, 2014) σελ. 104*.

³²⁰ Παν. Τρεμπέλας, *Ἰπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Λουκὰν Ἐὐαγγέλιον*, ὁ.π. 290.

Στίχος 12: Η συντακτικά εσφαλμένη φράση «κατὰ τὴν ἐσφραγισμένην εἰκόνα»³²¹ απαντά σταθερά σε όλες τις έντυπες εκδόσεις που εντοπίστηκαν και εξετάστηκαν για την παρούσα εργασία, από την παλαιότερη, B1545, μέχρι και την A1927, έως ότου διορθώθηκε από τον Δ. Ανατολικώτη σε: «κατὰ τῆς ἐσφραγισμένης εἰκόνας»³²² στην τελευταία έκδοση του Μ. Ευχολογίου (A2014). Δεδομένης μάλιστα της αναφοράς του επιμελητή της έκδοσης A1927, Ν. Παπαδόπουλου, σε σχετική υποσημείωση ότι υπήρχαν πάμπολλα άλλα κείμενα με την εκδοχή: «... κατὰ τῆς ἐσφραγισμένης εἰκόνας ἐργάζεται»³²³, είναι δυσεξήγητος ο λόγος για τον οποίο αυτή δεν είχε ήδη υιοθετηθεί από παλαιότερους και μάλιστα εμβριθείς επιμελητές, όπως οι Ι. Βελούδης και Σπ. Ζερβός ή έστω από τον ίδιο τον Ν. Παπαδόπουλο.

3.3.4 2^η Ευχή

Το κείμενο της δεύτερης εξορκιστικής ευχής του Μ. Βασιλείου εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 112ν-114ρ, B1558 273-276, B1564 ρμá ν-ρμβ' ν, B1602 ρξγ' ν-ρξδ' ν, B1666 σοβ' -σοδ', B1691 302-304, B1705 295-296, B1729 289-290, B1737 281-283, B1767 120-122, B1775 107-109, B1802 175-178, K1803 110-111, B1811 174-177, B1839 149-152, B1850 143-145, B1851 148-150, **B1862 148-150**, B1863 142-145, A1899 154-157, A1927 116-118, A2014 532-534.

1 ***Τοῦ αὐτοῦ.** Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.*

Ἐξορκίζω σε τὸν ἀρχέκακον τῆς βλασφημίας, τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀνταρσίας, καὶ αὐτουργὸν τῆς πονηρίας. Ἐξορκίζω σε τὸν ἐκριφθέντα ἐκ τῆς ἄνω φωτοφορίας, καὶ σκότῳ βυθοῦ κατενεχθέντα διὰ τὴν ἔπαρσιν. Ἐξορκίζω σε, καὶ πᾶσαν τὴν ἐκπεσοῦσαν δύναμιν, τῆς σῆς
5 *ἀκόλουθον προαιρέσεως. Ὀρκίζω σε, πνεῦμα ἀκάθαρτον, κατὰ τοῦ Θεοῦ Σαβαὼθ, καὶ πάσης στρατιᾶς Ἀγγέλων Θεοῦ, Ἄδωναϊ, Ἐλωϊ, Θεοῦ παντοκράτορος, ἔξελθε καὶ ἀπαναχώρησον ἀπὸ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (τοῦ δε).* Ἐξορκίζω σε κατὰ τοῦ Θεοῦ τοῦ πάντα λόγῳ κτίσαντος, καὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ αὐτοῦ, τοῦ πρὸ τῶν αἰώνων ἀρρήτως καὶ ἀπαθῶς ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντος· τοῦ τὴν ἀόρατον καὶ ὀρατὴν
10 *κτίσιν δημιουργήσαντος, καὶ τοῦ κατ' εἰκόνα ἰδίαν τὸν ἄνθρωπον πλαστουργήσαντος· τοῦ νόμῳ πρότερον φυσικῶς ταῦτα παιδαγωγήσαντος, καὶ Ἀγγέλων ἐπιστασία φυλάξαντος· τοῦ ὕδατι τὴν ἁμαρτίαν κατακλύσαντος ἄνωθεν, καὶ τὰς ὑπ' οὐρανὸν ἀβύσσους ἀναστομώσαντος, καὶ γίγαντας ἀσεβήσαντας καταφθείραντος, καὶ πύργον τῶν βεβήλων*

³²¹ κατά + αιτιατική = αναφορά κλπ.

³²² κατά + γενική = εναντίωση

³²³ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Αθήνα: Μιχ. Σαλιβέρος, χ.χ.) 116.

κατασεΐσαντος, καὶ γῆν Σοδόμων καὶ Γομόρρων πυρὶ καὶ θείῳ τεφρώσαντος, οὗ μάρτυς
15 καπνὸς ἀκοίμητος ἐξατμίζεται· τοῦ ῥάβδῳ πέλαγος ῥήξαντος, καὶ Λαὸν ἀβρόχοις ποσὶ
περάσαντος, καὶ τύραννον Φαραῶ, καὶ στρατὸν θεομάχον, εἰς αἰῶνα τοῖς κύμασι
κατακλύσαντος τῆς ἀσεβείας πόλεμον· τοῦ ἐπ' ἐσχάτων ἐκ Παρθένου ἀγνῆς σαρκωθέντος
ἀνεκλαλήτως, καὶ σώας τὰς σφραγίδας τῆς ἀγνείας φυλάξαντος· τοῦ πλῦναι βαπτίσματι
τὸν παλαιὸν ἡμῶν ῥύπον εὐδοκήσαντος, ὃν ἡμεῖς διὰ τῆς παραβάσεως ἐπεσπασάμεθα.
20 Ἐξορκίζω σε, κατὰ τοῦ βαπτισθέντος ἐν Ἰορδάνῃ, καὶ τύπον ἡμῖν ἀφθαρσίας ἐν ὕδατι κατὰ
χάριν παρεχομένου, ὃν Ἄγγελοι καὶ πᾶσαι αἱ Δυνάμεις τῶν οὐρανῶν κατεπλάγησαν, τὸν
σαρκωθέντα Θεὸν βλέπουσαι μετριάσαντα, ὅτε ὁ ἄναρχος Πατὴρ τὴν ἄναρχον γέννησιν
τοῦ Υἱοῦ ἀπεκάλυψε, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἢ κατάβασις τῆς Τριάδος τὴν ἔνωσιν
ἐμαρτύρησεν. Ὁρκίζω σε, κατ' ἐκείνου τοῦ ἄνεμον ἐπιτιμήσαντος, καὶ κλύδωνα θαλάσσης
25 πρᾶϋναντος· τοῦ στίφη δαιμόνων ἐκδιώξαντος, καὶ κόρας ὀμμάτων, ἀπὸ μητέρας
λειπούσας, πληῶ τυφλοῖς ἀναβλέψαι ἐναρμόσαντος, καὶ τὴν ἀρχαίαν τοῦ γένους ἡμῶν
διάπλασιν ἀνακαινίσαντος, καὶ ἀλάλοις τὸ λαλεῖν ἀνορθώσαντος· τοῦ στίγματα λέπρας
ἀποσμηξάντος, καὶ νεκροὺς ἐκ τῶν τάφων ἀναστήσαντος· τοῦ μέχρι ταφῆς τοῖς ἀνθρώποις
ὀμιλήσαντος, καὶ τὸν Ἄδην ἐγέρσει σκυλεύσαντος, καὶ πᾶσαν τὴν ἀνθρωπότητα ἀνάλωτον
30 τῷ θανάτῳ κατασκευάσαντος. Ὁρκίζω σε, κατὰ τοῦ Θεοῦ τοῦ Παντοκράτορος, τοῦ τῆ
θεοπνεύστῳ φωνῇ τοὺς ἀνθρώπους ἐμπνεύσαντος, καὶ τοῖς Ἀποστόλοις συμπράξαντος,
καὶ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην εὐσεβείας πληρώσαντος. Φοβήθητι, φύγε, δραπετεύσον,
ἀναχώρησον, δαιμόνιον ἀκάθαρτον καὶ ἐναγές, καταχθόνιον, βύθιον, ἀπατηλὸν,
ἄμορφον, θεατὸν δι' ἀναίδειαν, ἀθέατον διὰ τὴν ὑπόκρισιν, ὅπου ἂν τυγχάνῃς, ἢ ἀπέρχη,
35 ἢ αὐτὸς εἶ ὁ Βεελζεβούλ, ἢ κατασεΐων, ἢ δρακοντοειδής, ἢ θηριοπρόσωπος, ἢ ὡς ἀτμὶς, ἢ
ὡς καπνὸς φαινόμενος, ἢ ὡς ἄρσεν, ἢ ὡς θῆλυ, ἢ ὡς ἔρπετὸν, ἢ ὡς πετεινὸν, ἢ
νυκτολάλον, ἢ κωφὸν ἢ ἄλαλον· ἢ ἐκφοβοῦν ἐξ ἐπιδρομῆς, ἢ σπαράσσον, ἢ ἐπιβουλεῦον,
ἢ ἐν ὕπνῳ βαρεῖ, ἢ ἐν νόσῳ, ἢ ἐν μαλακίᾳ, ἢ ἐν γέλῳτι ῥέμβον, ἢ δάκρυα φιλήδονα
ἐμποιοῦν, ἢ λάγνον, ἢ δυσῶδες, ἢ ἐπιθυμητικὸν, ἢ ἠδονικὸν, ἢ φαρμακόφιλον, ἢ
40 ἐρωτομανές, ἢ ἀστρομαγικὸν, ἢ ἐνοικηματικὸν, ἢ ἀναιδές, ἢ φιλόνεικον, ἢ ἀκατάστατον·
ἢ τῆ σελήνῃ συναλλοιούμενον, ἢ χρόνῳ τινὶ συντρεπόμενον· ἢ ὀρθρινὸν, ἢ μεσημβρινὸν,
ἢ μεσονυκτικὸν, ἢ ἁωρίας τινός, ἢ αὐγῆς· ἢ αὐτομάτως συνήνητησας, ἢ ἐπέμφθης ὑπὸ τινος,
ἢ προσεπέλασας ἄφνω, ἢ ἐν θαλάσῃ, ἢ ἐν ποταμῷ, ἢ ὑπὸ γῆς, ἢ φρέατος, ἢ κρημνοῦ, ἢ
ἐκ λάκκου, ἢ λίμνης, ἢ καλαμῶνος, ἢ ὕλης, ἢ ἀπογαίου, ἢ ἀκαθάρτου, ἢ ἄλσους, ἢ
45 δρυμῶνος, ἢ δένδρου, ἢ ὀρνέου, ἢ βροντῆς, ἢ ἐκ στέγης λουτροῦ, ἢ ἐν κολυμβήθρα ὑδάτων,

ἢ ἐκ μνήματος εἰδωλικοῦ, ἢ ὄθεν ἴσμεν, καὶ οὐκ ἴσμεν, ἢ γνωστὸν, ἢ ἄγνωστον, καὶ ἐξ ἀπερισκέπτου τόπου· μερίσθητι, καὶ ἀπαλλάγηθι. Αἰσχύνθητι τὴν εἰκόνα, τὴν χειρὶ Θεοῦ πλασθεῖσαν καὶ μορφωθεῖσαν. Φοβήθητι τοῦ σαρκωθέντος Θεοῦ τὸ ὁμοίωμα, καὶ μὴ ἐγκρυβῆς εἰς τὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ (τόν δε)· ἀλλὰ ράβδος σιδηρᾶ, καὶ κάμινος πυρός, καὶ 50 τάρταρος, καὶ ὀδόντων βρυγμὸς ἄμυνα τῆς παρακοῆς σε περιμένει. Φοβήθητι, φιμώθητι, φύγε· μὴ ὑποστρέψης, μὴ ὑποκρυβῆς μεθ' ἑτέρας πονηρίας πνευμάτων ἀκαθάρτων, ἀλλὰ ἄπελθε εἰς γῆν ἄνυδρον, ἔρημον, ἀγεώργητον, ἣν ἄνθρωπος οὐκ οἰκεῖ, Θεὸς μόνος ἐπισκοπεῖ, ὁ δεσμεύων πάντας τοὺς βασκαίνοντας, καὶ ἐπιβουλεύοντας τῇ αὐτοῦ εἰκόνι, καὶ σειραῖς ζόφου ταρταρώσας εἰς μακρὰν νύκτα καὶ ἡμέραν σὲ πάντων τῶν κακῶν 55 πεπειραμένον, καὶ ἐφευρετὴν Διάβολον· ὅτι μέγας ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ, καὶ μεγάλη ἡ δόξα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

3.3.5 Κριτικό υπόμνημα

1 Τοῦ αὐτοῦ: *εὐχὴ ἑτέρα* B1545, B1558, B1564, B1811 - *Εὐχὴ ἑτέρα* (τοῦ αὐτοῦ) add. B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1839, B1850, B1851, B1863, A2014 // **2 ἀνταρσίας:** *ἀνθαρσίας* B1602 - *ἀνταρσίας* B1666, B1775 // **3 Ἐξορκίζω:** *Ἐξορκίζω* B1564 / **ἐκριφθέντα:** *ἐκριφέντα* B1545, B1558, B1564, B1602 - *ἐκριθέντα* B1666 // **5 Σαβαώθ:** *Σαββαώθ* K1803 / **καὶ** om. B1729 // **6 πάσης στρατιᾶς:** *πάσαν στρατιάν* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 - *πάσης στρατιαῖς* B1802 / **Ἄδωναῖ:** *Δωναῖ* B1545, B1558 // **7 ἀπαναχώρησον:** *ὑπαναχώρησον* B1545, B1558, B1564, B1602 - *ἐπαναχώρησον* B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, A2014 / **ἀπὸ** (τοῦ δούλου): *ὑπὸ* B1558 // **8 καὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ αὐτοῦ:** *καὶ αὐτοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ* B1850, B1863 // **9 τὴν** (ἀόρατον): *τόν* B1602, B1666 // **10 καὶ** (τοῦ κατ'εἰκόνα) om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737 / **κατ'εἰκόνα** (ιδίαν): *κατ'ιδίαν* (ιδίαν) iter. B1863 // **12 τοῦ** (ὔδατι): *τῷ* (ὔδατι) B1666 / **ἀβύσσους:** *ἀβύσσοις* B1602 // **13 καταφθείραντος:** *καταφθείραντος* B1666 // **14 πυρὶ καὶ θείῳ:** *πυρὶ θείῳ* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737 // **15 τοῦ** (ράβδῳ): *τῇ* (ράβδῳ) B1666 // **16 αἰῶνα:** *αἰῶνας* A2014 // **17 κατακλύσαντος:** *κατακλύσαντος* B1666 / **ἑσχάτων:** *αἰσχάτων* B1545, B1558 // **18 ἀνεκλαλήτως:** *ἀνεκλαλήτος* B1558 / **ἀγνείας:** *ἀγείας* B1558 / **πλῦναι:** *πλῆναι* B1666 // **19 ἐπεσπασάμεθα:** *ἐπ'ἐσπασάμεθα* B1602, B1666 - *ἀπεσπασάμεθα* B1705 // **20 ἡμῖν:** *ὁμῖν* B1691 / **ἀφθαρσίας:** *ἀφθαρσίαν* B1666 / (ἐν) *τῷ* (ὔδατι) ins. B1545, B1558 // **22 ὅτε:** *ὅτι* A1927 // **23 τὴν** (ἔνωσιν) om. K1803 // **24 ἄνεμον:** *ἀνέμοις* B1545, B1558, B1564 - *ἀνέμον* B1602 // 25

τοῦ στίφῃ: τοῦ στίφος B1602 - τὸ στίφος B1666 // **26** ἀναρμόσαντος: ἀναρμόσαντος B1737 // **27** ἀνακαινίσαντος: ἀνακαινίσαντο B1558 // **28** ἀποσμήξαντος: ἀπωσμήξαντος B1666 // **29** ἀνάλωτον: ἀνάλωτων B1705 // **30** τῷ θανάτῳ: τοῦ θανάτου B1666 // **32** εὐσεβείας: εὐσεβεῖς B1863 // **34** ἄν: κἄν B1545, B1558, B1564 // **35** Βεελζεβούλ: βεζεβοὺλ B1545, B1558 - βεεζεβοὺλ B1564 / **θηριοπρόσωπος**: θηριπρόσωπος B1839 // **36** ἢ ὡς καπνὸς φαινόμενος, ἢ ὡς ἄρσεν, ἢ ὡς θῆλυ, ἢ ὡς ἔρπετον om. B1602, B1666, B1705 // **37** νυκτολάλον: νυκτόλαλον B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1851 // **37** σπαράσσον: σπαράσσον B1839 / **ἐπιβουλεῶν**: ἐπιβουλεῶν B1602 // **38** βαρεῖ: βαρὺ B1545, B1558, B1564 // **40** ἐνοικηματικὸν: ἐνοικοματικὸν B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **43** προσεπέλασας: προσεπήλασας K1803 / **ὑπὸ**: ἀπὸ B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1729, A2014 // **43** κρημνοῦ: κρημνοῦ B1737 / (ἢ) ἐκ (κρημνοῦ) ins. A2014 / ἢ (ἐκ λάκκου) om. B1737 // **45** δρυμῶνος: δριμῶνος B1545, B1558, B1564 / ἢ (δένδρου) om. B1558 // **46** ἐκ (μνήματος): ἐν (μνήματος) B1839 / **γνωστὸν**: γνωστός B1558 // **49** ἐγκρυβῆς: ἐκκρυβῆς B1545, B1558, B1564 - ἐγκρύβης B1666 / **εἰς** om. B1666 // **50** σὲ: σου K1803 / **περιμένει**: περιμένη B1602, B1666 // **55** πεπειραμένον: πεπειραμένων B1666 / **ἐφευρετήν**: ἐφευρέτην A1927 // **56** (Ἁγίου Πνεύματος) νῦν καὶ αἰεὶ (add. B1691, B1729) καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων (add. B1666), Ἀμήν add. B1545, B1558, B1564, B1602.

3.3.6 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Στίχοι 6-7: Στη φράση «ἔξελθε καὶ ἀπαναχώρησον ἀπὸ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ», διαχρονικά παρατηροῦνται αποκλίσεις ὡς πρὸς τὴ λέξη «ἀπαναχώρησον». Ἡ εκδοχὴ που ἀπαντᾶ στο κείμενο βάσης («ἀπαναχώρησον») προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς «ἀπαναχωρέω-ῶ» που σημαίνει ακριβῶς «αναχωρῶ»³²⁴ καὶ ἀπαντᾶ στα έντυπα Ευχολόγια, γιὰ πρώτη φορά, στὴν ἀ΄ ἐκδοσὴ τοῦ Ι. Βελούδη (B1850). Ἡ ἐν λόγω γραφὴ υιοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Σπ. Ζερβὸ ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ «Φοίνικος» (B1851) καὶ ἐφεξῆς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴς ἐκδόσεις A1899 καὶ A1927. Ὁ Δ. Ανατολικιώτης στὴν τελευταία ἐκδοσὴ τοῦ Μ. Ευχολογίου, ἐπιχειρῶντας νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀρχικὴ γραφὴ τῆς λέξης, υιοθετεῖ τὴν εκδοχὴ «ἐπαναχώρησον»³²⁵, ἣ ὁποία ὄντως ἀπαντᾶ στὴς περισσότερες ἀπὸ τὴς ἐκδόσεις που ἐλήφθησαν ὑπόψη καὶ γιὰ τὴν παρούσα ἐργασία. Δὲν πρόκειται, ὡστόσο, γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἢ ἐν πάσῃ

³²⁴ «Ἀπαναχωρῶ» Πάπυρος - Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας Αρχαίας, Μεσαιωνικῆς, Νέας (Ἀθήνα: ΠΑΠΥΡΟΣ, 2007) 689.

³²⁵ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Ἀθήνα: Παπαδημητρίου, 2014) 105*.

περιπτώσει την παλαιότερη γραφή στην έντυπη ευχολογιακή παράδοση, καθότι στις πέντε παλαιότερες από τις διαθέσιμες εκδόσεις και συγκεκριμένα στις B1545, B1553, B1558, B1564, B1602 απαντά η γραφή «*ύπαναχώρησον*». Ως εκ τούτου, παρότι η εκδοχή «*άπαναχώρησον*» θεωρούμε ότι υπηρετεί με πρόσφορο τρόπο, και μάλιστα κατ' ακριβολογίαν, το περιεχόμενο της εξορκιστικής ευχής, για την αποκατάσταση του κειμένου επί το αυθεντικότερον προκρίνουμε τη γραφή «*ύπαναχώρησον*» έναντι του «*έπαναχώρησον*», όχι μόνον ως παλαιότερη, αλλά και για δύο επιπλέον λόγους. Κατά πρώτον, σημασιολογικά, καθότι το ρήμα «*έπαναχωρέω-ῶ*», φέρει δύο εκ διαμέτρου αντίθετες σημασίες, τ.έ. «*αποσύρομαι*» αλλά και «*επιστρέφω*»³²⁶, αμφισημία που το καθιστά, εν προκειμένω, όχι ιδιαίτερα πρόσφορη επιλογή. Κάτι ανάλογο ωστόσο δεν συμβαίνει με το «*ύπαναχωρέω-ῶ*» (αποσύρομαι βαθμηδόν, κρυφά ή αποκηρύσσω δοξασία ή διαλύω μονομερώς συμφωνία ή σύμβαση³²⁷), το οποίο υπό όλες τις σημασίες του εμφορείται πάντως από την έννοια της *φυγής* - *αποχώρησης*. Κατά δεύτερον, ιστορικά το ρήμα «*ύπαναχώρησον*» απαντά υπό αυτήν ακριβώς τη μορφή, και μάλιστα σε όλες ανεξαιρέτως τις εξεταζόμενες εκδόσεις του Ευχολογίου, στο κείμενο του πρώτου προβαπτισματικού αφορκισμού: «*Φοβήθητι, ἔξελθε, καὶ ὑπαναχώρησον ἀπὸ τοῦ πλάσματος τούτου*» (βλ. σελ. 77 στίχ. 11-12) και ως εκ τούτου αποτελεί, από εξορκιστικής σκοπιάς, ήδη καθιερωμένο και παγιωμένο ὄρο.

3.3.7 3^η Ευχή

Το κείμενο της τρίτης εξορκιστικής ευχής του Μ. Βασιλείου εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 114r-115r, B1558 276-279, B1564 ρμβ'v-ρμγ'r, B1602 ρξδ'v-ρξε'v, B1666 σοδ'-σοε', B1691 304-305, B1705 296-298, B1729 290-292, B1737 283-284, B1767 122-123, B1775 109-110, B1802 178-180, K1803 111-113, B1811 177-179, B1839 152-153, B1850 145-146, B1851 150-152, **B1862 150-152**, B1863 145-146, A1899 157-158, A1927 118-119, A2014 534-536.

1

Εὐχὴ ἑτέρα, τοῦ αὐτοῦ.

Ὁ Θεὸς τῶν οὐρανῶν, ὁ Θεὸς τῶν φῶτων, ὁ Θεὸς τῶν Ἀγγέλων τῶν ὑπὸ τὴν σὴν ἰσχὺν, ὁ Θεὸς τῶν Ἀρχαγγέλων τῶν ὑπὸ τὸ σὸν κράτος, ὁ Θεὸς τῶν ἐνδόξων Κυριοτήτων, ὁ Θεὸς τῶν Ἁγίων, ὁ Πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ τὰς δεσμευθείσας τῷ θανάτῳ ψυχὰς λύσας, ὁ τὸν προσηλωθέντα ἄνθρωπον τῷ σκότει, διὰ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ φωτίσας, ὁ λύσας τὰς ὀδύνας ἡμῶν, καὶ πᾶν βάρος ἀποσκεδάσας, ὁ πᾶσαν τὴν προσβολὴν

³²⁶ Δ. Δημητράκος, «*έπαναχωρῶ*» στο *Ἐπίτομον Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (Αθήνα: Γιοβάνης, 1969) 570.

³²⁷ Δ. Δημητράκος, «*ύπαναχωρῶ*», ὁ.π. 1365.

τοῦ ἐχθροῦ ἀφ' ἡμῶν χωρίσας· καὶ σύ, Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ, ὁ ἀπαθανάτισας ἡμᾶς τῷ
θανάτῳ σου, καὶ δοξάσας ἡμᾶς τῇ δόξῃ σου, ὁ ἐξ ἀνθρώπων χωρεῖν εἰς Θεὸν ἐγέρσει τῇ
σῇ χαρισάμενος· ὁ πάντα δεσμὸν τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν διὰ τοῦ Σταυροῦ σου βαστάσας, ὁ
10 τὸ σύντριμμα ἡμῶν ἀναλαβὼν, καὶ ἰασάμενος, Κύριε· ὁ ὁδοποιήσας ἡμῖν ὁδὸν εἰς
οὐρανοὺς, καὶ φθορὰν εἰς ἀφθαρσίαν μετασκευάσας· εἰσάκουσόν μου, πόθῳ καὶ φόβῳ
κεκραγός· πρὸς σέ, οὗ τῷ φόβῳ τὰ ὄρη τήκονται τῆς ὑπ' οὐρανὸν σὺν τῷ στερεώματι· οὗ
τῇ δυνάμει ἄλαλοι στοιχείων ψυχὰι φρίττουσι, τηροῦσαι τοὺς ἑαυτῶν ὄρους· δι' οὗ τὸ πῦρ
τὸ τῆς ἐκδικήσεως οὐχ ὑπερβήσεται ὄρους τοὺς ταχθέντας αὐτῷ, ἀλλ' ἀναμένει στένον τὴν
15 σὴν βουλήν· δι' ὃν πᾶσα ἡ κτίσις ὠδίνει, στενάζουσα στεναγμοῖς ἀλαλήτοις, εἰς καιροὺς
μένειν ἐπιταχθεῖσα· ὃν πᾶσα φύσις ἐναντία πέφευγε, καὶ τοῦ ἐχθροῦ στρατιὰ δεδάμασται,
καὶ διάβολος πέπτωκε, καὶ ὄφεις πεπάτηται, καὶ δράκων ἀνήρηται· δι' ὃν τὰ ἔθνη
ὁμολογήσαντά σε ἐφωτίσθησαν, καὶ ἐκραταιώθησαν ἐν σοὶ, Κύριε· δι' ὃν ζωὴ
πεφανέρωται, ἐλπίς ἠδρασταί, ἡ πίστις κεκράτηται, τὸ Εὐαγγέλιον κεκήρυκται· δι' ὃν
20 ἄνθρωπος ἐκ γῆς ἀναπέπλασται, πιστεύσας ἐν σοί. Τίς γάρ ἐστιν, ὡς σὺ, Θεὸς
Παντοκράτωρ; Διὸ δεόμεθά σου, Θεὲ Πατέρων, καὶ Κύριε τοῦ ἐλέους, προαιώνιε, καὶ
ὑπερούσιε· τὸν πρὸς σέ ἐληλυθότα ἐπὶ τῷ ἀγίῳ Ὄνόματί σου, καὶ τοῦ ἡγαπημένου σου
παιδοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ τοῦ ἀγίου, καὶ παντοδυνάμου, καὶ ζωοποιοῦ σου Πνεύματος,
πρόσδεξαι. Ἀποσόβησον ἀπὸ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ πᾶσαν μαλακίαν, πᾶσαν ἀπιστίαν, πᾶν
25 πνεῦμα ἀκάθαρτον, σπαρακτικὸν, καταχθόνιον, πύρινον, δυσωδιακὸν, ἐπιθυμητικὸν,
φιλόχρυσον, φιλάργυρον, τυφωνικὸν, πορνικὸν, πᾶν δαιμόνιον ἀκάθαρτον, σκοτεινὸν,
ἄμορφον, ἀναιδέες. Ναὶ, ὁ Θεός, ἀπέλασον ἀπὸ τοῦ δούλου σου, (τοῦ δεῖνος), πᾶσαν
ἐνέργειαν τοῦ Διαβόλου, πᾶσαν μαγείαν, πᾶσαν φαρμακείαν, εἰδωλολατρείαν,
ἀστρομαντεῖαν, ἀστρολογίαν, νεκρομαντεῖαν, ὄρνεοσκοπίαν, ἠδυπάθειαν, ἔρωτα,
30 φιλαργυρίαν, μέθην, πορνείαν, μοιχείαν, ἀσέλγειαν, ἀναίδειαν, ὀργὴν, φιλονεικίαν,
ἀκαταστασίαν, καὶ πᾶσαν ὑπόνοιαν πονηράν. Ναὶ, Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐμφύσησον ἐν
αὐτῷ τὸ Πνεῦμά σου τὸ εἰρηνικόν, ὅπως φρουρούμενος ὑπ' αὐτοῦ, ποιήσῃ καρπὸν
πίστεως, ἀρετῆς, σοφίας, ἀγνείας, ἐγκρατείας, ἀγάπης, χρηστότητος, ἐλπίδος, πραότητος,
μακροθυμίας, ὑπομονῆς, σωφροσύνης, συνέσεως· ὅτι σὸς ἐπικέκληται δοῦλος, ἐπὶ τῷ
35 ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ, πιστεύων εἰς τὴν ὁμοούσιον Τριάδα, συμμαρτυρούντων Ἀγγέλων,
Ἀρχαγγέλων, ἐνδόξων Κυριοτήτων, καὶ πάσης οὐρανοῦ στρατιᾶς. Σὺν τούτῳ φύλαξον καὶ
τὰς καρδίας ἡμῶν, ὅτι δυνατὸς εἶ, Κύριε· καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ, καὶ
τῷ Υἱῷ, καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

3.3.8 Κριτικό υπόμνημα

1 τοῦ αὐτοῦ om. B1811 / (Εὐχή ἑτέρα) *Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν* add. B1811 // **2 σὴν** (ισχὸν): *σὸν* (ισχὸν) B1602 / **σὴν** om. B1666 // **3 τὸ** (σὸν): *τὸν* (σὸν) B1899 // **4 ὁ** (Πατήρ): *καὶ* (Πατήρ) B1545, B1558, B1564, B1602 // **7-11 καὶ σύ, [...] μετασκευάσας** om. A2014 / **7 καὶ σύ** om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 / **ἀπαθανάτισας**: *ἀποθανάτισας* B1558, A1899, A1927 // **10 ἀναλαβὸν**: *ἀναλαβὸν* B1558 // **12 οὗ τῷ φόβῳ τὰ ὄρη τήκονται τῆς ὑπ' οὐρανὸν σὺν τῷ στερεώματι**: *οὗ τὰ ὄρη τῷ φόβῳ τήκονται, σὺν τῷ στερεώματι τῆς ὑπ' οὐρανὸν* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1802, K1803, B1811, B1839 // **13 ἄλλοι**: *ἄλλοι* B1602 / **ψυχαὶ**: *ψυχὰς* B1602, B1666 / **τηροῦσαι**: *τηρῆσαι* B1705 / **τὸ πῦρ** om. B1705 // **14 στένον**: *στένων* B1545, B1558, B1564 // **15 κτίσις**: *κτίσης* B1602 // **16 τὸ** (στενάζουσα) add. B1558 / **στενάζουσα** om. B1705 // **16 πέφενγε**: *πέφενγαι* B1564 / **ἡ** (τοῦ ἐχθροῦ) add. B1545, B1558, B1564 // **19 ἡδρασται**: *ἡδρασται* B1602 - *ἰδρασται* B1666 - *ἰδρῦται* B1691 - *ἰδρῦσαι* B1705 - *ἰδρῦται* B1729 - *ἰδρῦσαι* B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 / **κεκήρυκται**: *κεκύρκεται* B1705 // **20** (ἐκ) *τῆς* (γῆς) ins. A2014 / **ἐν** (σοι) iter. B1705 // **21 δεόμεθά σου**: *δεύμεθά σου* B1737 // **23 ζωοποιῶ**: *ζωοποιῶ* B1558 // **24 πρόσδεξι** om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **27** (δούλου) **σου** om. B1839 / **τοῦ δεῖνος**: *τοῦδε* B1545, B1558, B1564 // **28 φαρμακίαν**: *φαρμακίαν* B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775 / **εἰδωλολατρείαν**: *εἰδωλολατρίαν* corr. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, A2014 // **29 ἀστρομαντείαν**: *ἀστρομαντίαν* B1767, B1802, K1803, B1811, B1839 / **νεκρομαντείαν**: *νεκρομαντίαν* B1737 / **ὀρνεοσκοπίαν**: *ὀρνεοσκοπείαν* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729 // **30 ἀσελγίαν**: *ἀσελγίαν* B1558, B1666 // **33 σοφίας**: *ἐλ-φίας* B1558 / **ἐλπίδος**: *σο-πίδος* B1558 // **34 σὸς**: *σοὶ* B1850, B1863 // **36** (Σὺν τούτῳ) *τέ* add. B1545, B1558, B1564 / **φύλαξον**: *πεφύλαξον* B1602, B1666 / **καὶ** (τὰς) om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **38 Πνεύματι [...] Ἀμήν** om. B1545, B1558.

3.3.9 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Όπως αναφέρει και ο Δ. Ανατολικιώτης³²⁸, ένα Τριαδολογικής φύσεως πρόβλημα το οποίο παρουσιάζει η συγκεκριμένη ευχή είναι ότι, ενώ αρχικά απευθύνεται προς τον Πατέρα, μετά από μερικές σειρές (στ. 7) παρεμβάλλεται μία μακροσκελής φράση απευθυνόμενη προς τον Υιό, και κατόπιν (στ. 11) η ευχή συνεχίζει να απευθύνεται μέχρι τέλους προς τον Πατέρα,

³²⁸ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Παπαδημητρίου, 2014) 105*.

επιφέροντας έτσι μία σύγχυση μεταξύ των δύο αυτών Προσώπων της Αγίας Τριάδος. Το πρόβλημα είχε επισημανθεί από τον Σπ. Ζερβό στον Πρόλογο της α΄ έκδοσης του Φοίνικος (B1851)³²⁹, αλλά προφανώς και από τον Ι. Βελούδη, προηγουμένως, ο οποίος στην α΄ έκδοσή του (B1850) επιχείρησε να το θεραπεύσει με την προσθήκη των λέξεων «καὶ σὺ» (*Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ*). Η προσθήκη αυτή την οποία υιοθέτησαν και οι μετέπειτα εκδόσεις (B1862, A1899, A1927), ως λύση δεν κρίνεται ικανοποιητική από τον Δ. Ανατολικιώτη, καθότι εν τέλει δεν αίρει το δογματικό πρόβλημα. Ο τελευταίος πιθανολογεί, εύλογα, ότι όλη η επίμαχη φράση αποτελεί μεταγενέστερη, και πάντως ασύμφωνη, προσθήκη και για το λόγο αυτό στην έκδοση A2014 παραλείπεται από το κυρίως κείμενο της ευχής και παρατίθεται σε υποσημείωση³³⁰.

Στίχος 33: Στις λέξεις «σοφίας» και «ἐλπίδος» η έκδοση B1558³³¹ παρουσιάζει ένα μάλλον ασυνήθιστο τυπογραφικό σφάλμα: με τον χωρισμό των δύο αυτών λέξεων κατά την αλλαγή στίχων, στο β΄ τμήμα κάθε λέξης («[σο]φίας», «[ἐλ]πίδος») που βρίσκεται στην αρχή του νέου στίχου, έχει αντιστοιχηθεί εσφαλμένα το α΄ τμήμα της άλλης λέξης («ἐλ[πίδος]», «σο[φίας]») στο τέλος του προηγούμενου, καταλήγοντας έτσι σε μία αντιστοίχιση των συλλαβών «χιαστί» («ἐλ-φίας», «σο-πίδος»). Το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι απολύτως αντιπροσωπευτικό των παροραμάτων τα οποία εντοπίζονται συχνά στις παλαιότερες λειτουργικές εκδόσεις Βενετίας (κυρίως κατά τους ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνες) και τα οποία οφείλονται στη συμμετοχή στην εκτυπωτική διαδικασία ντόπιων υπαλλήλων χωρίς γνώση της ελληνικής γλώσσας, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως.

3.4 Εξορκισμοί αγ. Ιωάννου Χρυσοστόμου

3.4.1 1^η Ευχή

Το κείμενο της πρώτης εξορκιστικής ευχής του Χρυσοστόμου εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 115r, B1558 279, B1564 ρμγ΄ν, B1602 ρξε΄ν, B1666 σοε΄-σος΄, B1691 306, B1705 298, B1729 292,

³²⁹ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Βενετία: «Φοίνιξ», 1851), όπου στη σελ. ε΄ αναφέρει σχετικά: «Εἰς πολλὰς πάλιν τῶν ἐν διαφόροις περιστάσεσιν εὐχῶν, παρετηρήθη ἐκτός τῆς ἐν τισιν ἀσυνταξίας, καὶ τοῦτο· ὅτι ἐνῶ ἡ δέησις ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Πατέρα, ἀποπερατοῦται ἀποτεينوμένη πρὸς τὸν Υἱόν, καὶ τὸ ἀνάπαλιν· ὅπερ φέρει σύγχυσιν προφανεστάτην εἰς τὸ ἀείποτε ἀσύγχυτον τῶν θεῶν προσώπων τῆς Τρισυποστάτου Θεότητος. (Παρατήρησις αὕτη γενομένη ἄλλοτε καὶ παρ’ ἄλλου ἀνδρὸς μάλιστα σοφοῦ καὶ θεοσεβοῦς). Διὸ ἐσκεμμένως τε καὶ σεβασμίως τὴν παραδρομὴν ταύτην διωρθώσαμεν, ὡς ἐπίσης καὶ ἄλλα οὐκ ὀλίγα, ἅπερ θέλετε εὐρεῖ, τὴν παροῦσαν μετὰ τῶν ἄλλων ἐκδόσεων ἐπιμελῶς ἀντιβάλλοντες».

³³⁰ *Ευχολόγιον τὸ Μέγα* (Αθήνα: Παπαδημητρίου, 2014) 105*.

³³¹ *Ευχολόγιον* (Βενετία, 1558) 278.

B1737 284, B1767 123, B1775 110-111, B1802 180, K1803 113, B1811 179, B1839 153-154, B1850 146-147, B1851 152, **B1862 152**, B1863 146-147, A1899 159, A1927 119-120, A2014 536.

1

Εὐχή τοῦ Χρυσοστόμου.

Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὁ Θεὸς ὁ αἰώνιος, ὁ λυτρωσάμενος τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Διαβόλου, ῥῦσαι τὸν δούλον σου (**τόν δε**), ἀπὸ πάσης ἐνεργείας πνευμάτων ἀκαθάρτων·
 5 ἐπίταξον τοῖς πονηροῖς καὶ ἀκαθάρτοις πνεύμασί τε καὶ δαίμοσιν, ἀποστῆναι τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος τοῦ δούλου σου (**τοῦ δε**), καὶ μὴ ἐμμένειν, μηδὲ ἐγκρύπτεσθαι ἐν αὐτῷ·
 φυγαδευθεῖσαν τῷ Ὄνόματί σου τῷ ἁγίῳ, καὶ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, καὶ τοῦ
 ζωοποιοῦ σου Πνεύματος, ἀπὸ τοῦ πλάσματος τῶν χειρῶν σου· ἵνα, καθαρισθεῖς ἀπὸ
 πάσης ἐπηρείας διαβολικῆς, ὀσίως, καὶ δικαίως, καὶ εὐσεβῶς ζῆσῃ, ἀξιούμενος τῶν
 10 ἀχράντων Μυστηρίων τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν· μεθ' οὗ εὐλογητὸς εἶ, καὶ
 δεδοξασμένος, σὺν τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιοῦ σου Πνεύματι, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ
 εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

3.4.2 Κριτικό υπόμνημα

1 Εὐχή: *Εὐχαὶ* B1811, A2014 / (Εὐχή) *εἰς* add. B1666 / (τοῦ Χρυσοστόμου) *εἰς τὰ αὐτά* add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, A2014 // **3 λυτρωσάμενος:** *λυτρωσάμενος* B1602 // **4 (ῥῦσαι) καὶ** add. B1545, B1558, B1564 / **ἀπὸ** om. B1545, B1558, B1564 // **5 ἀκαθάρτοις:** *ἀκαθάρτος* B1602 // **8 καθαρισθεῖς:** *καθαρισθεῖ* B1602 // **9 ἐπηρείας διαβολικῆς:** *διαβολικῆς ἐπιβουλῆς* B1545, B1558, B1564 // **10 (μονογενοῦς) σου** om. B1545, B1558, B1564 // **11-12 καὶ ἀεὶ, [...]** Ἀμήν om. B1545, B1558 // **12 Ἀμήν** om. B1666, B1811.

3.4.3 2^η Ευχή

Το κείμενο της δεύτερης εξορκιστικής ευχής του Χρυσοστόμου εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 115r, B1558 279, B1564 ρμγ'ν, B1602 ρξε'ν-ρξς'τ, B1666 σος', B1691 306, B1705 298, B1729 292, B1737 285, B1767 123-124, B1775 111, B1802 180, K1803 113, B1811 179-180, B1839 154, B1850 147, B1851 152-153, **B1862 152-153**, B1863 147, A1899 159, A1927 120, A2014 536.

1

Εὐχή ἑτέρα τοῦ αὐτοῦ.

Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὁ πᾶσιν ἀκαθάρτοις πνεύμασιν ἐπιτιμήσας, καὶ δυνάμει ῥήματος ἐκδιώζας τὸν λεγεῶνα, ἐπιφάνηθι καὶ νῦν, διὰ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, ἐπὶ τὸ πλάσμα, ὃ κατ'εἰκόνα σου ἐποίησας, 5 καὶ ἐξελοῦ αὐτὸ καταδυναστευόμενον ὑπὸ τοῦ ἀντικειμένου· ἵνα, ἐλεηθῆν καὶ καθαρισθῆν, ἐνταγῇ τῇ ἀγία σου ποιίμνῃ, καὶ φυλαχθῇ ναὸς ἔμψυχος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ τῶν θείων καὶ ἀχράντων Ἀγιασμάτων· χάριτι, καὶ οἰκτιρμοῖς, καὶ φιλανθρωπία τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ, μεθ'οὔ εὐλογητὸς εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

3.4.4 Κριτικό υπόμνημα

1 αὐτοῦ om. B1602 / **τοῦ αὐτοῦ** om. B1811 // **5 καταδυναστευόμενον:** καταδυναστεύομεν 1602 - καταδυναστευομένου B1666 / **ἐλεηθῆν:** ἐλεηθεῖς B1545, B1558, B1564, B1602 / **καθαρισθῆν:** καθαρισθεῖς B1545, B1558, B1564 - καθαρισθεῖ B1602 // **6 φυλαχθῇ:** φυλαχθεῖ B1545, B1558, B1564 - φυλαχθεῖ B1602 / (Ἁγίου) σου add. B1545, B1558, B1564 // **9 καὶ ἀεὶ, [...]** **Ἀμήν** om. B1545, B1558 / **Ἀμήν** om. B1564, B1602, B1666.

3.4.5 3^η Ευχή

Το κείμενο της τρίτης εξορκιστικής ευχής του Χρυσοστόμου εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 115r-v, B1558 280, B1564 ρμγ'ν-ρμδ'τ, B1602 ρξς'τ, B1666 σος', B1691 306, B1705 298-299, B1729 292-293, B1737 285, B1767 124, B1775 111, B1802ΝΓ 180-181, Κ1803 113-114, B1811 180, B1839 154-155, B1850 147, B1851 153, **B1862 153**, B1863 147, A1899 159-160, A1927 120, A2014 537.

1

Εὐχή ἑτέρα τοῦ αὐτοῦ.

Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ἐπικαλούμεθά σε Δέσποτα, Θεὲ Παντοκράτορ, ὕψιστε, ἀπείραστε, εἰρηνικὲ Βασιλεῦ· ἐπικαλούμεθά σε, τὸν ποιήσαντα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· ἐκ σοῦ γὰρ ἀνεφύη καὶ τὸ Α 5 καὶ τὸ Ω, ἡ Ἀρχὴ καὶ τὸ Τέλος· ὁ δοὺς τοῖς ἀνθρώποις ὑπακούειν τετράποδα, καὶ ἄλογα ζῶα, ὅτι σὺ ὑπέταξας αὐτά, Κύριε· ἔκτεινον τὴν χειρὰ σου τὴν κραταιάν, καὶ τὸν βραχίονά σου τὸν ὑψηλὸν καὶ τὸν ἅγιον, καὶ ἐπισκοπῶν ἐπισκόπησον τὸ πλάσμα σου τοῦτο· καὶ κατάπεμψον αὐτῷ Ἄγγελον εἰρηνικόν, Ἄγγελον κραταιόν, ψυχῆς καὶ σώματος φύλακα, ὃς

10 *ἐπιτιμήσει, καὶ ἀπελάσει ἀπ' αὐτοῦ πᾶν πονηρὸν, καὶ ἀκάθαρτον δαιμόνιον· ὅτι σὺ Κύριε μόνος, ὕψιστος, παντοκράτωρ, εὐλόγητος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.*

3.4.6 Κριτικό υπόμνημα

1 τοῦ αὐτοῦ om. B1811 // **3 Παντοκράτωρ:** Παντοκράτωρ B1558, B1666, B1705, B1737, B1767, K1803, A1927 – Παντοκράτος 1839 // **4 ἀνεφύη:** ἀνεφήη B1602 // **4-5 καὶ τὸ Α καὶ τὸ Ω:** τὸ α καὶ ω B1545, B1558, B1564 // **6 ἔκτεινον:** ἔκτινον B1737 // **7 ὑψηλὸν:** ὑψιλὸν B1666 / **ἐπισκοπῶν:** ἐπισκοπῆ ἁγία σου B1545, B1558, B1564 - ἐπισκοπῆ B1602, B1666 // **8 καὶ** (ψυχῆς) add. B1775 // **9 δαιμόνιον:** δαιμόνιον B1666 / **Κύριε:** Κύριος B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1863 // **10 παντοκράτωρ:** παντοκράτωρ A1899 / **τῶν αἰώνων. Ἀμήν** om. B1545, B1558.

3.4.7 4^η Ευχή

Το κείμενο της τέταρτης εξορκιστικής ευχής του Χρυσοστόμου εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 115v-117r, B1558 280-284, B1564 ρμδ' r-ρμε' v, B1602 ρξς' r-ρξζ' v, B1666 σος'-σοη', B1691 306-309, B1705 299-301, B1729 293-295, B1737 285-287, B1767 124-126, B1775 111-113, B1802 181-184, K1803 114-116, B1811 180-184, B1839 155-158, B1850 148-150 B1851 153-156, **B1862 153-156**, B1863 147-150, A1899 160-163, A1927 120-123, A2014 537-539.

1

Εὐχὴ ἑτέρα τοῦ αὐτοῦ.

Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Τὴν θεῖαν τε, καὶ ἁγίαν, καὶ μεγάλην, καὶ φρικτὴν καὶ ἄστεκτον ὀνομασίαν, καὶ ἐπίκλησιν ποιοῦμεν, πρὸς τὴν σὴν ἐξέλασιν, ἀποστάτα· ὡσαύτως καὶ ἐπιτίμησιν εἰς τὴν σὴν
 5 *ἐξολόθρευσιν, Διάβολε. Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὁ ἄναρχος, ὁ φοβερός, ὁ ἀόρατος τῆ οὐσία, ὁ ἀνείκαστος τῆ δυνάμει, καὶ ἀκατάληπτος τῆ Θεότητι, ὁ Βασιλεὺς τῆς δόξης, καὶ παντοκράτωρ Δεσπότης, ἐπιτιμήσει σοι, Διάβολε· ὁ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα εὐπραγῶς λόγῳ συστησάμενος, ὁ περιπατῶν ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ προσκαλούμενος τὸ ὕδωρ τῆς θαλάσσης, καὶ ἐκχέων αὐτὸ ἐπὶ πρόσωπον πάσης*
 10 *τῆς γῆς· Κύριος τῶν Δυνάμεων ὄνομα αὐτῶ. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ ὑπὸ τῶν ἀναριθμητῶν οὐρανίων Ταγματῶν πυρίνων φόβῳ λειτουργούμενος, καὶ ὑμνούμενος, καὶ ὑπὸ πλήθους χορῶν Ἀγγελικῶν καὶ Ἀρχαγγελικῶν, τρόμῳ προσκυνούμενος καὶ δοξαζόμενος. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ τιμώμενος ὑπὸ τῶν κύκλωθεν παρεστώτων*

Δυνάμεων, καὶ φρικωδεστάτων Ἐξαπτερύγων, καὶ πολυομμάτων Χερουβὶμ καὶ Σεραφίμ,
15 τῶν τὰ πρόσωπα ἑαυτῶν ταῖς δυσὶ πτέρυξι σκεπόντων, διὰ τὴν ἀθεώρητον αὐτοῦ καὶ
ἀνεξιχνίαστον Θεότητα, καὶ ταῖς δυσὶ πτέρυξι τοὺς ἑαυτῶν πόδας καλυπτόντων, εἰς τὸ μὴ
κατακαυθῆναι ἐκ τῆς ἀρρήτου δόξης, καὶ ἀκατανοήτου μεγαλειότητος αὐτοῦ, καὶ ταῖς δυσὶ
πτέρυξι πετομένων, καὶ τὸν οὐρανὸν πληροῦντων ἐκ τῆς βοῆς αὐτῶν· Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος
Κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος,
20 Διάβολε, ὁ ἐκ τοῦ κόλπου τοῦ Πατρικοῦ καταβὰς ἐξ οὐρανοῦ Θεὸς Λόγος, καὶ διὰ τῆς ἐκ
Παρθένου ἀγίας, προσκυνητῆς, ἀφράστου, καὶ ἀχράντου σαρκώσεως, ἀνεκκλήτως
φανεὶς ἐν τῷ κόσμῳ, τοῦ σῶσαι αὐτόν, καὶ τῆ ἀύθεντικῆ αὐτοῦ δυνάμει ρίψας σε
οὐρανόθεν, καὶ ἀπόβλητον παντὶ δείξας. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ εἰπὼν τῇ
θαλάσῃ· Σιώπα, πεφίμωσο· καὶ τῷ κελεύσματι, εὐθέως ἐκόπασεν. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος,
25 Διάβολε, ὁ τῷ ἀχράντῳ πτυέλῳ πηλὸν ποιήσας, καὶ τὸ φῶς χαρισάμενος. Ἐπιτιμᾶ σοι
Κύριος, Διάβολε, ὁ τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀρχισυναγώγου λόγῳ ζωοποιήσας, καὶ τῆς Χήρας
τὸν υἱὸν ἐκ στόματος τοῦ θανάτου ἀφαρπάσας, καὶ τῇ ἰδίᾳ μητρὶ ὀλόκληρον καὶ ὑγιῆ αὐτὸν
χαρισάμενος. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ τὸν Λάζαρον ἐκ νεκρῶν τετραήμερον,
ἄσηπον, ὡς μὴ θανόντα, καὶ ἄσπιλον εἰς ἔκπληξιν τῶν πολλῶν ἀναστήσας. Ἐπιτιμᾶ σοι
30 Κύριος, Διάβολε, ὁ διὰ τοῦ ραπίσματος τὴν κατάραν καταργήσας, καὶ διὰ τῆς λόγῃς τῆς
ἀχράντου πλευρᾶς αὐτοῦ τὸν Παράδεισον φυλάττουσαν φλογίνην ῥομφαίαν
ἀναστείλας. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ διὰ τοῦ ἐμπτύσματος τοῦ τιμίου αὐτοῦ
χαρακτήρος πᾶν δάκρυον ἐκ παντὸς προσώπου ἐκμάζας. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ
πήξας τὸν Σταυρὸν εἰς στήριγμα καὶ σωτηρίαν κόσμου, εἰς πτώσιν δὲ σὴν, καὶ πάντων τῶν
35 ὑπὸ σὲ Ἀγγέλων. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ δοὺς φωνὴν ἐν τῷ Σταυρῷ αὐτοῦ, καὶ τὸ
καταπέτασμα τοῦ Ναοῦ ἐσχίσθη, καὶ αἱ πέτραι διερράγησαν, καὶ τὰ μνημεῖα ἠνεόχθησαν,
καὶ οἱ ἀπ' αἰῶνος θανόντες ἀνέστησαν. Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ θανάτῳ θάνατον
θανατώσας, καὶ ζωὴν τῇ ἐγέρσει αὐτοῦ τοῖς ἀνθρώποις χαρισάμενος. Ἐπιτιμήσαι σοι
Κύριος, Διάβολε, ὁ καταβὰς εἰς τὸν Ἄδην, καὶ τὰ μνημεῖα αὐτοῦ ἐκτινάξας, καὶ πάντας
40 τοὺς ἐν αὐτῷ κατεχομένους δεσμίους ἐλευθέρῳσας, καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἀνακαλεσάμενος· ὃν
οἱ πυλωροὶ ἰδόντες ἔφριζαν, καὶ ἀγωνία τοῦ Ἄδου κρυβέντες ἐξέλιπον. Ἐπιτιμήσαι σοι
Κύριος, Διάβολε, ὁ ἐκ νεκρῶν ἀναστὰς Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ πᾶσι τὴν Ἀνάστασιν
αὐτοῦ χαρισάμενος. Ἐπιτιμήσαι σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ εἰς οὐρανοὺς ἐν δόξῃ ἀναληφθεὶς
πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ, καὶ ἐκ δεξιῶν τῆς μεγαλωσύνης ἐπὶ θρόνου δόξης καθήμενος.
45 Ἐπιτιμήσαι σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ πάλιν ἐρχόμενος μετὰ δόξης ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ

οὐρανοῦ, μετὰ τῶν ἁγίων Ἀγγέλων αὐτοῦ, κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Ἐπιτιμήσαι σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον, καὶ σκόληκα τὸν ἀκοίμητον, καὶ σκότος τὸ ἐξώτερον ἐτοιμάσας σοι εἰς αἰώνιον κόλασιν. Ἐπιτιμήσαι σοι Κύριος, Διάβολε, ὃν πάντα φρίσσει καὶ τρέμει ἀπὸ προσώπου τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, ὅτι ἄστεκτος ἢ ὀργὴ τῆς ἐπὶ σὲ

50 ἀπειλῆς αὐτοῦ. Αὐτὸς ἐπιτιμᾷ σοι Κύριος, Διάβολε, διὰ τοῦ φοβεροῦ αὐτοῦ ὀνόματος. Φρίξον, τρόμαξον, φοβήθητι, ἀναχώρησον, ἐξολοθρεύθητι, φυγαδεύθητι, ὁ πεσῶν οὐρανόθεν, καὶ σὺν σοὶ πάντα τὰ πονηρὰ πνεύματα· πᾶν πνεῦμα πονηρόν, πνεῦμα ἀσελγείας, πνεῦμα πονηρίας, πνεῦμα νυκτερινὸν καὶ ἡμερινόν, μεσημβρινόν τε καὶ ἑσπερινόν· πνεῦμα μεσονυκτικόν, πνεῦμα φανταστικόν, πνεῦμα συναντικόν, εἴτε χερσαῖον,

55 εἴτε ἔνυδρον, εἴτε ἐν ἄλσοις, εἴτε ἐν καλάμοις, εἴτε ἐν φάραγγιν, εἴτε ἐν διόδοις καὶ τριόδοις, ἐν λίμναις καὶ ποταμοῖς, ἐν οἴκοις, ἐν αὐλαῖς, καὶ ἐν βαλανείοις παρατρέχον, καὶ βλάπτον καὶ ἀλλοιοῦν τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου· συντόμως ἀναχωρήσατε ἀπὸ τοῦ πλάσματος τοῦ δημιουργοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καὶ ἀπαλλάχθητε ἀπὸ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (τοῦ δε), ἀπὸ τοῦ νοός, ἀπὸ τῆς ψυχῆς, ἀπὸ τῆς καρδίας, ἀπὸ τῶν νεφρῶν, ἀπὸ τῶν

60 αἰσθήσεων, ἀπὸ πάντων τῶν μελῶν, πρὸς τὸ εἶναι αὐτὸν ὑγιῆ, καὶ ὀλόκληρον, καὶ ἐλεύθερον, ἐπιγινώσκοντα τὸν ἴδιον Δεσπότην καὶ δημιουργὸν τῶν ἀπάντων Θεόν, τὸν ἐπισυνάγοντα τοὺς πεπλανημένους, καὶ διδόντα αὐτοῖς σφραγίδα σωτηρίας, διὰ τῆς ἀναγεννήσεως, καὶ ἀνακαινίσεως τοῦ θείου Βαπτίσματος, εἰς τὸ καταζιωθῆναι αὐτὸν τῶν ἀχράντων, καὶ ἐπουρανίων φρικτῶν αὐτοῦ Μυστηρίων, καὶ ἐνωθῆναι τῇ αὐτοῦ ποιμνῇ τῇ

65 ἀληθινῇ, εἰς τόπον χλόης κατασκηνοῦντα, καὶ ἐπὶ ὕδατος ἀναπαύσεως ἐκτρέφόμενον, καὶ ὑπὸ βακτηρίας τοῦ Σταυροῦ ποιμαντικῶς καὶ ἀσφαλῶς ὀδηγούμενον, εἰς ἄφεισιν ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον. Ὅτι αὐτῷ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ, καὶ προσκύνησις, καὶ μεγαλοπρέπεια, σὺν τῷ ἀνάρχῳ αὐτοῦ Πατρὶ, καὶ τῷ παναγίῳ, καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ αὐτοῦ Πνεύματι, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

3.4.8 Κριτικό υπόμνημα

1 τοῦ αὐτοῦ om. B1811 // **3** καὶ (ἄστεκτον) om. B1802 // **4** ἀποστάτα: ὑποστάτα B1558 / ὡσαύτως: ὡσαύτος B1802 // **5** τῇ (οὐσία): τοῦ B1839 // **7** τοῦ (μὴ ὄντος): τῷ B1558 // **12** ὑπὸ (πλήθους): ἀπὸ B1602 // **13** τιμώμενος om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 / παρεστῶτων: παρεστῶσῶν A1927, A2014 // **15** ἀθεώρητον: ἀθεώριτων B1602 - ἀθεώριτον B1666 // **18** τὸ (Ἅγιος) add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **22** (ρίψας) σε: τε B1545, B1558, B1564 // **24** πεφίμωσο: πεφίμωσω B1602 - πεφίμωσον B1666 / εὐθέως: εὐθέος B1602 // **25**

(... ποιήσας) καὶ τὸ ἐλλεῖπον μέλος τῷ ἐκ γενετιῆς τυφλῷ διαπλάσας (καὶ ...) add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1850, B1863, A1927, A2014 / τὸ (φῶς): τῷ B1737 / **χαρισάμενος**: *χαρισάμενον* B1564 // **26 Χήρας**: *χώρας* B1564 // **28** (τετραήμερον) *ἀναστήσας* add. B1545, B1558, B1564 // **29 θανόντα**: *θανέντα* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1863 / **ἀναστήσας**: *παραστήσας* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **32 ἀναστείλας**: *ἀνατείλας* B1558 // **33 προσώπου ἐκμάξας**: *προσώπευ ἐκμόξας* B1602 / **Ἐπιτιμᾶ**: *Ἐπιτιμᾶ* B1705 // **34** (στήριγμα) *ἐν* add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1850, B1863 – (*ἐν*) add. A1927 // **35 τὸ** (καταπέτασμα) om. B1602, B1666 // **36 διεβράγησαν**: *διεβράγυσαν* B1666 / (καὶ οἱ) *νεκροὶ οἱ* add. B1545, B1558, B1564, // **37 θανόντες**: *θανέντες* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1863 // **37 Ἐπιτιμᾶ**: *Ἐπιτιμήσει* B1545, B1558, B1564 / **θανάτω**: *θανάτον* B1602 // **38 Ἐπιτιμήσαι**: *Ἐπιτιμήσει* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **39 ἐκτινάξας**: *ἐκτεινάξας* B1545, B1558, B1564 - *ἐκτιάνξας* B1839 // **41 ἀγωνία**: *ἀγωνίαι* B1545, B1558 - *ἀγωνία* B1666 / **τοῦ** (Ἄδου): τῷ B1705 / **Ἐπιτιμήσαι**: *Ἐπιτιμήσει* B1545, B1558, B1564 // **43 Ἐπιτιμήσαι**: *Ἐπιτιμήσει* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **44 ἐκ** (δεξιῶν): *ἐν* B1851 // **45 Ἐπιτιμήσαι**: *Ἐπιτιμήσει* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **46 Ἐπιτιμήσαι**: *Ἐπιτιμήσει* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **47 ὁ** (τὸ πῦρ) om. A1927 / **τὸ** (ἄσβεστον) om. B1666 // **48 ἐτοιμάσας**: *ἐπιτιμάσας* B1545, B1558, B1564 / **Ἐπιτιμήσαι**: *Ἐπιτιμήσει* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 / **Κύριος**: *κύριε* B1666 // **49 φρίσσει**: *φρίσει* B1602, B1666 / **προσώπου**: *προσώπου* B1602 / **τῆς** (δυνάμεως) om. B1545, B1558, B1564, B1602 // **50 τοῦ** (φοβεροῦ): τᾶ B1737 // **53 μεσημβρινόν**: *μεσουμβρινόν* B1666 // **55 ἄλσοις**: *ἄλσεσιν* corr. A1899 - *ἄλσεσι* em. A2014 // **56 ἐν** (ποταμοῖς) add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850 / **καὶ** (*ἐν αὐλαΐς*) add. B1545, B1558, B1564 // **59 τοῦ** (νοός) om. B1602, B1666 // **62 δίδοντα**: *δίδοντα* A1927 // **63 ἀναγεννήσεως**: *γεννήσεως* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **64 καὶ** (φρικτῶν) add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 / **αὐτοῦ** (ποιίμνη): *αὐτῇ* B1602 // **69 εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων**. **Ἀμήν** om. B1545, B1558.

3.4.9 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Στίχος 13-14: Στη φράση «ὁ τιμώμενος ὑπὸ τῶν κύκλωθεν παρεστώτων Δυνάμεων, καὶ φρικωδεστάτων Ἐξαπτερύγων, καὶ πολυομμάτων Χερουβὶμ καὶ Σεραφίμ» εντύπωση προκαλεί ότι από την παλαιότερη από τις εξεταζόμενες εκδόσεις, B1545, έως τουλάχιστον και την B1666, τ.έ. για πάνω από έναν αιώνα, διελάνθανε της προσοχής των επιμελητῶν η ελλιπής σύνταξη της φράσεως. Συγκεκριμένα, υπήρχε μεν το ἄρθρο «ὁ» και η πρόθεση «ὑπό» με ποιητικό αίτιο («τῶν [...] Δυνάμεων») χωρίς να συνοδεύεται ὁμως ἀπὸ κατάλληλο ρηματικό τύπο (εν προκειμένῳ παθητική μετοχή) που να δικαιολογεί την εν λόγω σύνταξη (δηλ. «Ἐπιτιμᾶ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ ὑπὸ τῶν κύκλωθεν παρεστώτων Δυνάμεων, καὶ φρικωδεστάτων Ἐξαπτερύγων, καὶ πολυομμάτων Χερουβὶμ καὶ Σεραφίμ [...]»). Προς ἀποκατάσταση αὐτοῦ τοῦ σφάλματος τέθηκε η μετοχή «τιμώμενος», η οποία ἀπαντᾶ στις εξεταζόμενες εκδόσεις ἀπὸ την B1691 και εφεξῆς.

3.5 Ἀκολουθία εἰς παράκλησιν ἀσθενῶν, χειμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων, καὶ ἐπηρεαζόντων

Το κείμενο της Ἀκολουθίας εντοπίζεται στις ἀκόλουθες θέσεις (αριθμοὶ φύλλων ἢ σελίδων, ἀναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 110r-112v, B1558 267-272, B1564 ρλη´v-ρμα´r, B1602 ρξα´r-ρξγ´r, B1666 σξη´-σοβ´, B1691 298-302, B1705 290-294, B1729 284-288, B1737 277-281, B1767 364-368, B1775 322-326, B1802 532-537, K1803 312-316, B1811 534-540, B1839 380-385, B1850 372-376 B1851 381-386, **B1862 382-387**, B1863 372-377, A1899 400-405, A1927 291-295, A2014 540-544.

- 1 *Ἀκολουθία εἰς παράκλησιν ἀσθενῶν, χειμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων, καὶ ἐπηρεαζόντων.*

Εὐλογεῖ ὁ Ἱερέυς, καὶ μετὰ τὸ Τρισάγιον, τό, Κύριε, εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου· τό, Κύριος ποιμαίνει με, καὶ οὐδέν με ὑστερήσει· τό, Κύριος, φωτισμός μου, καὶ σωτήρ μου,

- 5 *τίνα φοβηθήσομαι· τό, Ἀναστήτω ὁ Θεός, καὶ διασκορπισθήτωσαν· τὸν Ν´. εἶτα, Μὴ καταπιστεύσης με. Δέξαι μου τὴν δέησιν· καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Ἱερέυς. Ἐλέει, καὶ οἰκτιρμοῖς, καὶ φιλανθρωπία.*

Εἶτα τὸν παρόντα Κανόνα. Κανὼν Παρακλητικὸς εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν· εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον· εἰς τοὺς Ἀσωμάτους· εἰς τοὺς Ἀποστόλους· καὶ εἰς πάντας τοὺς Ἁγίους.

- 10 *Ῥδὴ α´. Ἦχος β´. Δεῦτε λαοὶ ἄσωμεν.*

Ὁ ποιητής, καὶ λυτρωτῆς μου καὶ Κύριος, ἡ τῶν πιστῶν βοήθεια, τάχυνον ῥῦσαί με, τοῦ παρόντος κινδύνου, ὁ δοῦλός σου βοᾶ σοι, μόνη Φιλάνθρωπε.

15 Ὁ τῆν ἡμῶν, μόνος γινώσκων ἀσθένειαν, ἐκ τῆς παρουσίας θλίψεως, καὶ τοῦ συνέχοντος ὀλεθρίου προφθάσας, ἐξάρπασον καὶ σῶσον, Σῶτερ τὸν δοῦλόν σου. Δόξα.

Ἀγγελικαί, τάξεις αὐτῶν Δυνάμεων, σὺν Ἀποστόλοις, Μάρτυσι, καθικετεύσατε, τὸν τῶν ὄλων Δεσπότην, κινδύνου βαρυτάτου, ῥῦσαι τὸν δοῦλον αὐτοῦ.

Καὶ νῦν. **Θεοτοκίον.**

20 Ἡ τῶν πιστῶν, καταφυγὴ ἀειπάρθενε, ἡ κραταιὰ βοήθεια, ἡμῶν τῶν δούλων σου, τῆς παρουσίας ἀνάγκης, τὸν δοῦλόν σου πρεσβείαις, λύτρωσαι Δέσποινα.

Ῥδὴ γ'. Στερέωσον ἡμᾶς.

Ὡς πάλαι Ἰακῶβ τὸν σὸν θεράποντα, ἐρρύσω τῆς τοῦ Ἡσαῦ βασκανίας, οὕτω ῥῦσαι τὸν οἰκέτην σου, τῆς παρουσίας ἀνάγκης ὡς φιλάνθρωπος.

25 Φιλάνθρωπε Σωτῆρ ἐπικαλοῦμαι σε, ἐν θλίψει ὑπάρχων καὶ ἀθυμῖα, μὴ παρίδης με τὸν δοῦλόν σου, ἀλλὰ σπεῦσον καὶ ῥῦσαί με ὡς εὐσπλαγχνος. Δόξα.

Ὁ μόνος ἀγαθός, ὁ μόνος εὐσπλαγχνος, ὁ μόνος οἰκτίρων καὶ ἐλεήμων, τῇ πρεσβείᾳ τῶν Ἁγίων σου, τὸν σὸν δοῦλον, οἰκτεῖρας ἐλευθέρωσον.

Καὶ νῦν. **Θεοτοκίον.**

30 Ὅν ἔτεκες Ἀγνή, Θεὸν ἰκέτευε, σὺν πᾶσιν Ἀγγέλοις καὶ Ἀποστόλοις, σὺν Προφήταις τε καὶ Μάρτυσιν, ἐκ κινδύνων τὸν δοῦλόν σου λυτρώσασθαι.

Εἴθ' οὕτω τὸν Εἰρμόν.

Στερέωσον ἡμᾶς ἐν σοὶ Κύριε, ὁ ζύλω νεκρώσας τὴν ἁμαρτίαν, καὶ τὸν φόβον σου ἐμφύτευσον, εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν τῶν ὑμνούντων σε.

Καὶ ὁ Ἱερέυς μνημονεύει τὸν ἀσθενῆ. Εἶτα.

35 Πρεσβεία θερμῆ, καὶ τεῖχος ἀπροσμάχητον, ἐλέους πηγὴ, τοῦ κόσμου καταφύγιον, ἐκτενῶς βοᾶμέν σοι· Θεοτόκε Δέσποινα πρόφθασον, καὶ ἐκ κινδύνων λύτρωσαι ἡμᾶς, ἡ μόνη ταχέως προστατεύουσα.

Ῥδὴ δ'. Ἐλήλυθας, ἐκ Παρθένου.

40 Τῇ λαίλαπι, τῶν κινδύνων δεινῶς ῥιπιζόμενον, τὸν σὸν δοῦλον Δέσποτα, καὶ τῷ πελάγει τῶν θλίψεων, νῦν κλυδωνιζόμενον, πρὸς γαληνότατον ὄρμον καθοδήγησον.

Οἱ θλίβοντες, τὸν σὸν δοῦλον, Χριστέ, ἐπληθύνθησαν, καὶ γλῶσσαν ἠκόνησαν, καθάπερ δίστομον μάχαιραν· ἴδε οὖν φιλάνθρωπε, καὶ ἐξ ἀδίκου θανάτου τὸν σὸν δοῦλον λύτρωσαι. Δόξα.

45 *Ἀρχάγγελοι, Ἐξουσίαι, Δυνάμεις, καὶ Ἄγγελοι, Απόστολοι, Μάρτυρες, Ὅσιοι, Προφῆται, καὶ Δίκαιοι, πάντες δυσωπήσατε, ὑπὲρ τοῦ νῦν παναθλίως κινδυνεύοντος.*

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Πανύμνητε, τῶν ἀνθρώπων ἐτοιμῆ βοήθεια, τὰ ἄγρια κύματα, τῶν πειρασμῶν καταπράϋνον, καὶ τὸν ἐν τῇ σκέπῃ σου, καταφεύγοντα ἴασαι δούλον σου Δέσποινα.

Ῥδὴ ε΄. Ὁ φωτὸς χορηγός.

50 *Ὁ Ἐζεκίου ποτέ, ἀποπληρώσας τὰς εὐχὰς Κύριε, καὶ τὴν ἐμήν, πλήρωσον ἐν τάχει, ὁ μόνος ἀγαθός, καὶ σῶσον σὸν δούλον ἐκ πάσης κακώσεως.*

Ὁ δι' Ἀγγέλου χειρός, τὸν Κορυφαῖον Μαθητὴν Κύριε, ἐκ φυλακῆς, θεία δυναστεία ποτὲ ἐξαγαγών, ῥῦσαι τὸν δούλόν σου δεινῶς κινδυνεύοντα. Δόξα.

55 *Ἀγγελικαὶ στρατιαί, τῶν Ἀποστόλων Προφητῶν δῆμός τε, πανευκλεῶν, Μαρτύρων, Ὁσίων, ὑπὲρ τοῦ ἐν δεινοῖς, ὑπάρχοντος, ἅμα πρεσβείαν ποιήσατε.*

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Μήτηρ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, τάχυνον ῥῦσαι τὸν πιστὸν δούλόν σου, τοῦ χαλεποῦ, καὶ δεινοῦ κινδύνου, τοῦ νῦν ἐπελθόντος, ἵνα σε δοξάζῃ καρδία καὶ στόματι.

Ῥδὴ ς΄. Ἐν ἀβύσσῳ πταισμάτων.

60 *Ὁ κητώας γαστρὸς λυτρωσάμενος, πάλαι τὸν Προφήτην σου Δέσποτα Κύριε, τὸν σὸν οἰκέτην λύτρωσαι, ἵνα πίστει καὶ πόθῳ δοξάζῃ σε.*

Δανιὴλ ὡς ἐρρύσω λεόντων Χριστέ, ῥῦσαι πονηρῶν ἐξ ἀνθρώπων νυνὶ κάμῃ, τὸν σὸν οἰκέτην Δέσποτα, καὶ φθορᾶς καὶ θανάτου ἀνάγαγε. Δόξα.

65 *Κινδυνεύοντα σῶσον τὸν δούλόν σου, Σῶτερ, τῶν ἀγίων Ἀγγέλων δεήσεσι, τῶν Προφητῶν, Μαρτύρων τε, καὶ σοφῶν Μαθητῶν σου ἐντεύξεσι.*

Καὶ νῦν. Θεοτοκίον.

Μὴ παρίδῃς δεινῶς χειμαζόμενον, καὶ ἐξαπορούμενον Κόρη τὸν δούλόν σου· ἀλλὰ συνήθως λύτρωσαι, προσφυγόντα τῇ σκέπῃ σου Ἄχραντε.

Καὶ τὸν Εἰρμόν.

70 *Ἐν ἀβύσσῳ πταισμάτων κυκλούμενος, τὴν ἀνεξιχνίαστον τῆς εὐσπλαχνίας σου, ἐπικαλοῦμαι ἄβυσσον· Ἐκ φθορᾶς ὁ Θεός με ἀνάγαγε.*

Εἶθ' οὕτω μνημονεύει τὸν ἀσθενῆ.

Εἶτα λέγει τὸ παρὸν Τροπάριον. Ἦχος δ΄.

75 *Τῇ Θεοτόκῳ ἐκτενῶς νῦν προσδράμωμεν, ἀμαρτωλοὶ καὶ ταπεινοί, καὶ προσπέσωμεν, ἐν μετανοίᾳ, κράζοντες ἐκ βάθους ψυχῆς· Δέσποινα βοήθησον, ἐφ' ἡμῖν σπλαγχνισθεῖσα,*

σπεῦσον ἀπολλύμεθα ὑπὸ πλήθους πταισμάτων, μὴ ἀποστρέψῃς σοὺς δούλους κενούς·
σὲ γὰρ καὶ μόνην ἐλπίδα κεκτήμεθα.

Ῥδὴ ζ´. Εἰκόνος χρυσῆς.

80 Ὡς πάλαι τοὺς τρεῖς, ἐκ καμίνου τοῦ πυρός Παῖδας ἐρρύσω, ῥύσαι Οἰκτίρμον τὸν οἰκέτην
σου, ὡς ἀγαθὸς δυσωποῦμέν σε, τῆς ἐπερχομένης ἀνάγκης, καὶ τῆς φλογώσεως Δέσποτα,
τῶν ἀνυποίστων πειρασμῶν, ὅπως δοξάζῃ σε.

Ὁ μόνος εἰδώς, τὴν ἀσθένειαν Χριστὲ τὴν ἀνθρωπίνην, ὁ ὑποδείξας ἐν ταῖς θλίψεσι, τὰς
παρακλήσεις φιλάνθρωπε, ῥῦσαι τοῦ παρόντος κινδύνου, τὸν οἰκέτην σου ψάλλοντα·
Εὐλογητὸς εἶ ὁ Θεὸς ὁ τῶν Πατέρων ἡμῶν. Δόξα.

85 Ἀγγέλων πληθὺς, Ἀποστόλων, Προφητῶν, Μαρτύρων θείων, καὶ Προπατόρων θεῖος
σύλλογος, τὸν ἀγαθὸν δυσωπήσατε, νῦν τὸν κοπετὸν μεταστρέψαι, εἰς χαρὰν τοῦ
κραυγάζοντος· Εὐλογητὸς εἶ ὁ Θεὸς ὁ τῶν Πατέρων ἡμῶν.

Καὶ νῦν. **Θεοτοκίον.**

90 Ἡ μόνη ἐλπίς, καὶ βοήθεια πιστῶν Θεογεννητορ, σπεῦσον βοήθει τῷ οἰκέτῃ σου,
χειμαζομένῳ ταῖς θλίψεσι, πάντοθεν, καὶ ἠπορημένῳ, καὶ ἐν ὀδύνη ὑπάρχοντι, καὶ
καταφεύγοντι εἰς σέ, ἐν πεποιθήσει ψυχῆς.

Ῥδὴ η´. Τὸν ἐν καμίνῳ τοῦ πυρός.

105 Παύλου καὶ Σύλα τὰς εὐχάς, ὡς ἐδέξω, καὶ δεσμῶν τούτους ἐρρύσω, καὶ ἡμῶν Ἐλεῆμον,
τῶν ἀναζίων νυνί, βοώντων τὰς φωνὰς ἐπάκουσον· ῥῦσαι τὸν σὸν δοῦλον, φθορᾶς τε
καὶ θανάτου.

Μὴ ἀποστρέψῃς ἀπ' ἐμοῦ, τοῦ οἰκέτου σου Χριστὲ τὸ πρόσωπόν σου, ὅτι θλίβομαι, ταχύ,
ἐπάκουσόν μου Σωτήρ, καὶ ῥῦσαι τοῦ παρόντος κλύδωνος, δι' ἡμῶν βοᾶ σοι ὁ δοῦλός
σου οἰκτίρμον. Δόξα.

100 Ταῖς ἰκεσίαις ὁ Θεός, τῶν ἀῶλων Λειτουργῶν καὶ Ἀποστόλων, καὶ Μαρτύρων χορείας,
καὶ ἱερῶν Προφητῶν, Ὁσίων, Δικαίων ἀπάντων τε, ῥῦσαι τὸν σὸν δοῦλον, τοῦ χαλεποῦ
κινδύνου.

Καὶ νῦν. **Θεοτοκίον.**

105 Καταφυγὴ Χριστιανῶν, βοηθὲ τῶν ἐν δεινοῖς χειμαζομένων, Παναγία Παρθένε, μὴ
ὑπερίδῃς τὸν σὸν οἰκέτην, κινδύνοις ποντούμενον, καὶ τῇ κραταιᾷ σου, προσφεύγοντα
νῦν σκέπη.

Ῥδὴ θ´. Τὸν ἐκ Θεοῦ Θεὸν Λόγον.

Τὰ λυπηρὰ τοῦ σοῦ δούλου, τοῦ παρόντος κινδύνου, καὶ ζάλην τὴν πολλὴν καὶ χαλεπὴν, μεταποιήσον νῦν Δέσποτα, καὶ μετάρτρεψον τούτου, τὸ πένθος εἰς χαρὰν διηνεκῆ, ἵνα
110 πίσται καὶ πόθῳ, ἀπαύστως μεγαλύνῃ σε.

Σοῦ τὴν πολλὴν εὐσπλαγχνίαν, μὴ νικήσῃ Οἰκτίρμον, τὸ πλῆθος τῶν ἀμέτρων μου κακῶν· ἀλλὰ συνήθει ἐλέει σου, δι' ἡμῶν σοι κραυγάζει ὁ δοῦλός σου· Σῶσον, καὶ ῥῦσαί με Χριστέ, ἀπὸ βλάβης παντοίας, ὁ μόνος πολυέλεος. Δόξα.

Φεῖσαί μου Κύριε, φεῖσαι, ὅταν μέλλῃς με κρῖναι, καὶ μὴ καταδικάσῃς με εἰς πῦρ· μὴ τῷ
115 θυμῷ σου ἐλέγξῃς με, δυσωπεῖ σε Παρθένος, ἢ σὲ κνοφορήσασα Χριστέ, τῶν Ἀγγέλων τὰ πλήθη, καὶ τῶν Μαρτύρων σύλλογος.

Καὶ νῦν. **Θεοτοκίον.**

Ἵπεραγία Παρθένε, μετὰ τῶν ἀσωμάτων λειτουργῶν, καὶ ἁγίων Ἀγγέλων, Αποστόλων, Προφητῶν, Μαρτύρων, καὶ Ὁσίων ἀπάντων, τὸν μόνον ὑπεράγαθον Θεόν,
120 ἐκδυσωπήσατε, ῥυσθῆναι κακώσεως τὸν δοῦλόν σου.

Εἶθ' οὕτως, Ἄξιον ἐστὶν ὡς ἀληθῶς. Πᾶσαι τῶν Ἀγγέλων αἱ στρατιαί. Δέσποινα καὶ Μήτηρ τοῦ Λυτρωτοῦ.

Εἶτα μνημονεύει τὸν ἀσθενῆ· καὶ λαμβάνων θρυαλλίδα, συναλείφει αὐτόν, λέγων τὴν Εὐχὴν ταύτην.

Πάτερ ἅγιε, ἱατρὲ τῶν ψυχῶν, καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν, ὁ πέμψας τὸν μονογενῆ σου Υἱόν, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, πᾶσαν νόσον ἰόμενον, καὶ ἐκ θανάτου λυτρούμενον, ἴασαι καὶ τὸν δοῦλόν σου (**τὸν δεῖνα**), ἐκ τῆς περιεχούσης αὐτόν ψυχικῆς τε, καὶ σωματικῆς ἀσθενείας, διὰ τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ σου· καὶ ζωοποιήσον αὐτόν, κατὰ τὸ σοὶ εὐάρεστον, ὅπως, τὴν ὀφειλομένην σοι εὐχαριστίαν καὶ προσκύνησιν, ἐν
130 ἀγαθοεργίαις ἀποπληροῖ· πρεσβείαις τῆς ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου, Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, καὶ πάντων σου τῶν Ἁγίων.

Ὅτι σὺ εἶ ἡ πηγὴ τῶν ἰαμάτων, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ Υἱῷ, καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν, καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

3.5.1 Κριτικό υπόμνημα

1-2 Ἀκολουθία [...] καὶ ἐπηρεαζόντων: ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΕΙΣ ΠΑΡΑΚΛΗΣΙΝ ΑΣΘΕΝΩΝ.

Ἰστέον ὅτι ἡ προκειμένη ἀκολουθία δύναται ψαλῆναι καὶ ἐπὶ χειμαζομένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων καὶ ἐπηρεαζόντων A2014 // **2 ἐπηρεαζόντων:** ἐπεραζόντων B1545, B1564 – ἐπερωζόντων B1558 – ἐπεριαζόντων B1602 – ἐπηρεαζόντων B1666 – ἐπηρεαζόντων A1927 //

4 τό, (Κύριος, φωτισμός μου) om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705,

B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811 // **5** (τίνα φοβηθήσομαι;) (Ψαλμός κστ')·
 add. A2014 / (καὶ διασκορπισθήτωσαν) οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ add. B1545, B1558, B1564, B1602,
 B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811 – (Ψαλμός ξζ')
 add. A2014 // **6 Δέξαι**: δέξου B1839 / **Δέξαι μου τὴν δέησιν**: Καὶ τὸ παρὸν. Ἦχος πλ. β'. Ὅλην
 ἀποθέμενοι. [καὶ παρατίθεται ἀκολούθως ολόκληρο το προσόμοιο τροπάριο] A2014 / **καὶ** (μετὰ
 ταῦτα ὁ Ἱερεύς) om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737,
 B1767, B1775, B1802, K1803, B1811 // **7** (καὶ φιλανθρωπία) τοῦ add. B1545, B1558, B1564
 // **9 τοῦς** (Αποστόλους) om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **12** (καὶ λυτρωτής) **μου**
 om. B1545, B1558 // **15 ὀλεθρίου**: ὀλέθρου A1899, A1927 / **προφθάσας**: προφθάσαν B1666
 // **22 τοῦ** (Ἡσαῦ) om. B1850, B1863 / **βασκανίας**: βασανίας B1558 // **24 Σωτήρ**: Σῶτερ
 B1545, B1558 // **30 λυτρώσασθαι**: ῥύσασθαι B1850 // **31 οὔτω**: οὔτως B1545, B1558, B1564,
 B1602, B1666, B1691, B1729, B1737 // **32-33 Στερέωσον ἡμᾶς [...] τῶν ὑμνούντων σε**:
 Στερέωσον ἡμᾶς ἐν σοὶ Κύριε. (δηλ., παρατίθεται μόνο ἡ ἀρχὴ τοῦ εἱμῶ) B1545, B1558,
 B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811,
 B1839, B1850 // **34 Καὶ ὁ Ἱερεύς** (μνημονεύει τὸν ἀσθενῆ): Εἶθ' οὔτω (μνημονεύει τὸν
 ἀσθενῆ) B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737 – Καὶ
 (μνημονεύει τὸν ἀσθενῆ) B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **36 καὶ** (ἐκ
 κινδύνων) om. B1666 / **ἐκ κινδύνων**: πταισμάτων B1545, B1558 // **38** (Ἐλήλυθας) **ἐκ**
Παρθένου om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767,
 B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **39 Τῆ** (λαίλαπι): Τῷ (λαίλαπι) B1545, B1558, B1564,
 B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, K1803 / **ῥιπιζόμενον**:
 ῥαπιζόμενον B1545, B1558, B1564 / **Δέσποτα**: Δέσποινα B1850 // **42 ἐξ** (ἀδίκου) om. B1850,
 B1863 / **τὸν** (σὸν δοῦλον) om. B1850, B1863 // **45 παναθλίως**: παναθλίων B1558 // **48 ἴασαι**
δούλον σου Δέσποινα: δούλον σου σῶσον Δέσποινα B1545, B1558, B1564 – δούλον σῶσον
 Δέσποινα B1602 – δούλον Δέσποινα B1666 – ἴασαι δούλον Δέσποινα B1850, B1863 // **49 ὁ**
φωτὸς: ὁ τοῦ φωτὸς corr. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729,
 B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1863, A1927, A2014 // **50 Ὁ Ἐζεκίου**:
 Τεζεκίου B1545, B1558 – Ὁ Τεζεκίου B1564 // **51** (σῶσον) **σὸν δοῦλον**: τὸν δοῦλον σου B1545,
 B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803,
 B1811, B1839, B1851 – τὸν δοῦλον A1927 // **53** (ῥῦσαι) **τὸν δοῦλόν σου**: τὸν σὸν δοῦλον
 B1564, B1602, B1666, B1863 – σὸν δοῦλον B1850 // **57 Μήτηρ**: Μητερ A2014 // **60 Ὁ**
 (κητώας) om. B1545, B1558 / (Κύριε,) καὶ τῶν δεσμῶν καὶ θλίψεων add. B1545, B1558 // **65**
ἐντεύξεσι: δεήσεσι B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **66 Καὶ νῦν. Θεοτοκίον** om.

B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **70-71 Ἐν ἀβύσσῳ [...] ἀνάγαγε** om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850 // **73 Τροπάριον: Θεοτοκίον** B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1851, A1927 // **74** (ταπεινοί) *τῆ καρδία* add. B1545, B1558 // **75 ἐφ' ἡμῖν: ἐφ' ἡμᾶς** B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 / **σπλαγχνισθεῖσα: σπλαγχνισθῖσα** B1545 – *σπλαγχνισθῆσα* B1558, B1564 // **76 ἀπολλύμεθα** om. B1545, B1558 / **ὑπὸ** (πλήθους): *ἀπὸ* (πλήθους) B1545, B1558 / *τοὺς* (σοὺς δούλους) add. B1545, B1558 // **77 καὶ** (μόνην) om. B1545, B1558 // **79 Οἰκτίρμων: οἰκτίρμων** B1602, B1666, B1691, B1729, B1767, B1775, A1927 // **80 τῆς** (φλογώσεως) om. B1850, B1863 // **83 καὶ** (τὸν οἰκέτην σου) add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 // **84 εἶ** om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737 // **87 εἶ** om. B1691, B1705, B1729, B1737 // **89 βοήθεια: βοήθεια** B1545, B1558, B1564 – *βοήθειαν* B1863 / **οἰκέτη: ἰκέτη** B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737 // **93 Ἐλεήμων: Ἐλεήμων** B1545, B1558, B1564, B1767, B1775, A1927 // **97 βοῶ: βοῶ** B1545, B1558 // **98 οἰκτίρμων: οἰκτίρμων** B1666, B1767, B1775, A1927 // **100 Ὅσιων, Δικαίων ἀπάντων τε: Ὅσιων καὶ Δικαίων τε ἀπάντων** B1545, B1558 / **τὸν σὸν δούλον: τὸν δούλον σου** B1545, B1558 // **104 προσφεύγοντα: προσφύγοντα** B1564 – *προσφρυγόντα* B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811 // **107 καὶ** (ζάλην): *τὴν* (ζάλην) B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 // **108 νῦν** om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, K1803, B1811, B1839, B1851 / **μετάτρεψον: μετάστρεψον** B1545, B1558, K1803 – *μετάπρεψον* B1564 // **109 μεγαλύνη σε: μεγαλύνωμεν** B1545, B1558 // **110 Οἰκτίρμων: οἰτίρμων** B1545, B1558 – *οἰκτίρμων* B1767, B1775, A1927 // **111 κραυγάζει: κράζει** B1545, B1558, B1564 // **115 τῶν** (μαρτύρων) om. B1545, B1558 // **122-123 καὶ λαμβάνων θρυαλλίδα, συναλείφει αὐτόν, λέγων τὴν Εὐχὴν ταύτην: Εἶθ' οὕτω λαμβάνει θρυαλλίδα καὶ συναλείφει τὸν ασθενῆ καὶ λέγει τὴν ευχὴν** B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811 – *καὶ λαμβάνων θρυαλλίδα, αὐτόν συναλείφει, λέγων τὴν Εὐχὴν ταύτην* B1839 – (... λέγων τὴν εὐχὴν ταύτην.): *Εὐχὴ ἐπὶ ἀρρώστου* ins. A2014 // **125 Χριστόν** om. B1558 // **126 τὸν δεῖνα: ὀδεῖνα** B1545, B1558, B1564 – *ὁ δεῖνα* B1602, B1666 // **128 εὐχαριστίαν: εὐχαριστεῖαν** B1545, B1558, B1564 // **129 ὑπερευλογημένης: πανυπερευλογημένης** B1545, B1558, B1564, B1602 // **131-**

**132 τῷ Πατρί, καὶ τῷ Υἱῷ, καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι [...]: τῷ ἀνάρχῳ Πατρὶ σὺν τῷ μονογενεῖ
σου Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ σου Πνεύματι [...]** A2014.

3.5.2 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Στίχος 2: Εντύπωση προκαλεί η εσφαλμένη γραφή της λέξης «*ἐπηρεαζόντων*» στον τίτλο της Ακολουθίας σε έξι (6) από τις εκδόσεις που ελήφθησαν υπόψη για τον υπομνηματισμό³³² και μάλιστα με διαφορετικούς τρόπους. Στις B1545 και B1558 η εσφαλμένη γραφή «*ἐπερεαζόντων*» απαντά και στον τίτλο της Ακολουθίας ο οποίος αναγράφεται στους αντίστοιχους πίνακες περιεχομένων³³³. Επίσης, η συγκεκριμένη λέξη απαντά ως παθητική μετοχή, και με διαφορετική κάθε φορά ορθογραφία στον τίτλο της Ακολουθίας, όπως αυτός αναγράφεται στους αντίστοιχους πίνακες περιεχομένων των εκδόσεων B1564: «*ἐπερεαζομένων*»³³⁴, B1602: «*ἐπηρεαζομένων*»³³⁵ και, τέλος, B1666: «*ἐπηρεαζομένων*»³³⁶.

Στίχος 50: Σε όλες τις εξεταζόμενες εκδόσεις του ΙΣΤ΄ αι. (B1545, B1558, B1564) επαναλαμβάνεται η εσφαλμένη γραφή του ονόματος «*Ἰεζεκίου*» (στ. 51), αντί του ορθού «*Ἐζεκίου*», το οποίο απαντά από την B1602 και εξής.

Στίχος 66: Στην έκτη ωδή του Παρακλητικού Κανόνα, ήδη από την παλαιότερη διαθέσιμη έκδοση B1545 μέχρι και την B1666, δηλαδή για πάνω από έναν αιώνα, η ένδειξη «*Καὶ νῦν. Θεοτοκίον*» παραλείπεται, προφανώς εκ παραδρομής. Η παράλειψη αυτή, η οποία έχει αποκατασταθεί στην B1691 και εφεξής, πιθανόν να εξηγεί για ποιο λόγο το γνωστό τροπάριο «*Τῇ Θεοτόκῳ ἐκτενωῶς νῦν προσδράμωμεν...*», που ακολουθεί την απαγγελία του οικείου ειρμού και τη μνημόνευση του ασθενή, αναφέρεται στη συντριπτική πλειονότητα των εξεταζόμενων εκδόσεων και δη από εκείνην του 1545 μέχρι και τις α΄ εκδόσεις των Βελούδη (B1850) και «*Φοίνικος*» (B1851) ως «*Θεοτοκίον*». Δεδομένου, ωστόσο, ότι «*Θεοτοκία*» καλούνται κατεξοχήν τα τροπάρια προς την Θεοτόκο τα οποία κατακλείουν τις ωδές των κανόνων και ψάλλονται ως στιχηρά του δευτέρου στίχου («*... καὶ νῦν καὶ ἀεὶ*») της καλούμενης

³³² Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε δύο από τις εκδόσεις του Οίκου των Πινέλλων που δεν ελήφθησαν υπόψη για τον υπομνηματισμό και συγκεκριμένα: α) στο *Ευχολόγιον* Βενετίας του 1662 στον τίτλο της ευχής έχει «*ἐπιρεαζόντων*» (φ. ρξά [r]) ενώ στον πίνακα περιεχομένων «*ἐπηρεαζομένων*» (4^η σελ. του πίνακα, τα φύλλα του οποίου δεν φέρουν αριθμηση), και β) στο *Ευχολόγιον* Βενετίας του 1622 οι αντίστοιχες εκδοχές έχουν ως εξής: «*ἐπηρεαζόντων*» (φ. ρξά [r]) και «*ἐπηρεαζομένων*» (4^η σελ. του πίνακα περιεχομένων).

³³³ Στο *Ευχολόγιον* Βενετίας του 1545 στην 4^η σελ. του πίνακα περιεχομένων. Ομοίως και στο *Ευχολόγιον* Βενετίας του 1558.

³³⁴ Στην 4^η σελ. του πίνακα περιεχομένων.

³³⁵ Στην 4^η σελ. του πίνακα περιεχομένων.

³³⁶ Στην 4^η σελ. του πίνακα περιεχομένων.

«μικρᾶς Δοξολογίας» («Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι ...») ³³⁷, ο Σπ. Ζερβός πρώτος, στην β' έκδοση του «Φοίνικος» (B1862), διαφοροποιείται από όλες τις προηγούμενες εκδόσεις (και από την δική του, B1851) υιοθετώντας, πιθανότατα χάριν ακριβολογίας, τον όρο «Τροπάριον» αντί του «Θεοτοκίον» στο συγκεκριμένο σημείο της Ακολουθίας. Την αλλαγή αυτή ασπάσθηκε και ο Ι. Βελούδης στην έκδοση B1863, μετέπειτα δε οι Ι. Μαρτίνος (A1899) και Δ. Ανατολικιώτης (A2014), όχι όμως και ο Ν. Παπαδόπουλος στην έκδοση A1927.

Στίχοι 104-105: Στη φράση «καὶ τῇ κραταιᾷ σου, προσφεύγοντα νῦν σκέπη», η αλλαγή της λέξης «προσφεύγοντα» (μετοχή ενεστώτα), όπως ήταν άλλωστε στις παλαιότερες από τις εξεταζόμενες εκδόσεις, B1545 και B1558, σε «προσφυγόντα» (μετοχή αορίστου), όπως απαντά σε όλες τις εξεταζόμενες εκδόσεις των ΙΖ' και ΙΗ' αι. και μέχρι και την B1811, πιθανόν να οφείλεται σε απόπειρα διόρθωσης της εσφαλμένης γραφής «προσφύγοντα» της έκδοσης B1564, με τη μετάθεση του τόνου στην παραλήγουσα από μεταγενέστερο επιμελητή. Η μεταβολή αυτή δεν συνάδει ωστόσο με το μέτρο του τροπαρίου, οπότε ήταν και εξ αυτού του λόγου επιβεβλημένη η επαναφορά της αρχικής γραφής «προσφεύγοντα», η οποία έχει αποκατασταθεί στην έκδοση του Φ. Ανδρεώλα (B1839) και σε όλες τις μεταγενέστερες.

3.6 Εὐχή ἐπὶ οἰκίας περιεργαζομένης ὑπὸ πονηρῶν πνευμάτων

Το κείμενο της ευχής εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 107v-108r, B1558 261-262, B1564 ρλς' r-v, B1602 ρνη' v-ρνη' r, B1666 σξδ'-σξε', B1691 293-294, B1705 285-286, B1729 279-280, B1737 273-274, B1767 386-387, B1775 342-343, B1802 562-563, K1803 327-328, B1811 566-567, B1839 490-491, B1850 480-482 B1851 490-491, **B1862 493-494**, B1863 485-486, A1899 521-522, A1927 381-382, A2014 547-548.

1 **Εὐχή ἐπὶ οἰκίας περιεργαζομένης ὑπὸ πονηρῶν πνευμάτων.**

Κύριε, ὁ Θεὸς τῆς σωτηρίας ἡμῶν, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος· ὁ τοῖς Χερουβιμ ἐποχούμενος· ὁ ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς, καὶ ἐξουσίας, καὶ δυνάμεως, καὶ κυριότητος· ὁ μέγας καὶ φοβερὸς ἐπὶ πάντα τοὺς περικύκλω σου· ὁ στήσας τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ καμάραν·

5 *ὁ ποιήσας τὴν γῆν ἐν τῇ ἰσχύϊ σου, καὶ ἀνορθώσας τὴν οἰκουμένην ἐν τῇ σοφίᾳ σου· ὁ σείων τὴν ὑπ' οὐρανὸν ἐκ θεμελίων, τῶν δὲ στύλων αὐτῆς σαλευομένων· ὁ λέγων τῷ ἡλίῳ, καὶ οὐκ ἀνατέλλει, κατὰ δὲ ἄστρον κατασφραγίζει· ἀπειλῶν τῇ θαλάσῃ, καὶ ξηραίνων*

³³⁷ Ι. Φουντούλης, «Θεοτοκίον» *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 6 (Αθήναι: Ἐκδοσις Ἀθαν. Μαρτίνου, 1965) στ. 317.

αυτήν· οὗ ὁ θυμὸς τήκει ἀρχὰς καὶ ἐξουσίας, καὶ πέτραι διετρίβησαν ἀπὸ σοῦ· ὁ πύλας
χαλκᾶς συντρίψας, καὶ μοχλοὺς σιδηροῦς συνθλάσας· ὁ τὸν ἰσχυρὸν δήσας, καὶ τὰ σκεύη
10 αὐτοῦ διαβρήξας, τὸν τύραννον τῷ Σταυρῷ σου καταβαλὼν· ὁ τὸν δράκοντα τῷ ἀγκίστρῳ
τῆς ἐνανθρωπήσεώς σου ἐλκύσας, καὶ δεσμοῖς αὐτὸν ζόφου ταρταρείου πεδήσας· αὐτὸς
οὔν, Κύριε, ἡ ἀσφάλεια τῶν εἰς σὲ ἐλπίζόντων, τὸ ὄχυρὸν τεῖχος τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθότων,
ἀπόστησον, φυγάδευσον, καὶ ἀπέλασον πᾶσαν διαβολικὴν ἐνέργειαν, πᾶσαν σατανικὴν
ἔφοδον, πᾶσαν ἐπιβουλὴν ἐναντίας δυνάμεως, ἀπὸ τῆς οἰκίας ταύτης, καὶ τῶν ἐν αὐτῇ
15 κατοικούντων, τῶν τὴν σημείωσιν τοῦ φοβεροῦ κατὰ δαιμόνων τροπαίου τοῦ Σταυροῦ
σου φορούντων, καὶ ἐπικεκλημένων τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον. *Ναί, Κύριε, ὁ τὸν λεγεῶνα
τῶν δαιμόνων ἀποδιώξας, καὶ τῷ κωφῷ καὶ ἀλάλῳ καὶ ἀκαθάρτῳ πνεύματι, τὴν ἐκ τοῦ
κεκρατημένου ὑπ' αὐτοῦ ἀνθρώπου, ἔξοδον, ἀνεπίστροφον ἐπιτάξας· ὁ πᾶσαν τὴν
φάλαγγα τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν ἡμῶν ἐξολοθρεύσας, τοῖς δὲ πιστοῖς καὶ ἐπεγνωκόσι σε
20 φήσας· Ἴδου δίδωμι ὑμῖν τὴν ἐξουσίαν τοῦ πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καὶ σκορπίων, καὶ ἐπὶ
πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ· αὐτός, Δέσποτα, πάσης βλάβης καὶ ἐπηρείας ἀνωτέρους
πάντας τοὺς ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ διαφύλαξον, ῥυόμενος ἀπὸ φόβου νυκτερινοῦ, ἀπὸ βέλους
πετομένου ἡμέρας, ἀπὸ πράγματος ἐν σκότει διαπορευομένου, ἀπὸ συμπτώματος
δαιμονίου μεσημβρινοῦ· ἵνα, τῆς σῆς οἱ σοὶ δοῦλοι καὶ αἱ σαὶ δουλίδες καὶ τὰ νήπια
25 ἀπολαύοντες βοηθείας, καὶ Ἀγγελικῶ στρατοπέδῳ φρουρούμενοι, ὡς εἶς, ἅπαντες ἐν
ὁμονοίᾳ πιστῶς ψάλλωσι· Κύριος ἐμοὶ βοηθός· καὶ, οὐ φοβηθήσομαι, τί ποιήσει μοι
ἄνθρωπος· καὶ πάλιν· Οὐ φοβηθήσομαι κακά, ὅτι σὺ μετ' ἐμοῦ εἶ. Ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεός,
κραταίωμά μου, ἰσχυρός, ἐξουσιαστής, ἄρχων εἰρήνης, Πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, καὶ
ἡ βασιλεία σου, βασιλεία αἰώνιος· καὶ σοῦ μόνου ἐστὶν ἡ βασιλεία, καὶ ἡ δύναμις, καὶ ἡ
30 δόξα, ἅμα τῷ ἀνάρχῳ Πατρί. *κτλ.**

3.6.1 Κριτικό υπόμνημα

1 περιεργαζομένης: περιεργασμένης B1545, B1558, B1564 / (ὕπὸ) **πονηρῶν πνευμάτων:**
(ὕπὸ) **κακῶν** B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 – (ὕπὸ) **κακῶν πνευμάτων** B1691, B1705,
B1729, B1737, B1767, B1775 // **3 ὁ** (μέγας): **σὺ εἶ** (μέγας) B1545, B1558, B1564, B1602,
B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, A2014
// **4 σὺ εἶ** (ὁ στήσας) add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737,
B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, A2014 // **5 σὺ εἶ** (ὁ ποιήσας) add. B1545,
B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803,
B1811, B1839, A2014 / **τῇ** (ισχύϊ σου) om. B1850, B1863, A1927 / **ἀνορθώσας:** **κατορθώσας**

B1850, B1863, A1927³³⁸ // **6 ὑπ'οὐρανόν:** *ὑπ'οὐρανῶν* B1927 / **τῶν δὲ στύλων αὐτῆς σαλευομένων:** *οἱ δὲ στύλοι αὐτῆς ἀσάλευτοι* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 – *οἱ δὲ στύλοι αὐτῆς σαλεύονται* B1850, B1863, A2014 // **7 κατὰ δὲ ἄστρον κατασφραγίζει:** *τῶν δὲ ἄστρον κατασφραγίζεις* B1737 // **8 ὁ (ἀπειλῶν) add.** B1545, B1558, B1564, A2014 / **ξηραίνων:** (*κατά*)*ξηραίνων* A1927 // **8 διετρίβησαν:** *διεθρίβησαν* B1545, B1564 – *συνετρίβησαν* A1899, A1927 // **8-9 ὁ πύλας χαλκᾶς συντρίψας:** *ὁ πύλας συντρίψας χαλκᾶς* B1850, B1863 / **ὁ πύλας χαλκᾶς συντρίψας, καὶ μοχλοὺς σιδηροῦς συνθλάσας:** *πύλας χαλκᾶς συντρίψας καὶ μοχλοὺς σιδηροῦς συνέθλασας* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, A2014 // **9-10 ὁ τὸν ἰσχυρὸν δήσας, καὶ τὰ σκεύη αὐτοῦ διαρρήξας:** *τὸν ἰσχυρὸν ἔδησας, καὶ τὰ σκεύη αὐτοῦ διέδωκας* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, A2014 – (*δέδωκας* B1666, B1705) // **10 διαρρήξας:** *διαρπάσας* B1850, B1863 / **καταβαλὼν:** *κατέβαλες* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 / **ὁ (τὸν):** *καὶ (τὸν)* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, A2014 // **11 ἐλκύσας:** *εἴλκυσας* B1545, B1564, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, A2014 – *ἔλκυσας* B1558, B1602, B1666 / **ταρταρείου** *πεδήσας:* *ταρταρώσας, συνέδησας* B1545, B1558, B1564, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, A2014 – *ἐταρταρώσας (συνέδησας)* B1602 / **ταρταρείου** *om.* B1850, B1863 – (*ταρταρείου*) A1927 // **12 ἐλπίζόντων:** *τὴν ἐλπίδα τεθειμένων* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 / **ἐπὶ σοὶ πεποιθόντων:** *εἰς σὲ ἐλπίζόντων* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **14 (ἐναντίας) καὶ ἐπικειμένης** *add.* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 – *καὶ ἀντικειμένης* *add.* B1850, B1863 / **οἰκίας:** *στέγης* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **14-15 ἐν αὐτῇ κατοικοῦντων:** *περιερχομένων ὑπ'αὐτὴν* B1545, B1558, B1564, B1602 – *περιεχομένων ὑπ'αὐτὴν* B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **15 τῶν** (*τὴν*

³³⁸ Στο σημείο αυτό στο *Ευχολόγιον τὸ Μέγα*, (Αθήναι: Μιχ. Σαλίβερος, χ.χ.) στη σελ. 381 υπάρχει η εξής υποσημείωση: «Ἀντὶ τοῦ «ἀνορθώσας». Τὸ κατορθῶ ἐνταῦθα μετὰ τὴν σημασίαν τοῦ: βάλλω εἰς τάξιν, φέρω εἰς πέρας».

σημείωσιν) om. B1850, B1863 / (φοβερού) σου add. B1850, B1863 // **16** (Σταυρού) σου om. B1850, B1863 / **φορούντων**: φρονούντων B1705 / **ἄγιον**: ἀγαθὸν B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1851 // **17** (ἀλάλῳ) δαίμονι add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **17-18** τὴν ἐκ τοῦ κεκρατημένου ὑπ'αυτοῦ ἀνθρώπου, ἔξοδον, ἀνεπίστροφον ἐπιτάξας: τὴν τοῦ κεκρατημένου ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἔξοδον ἀνεπίστροφον ἐπιτάξας B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 – τὴν ἐκ τοῦ κεκρατημένου ὑπ'αυτοῦ ἀνθρώπου ἀνεπίστροφον ἔξοδον ἐπιτάξας B1850, B1863 // **19-20** (τοῖς ἐπεγνωκόσι) **σε φήσας**: σοφήσας B1666 // **22** **διαφύλαξον**: διαφύλλαξον B1666 / (ἀπὸ) παντὸς add. B1850, B1863 // **25** **ἀπολαύοντες**: ἀπολαβόντες B1545, B1558 – ἀπολαυόντες B1564, B1602 // **23** (συμπτώματος) καὶ add. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, A2014 // **24** σοὶ (δούλοι) om. A1927 // **25** **φρουρούμενοι**: φοροούμενοι B1545, B1558, B1564 // **30** ἅμα τῷ ἀνάρχῳ Πατρὶ (κτλ.): τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος [...] B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1863.

3.6.2 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Στίχος 1: Με βάση τα διαθέσιμα έντυπα Ευχολόγια του ΙΣΤ' αι., η ευχή επιγραφόταν αρχικά: «Εὐχὴ ἐπὶ οἰκίας περιεργασμένης ὑπὸ κακῶν». Ο τίτλος ἀπὸ τα τέλη του ΙΖ' και καθ'όλον τον ΙΗ' αι. διαμορφώθηκε σε: «Εὐχὴ ἐπὶ οἰκίας περιεργαζομένης ὑπὸ κακῶν πνευμάτων», ενώ ἀπὸ την έκδοση B1802 του Ν. Γλυκού και μετέπειτα φαίνεται ὅτι ἔλαβε τον σημερινό τίτλο. Γενικά, ὅπως αναφέρει και ο Ν. Παπαδόπουλος στην έκδοση A1927³³⁹, το κείμενο της εν λόγω ευχής παρουσιάζει στο μεγαλύτερο μέρος του παρά πολλές διαφοροποιήσεις ἀπὸ έκδοση σε έκδοση.

Στίχος 6: Η φράση «ὁ σείων τὴν ὑπ'οὐρανὸν ἐκ θεμελίων, τῶν δὲ στύλων αὐτῆς σαλευομένων», ἀπὸ τις πρώτες έντυπες εκδόσεις του Ευχολογίου και μέχρι και την έκδοση B1839 υπήρχε διατυπωμένη με την εντελῶς αντίθετη έννοια: «ὁ σείων τὴν ὑπ'οὐρανὸν ἐκ θεμελίων, οἱ δὲ στύλοι αὐτῆς ἀσάλευτοι». Ο Ι. Βελοῦδης, πρώτος, στην έκδοση B1850 ἀποκατέστησε τη διατύπωση με βάση το οικείο αἰσιογραφικό χωρίο ἀπὸ το Βιβλίο του Ιώβ 9,6: «ὁ σείων τὴν ὑπ'οὐρανὸν ἐκ θεμελίων, οἱ δὲ στύλοι αὐτῆς σαλεύονται». Παραλλαγή της ορθότερης εκδοχῆς του Βελοῦδη είναι αὐτή που ο υιοθέτησε ο Ζερβός (B1851) και η οποία διατηρήθηκε σε ὅλες

³³⁹ «Γενικῶς ἡ Εὐχὴ αὕτη ἔχει πολλές παραλλαγὰς» (Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, [Ἀθήνα: Μιχ. Σαλίβερος, χ.χ.] 381 υποσ. 6).

τις επανεκδόσεις του «Φοίνικος» καθώς και στις εκδόσεις A1899 και A1927, όχι όμως και στην τελευταία έκδοση A2014³⁴⁰, η οποία έκλινε ορθώς υπέρ της διατύπωσης του Ι. Βελούδη.

Στίχος 30: Η διαφοροποίηση στην παγιωμένη μέχρι και την έκδοση B1850 κατάληξη της ευχής («του Πατρός και τοῦ Υἱοῦ (κτλ.)») οφείλεται σε πρωτοβουλία του επιμελητή της έκδοσης B1851, Σπ. Ζερβού, η οποία, με εξαίρεση την επανέκδοση B1863 (από τους αδελφούς Βελούδη), υιοθετήθηκε σε όλες τις μετέπειτα εκδόσεις και επανεκδόσεις του Μ. Ευχολογίου, δεδομένου ότι ολόκληρη η ευχή αναφέρεται στο β' Πρόσωπο της Αγίας Τριάδος³⁴¹.

3.7 Έξορκισμός τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Τρύφωνος. Λεγόμενος εἰς Κήπους, Ἀμπελῶνας, καὶ Χωράφια

Το κείμενο του εξορκισμού εντοπίζεται στις ακόλουθες θέσεις (αριθμοί φύλλων ή σελίδων, αναλόγως) των εξεταζόμενων εκδόσεων: B1545 101r-102r, B1558 245-247, B1564 ρλ'ν-ρλα'ν, B1602 ργγ'ν-ρνδ'ν, B1666 σνς'-σνζ', B1691 283-285, B1705 276-278, B1729 270-272, B1737 264-266, B1767 392-394, B1775 348-349, B1802 570-573, K1803 332-333, B1811 574-576, B1839 497-500, B1850 489-491 B1851 497-499, **B1862 500-502**, B1863 493-495, A1899 528-530, A1927 387-389, A2014 556-558.

1 **Έξορκισμός τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Τρύφωνος. Λεγόμενος εἰς Κήπους, Ἀμπελῶνας, καὶ Χωράφια.**

Ὅντος μου ἐν Λαμψάκου Κώμῃ, καὶ τὰς χῆνας ἐπιμελουμένου μου καὶ βόσκοντος, ὄργῃ κατῆλθεν ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος, οὐκ εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον μόνον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς
5 κύκλω περιχώρους, τουτέστιν ὄργῃ πρὸς πᾶσαν ἄμπελον, χώραν τε, καὶ κῆπον, ἀθρώως τῶν φύλλων καὶ τῶν καρπῶν βριθομένων, μαραιομένων, καὶ ἀφανιζομένων. Ὅρῶν οὖν ἐγὼ ὁ ἐλάχιστος Τρύφων, οὕτω τηκομένους τοὺς καρπούς, καὶ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν δαπανωμένους τοὺς ἀνθρώπους, τῷ παντελεῖ ἀφανισμῷ τῶν καρπῶν τῆς γῆς, τῶν τε χωραφίων, ἀμπέλων, κήπων, καὶ λαχάνων, καὶ παντοίων δένδρων τῷ τοιοῦτῳ ὀλέθρῳ
10 παραδιδόμενων, διαπονηθεῖς, ἐδεήθην πρὸς τὸν Κύριον καὶ Θεὸν μου, τοῦ γενέσθαι ἀφανῆ πάντα τὰ θηρία, τὰ πρὸς ἀδικίαν καὶ φθορὰν ὑπάρχοντα τῶν τε κήπων, καὶ χωραφίων, καὶ ἀμπέλων, καὶ παντοίων δένδρων τε καὶ λαχάνων, καὶ μάλιστα τῶν τὴν κώμην ἐκείνην οἰκούντων τῆς παρακειμένης λίμνης, καὶ πρὸς ὑπόκλισιν καὶ πρόσκλησιν μου παραγενομένων. Καὶ δὴ εἰς προσευχὴν κλίναντός μου τὸ γόνυ, καὶ τὰς χεῖρας πρὸς
15 τὸν Θεὸν ἐκπετάσαντος, ὁ εἰσακούων τῶν εἰς αὐτὸν πεποιθότων Θεός, αὐτὸς

³⁴⁰ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Αθήνα: Παπαδημητρίου 2014) 107*.

³⁴¹ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Αθήνα: Παπαδημητρίου 2014) 107*.

ἐξαπέστειλεν ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ Ἄγγελον, τοῦ πατάζει πᾶν φῶλον καὶ πᾶν
 γένος κακούργων θηρίων, τῶν ἀδικούντων τὴν ἄμπελον, τὴν χώραν τε, καὶ τὸν κῆπον τῶν
 δούλων αὐτοῦ, ὁ καὶ τῶν θηρίων τούτων τὰ ὀνόματα σαφῶς ἐπιστάμενος· οἶα· Κάμπη,
 Σκόληξ, Σκωληκοκάμπη, Σκάνθαρος, Βροῦχος, Ἀκρίς, Ἐπίμαλος³⁴², Καλιγάρης,
 Μακρόπους, Μύρμηξ, Φθειρ, Ρυγίτης, Ψυλλίτης, Καυσοκόπος, Ἐρυσίβη, Κοχλοί,
 20 Ψαλίτης, καὶ εἴτι ἄλλο προσφυσσοῦν καὶ μαραῖνον τὸν καρπὸν τῆς σταφυλῆς καὶ τῶν
 λοιπῶν εἰδῶν καὶ λαχάνων· οὐ μὴν δέ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐγὼ ὄρκω ταῦτα ἐδέσμου, τοῦ
 μηκέτι τοὺς τόπους τῶν ἐμὲ προσκαλουμένων ἐπιβαίνειν τούτους καὶ διατριβεῖν, ἀλλ' ἐπὶ
 ἀβάτων τόπων ἐπέταξα ἀπελθεῖν. Ὁ δὲ ὄρκος τοιοῦτος ἐστίν· Ὀρκίζω ὑμᾶς κατὰ τῶν
 ἀγίων πολυομμάτων Χερουβίμ, καὶ τῶν ἐξαπτερυγίων Σεραφίμ, τῶν ἵπταμένων κύκλω τοῦ
 25 θρόνου, καὶ κραζόντων τὸ· Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος Κύριος Σαβαώθ, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρός.
 Ἀμήν. Ὀρκίζω ὑμᾶς κατὰ τῶν ἀγίων Ἀγγέλων, καὶ πάσης Δυνάμεως, καὶ τῶν μυρίων
 μυριάδων, καὶ χιλίων χιλιάδων, τῶν φόβῳ πολλῶ ἵσταμένων κατενώπιον τῆς δόξης
 Κυρίου· μὴ ἀδικήσητε τὴν ἄμπελον, μὴτε τὴν χώραν, μὴτε τὸν κῆπον τῶν δένδρων τε καὶ
 λαχάνων τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (τοῦ δεῖνος), ἀλλὰ ἀπέλθετε εἰς τὰ ἄγρια ὄρη, εἰς τὰ
 30 ἄκαρπα ξύλα, εἰς ἃ ἐχαρίσατο ὑμῖν ὁ Θεὸς τὴν καθημερινὴν τροφήν. Ὀρκίζω ὑμᾶς κατὰ
 τοῦ Τιμίου Σώματος καὶ Αἵματος Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, καὶ Σωτῆρος ἡμῶν, δι' οὗ
 καὶ ἡ σωτηρία ἐδόθη ἡμῖν καὶ ἀπολύτρωσις, καὶ ὑπὲρ οὗ μέλλομεν ἀποθνήσκειν· μὴ
 ἀδικήσητε μὴτε τὴν χώραν, μὴτε τὴν ἄμπελον, μὴτε τὸν κῆπον, μὴτε πᾶν δένδρον κάρπιμόν
 τε καὶ ἄκαρπον, ἢ φύλλον λαχάνων ἀδικήσητε, ἐκ τοῦ περιορισμοῦ καὶ τόπου τοῦ δούλου
 35 τοῦ Θεοῦ (τοῦ δεῖνος)· εἰδὲ παρακούσητέ μου, καὶ παραβῆτε τὸν ὄρκον, ὃν ὄρκισα ὑμᾶς,
 οὐκ ἔχετε πρὸς ἐμὲ τὸν ταπεινὸν καὶ ἐλάχιστον Τρύφωνα, ἀλλὰ πρὸς τὸν Θεὸν τοῦ
 Ἀβραάμ, καὶ Ἰσαάκ, καὶ Ἰακώβ, τὸν ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Διό, καθὼς
 προεῖπον ὑμῖν, ὑπάγετε εἰς τὰ ἄγρια ὄρη, εἰς τὰ ἄκαρπα ξύλα· εἰδὲ μὴ ἀκούσητέ μου,
 ἰκετεύειν μέλλω τὸν φιλόανθρωπον Θεόν, τοῦ ἀποστεῖλαι τὸν Ἄγγελον αὐτοῦ τὸν ἐπὶ τῶν
 40 θηρίων, καὶ σιδήρῳ καὶ μολύβδῳ δῆσει ὑμᾶς καὶ ἀποκτενεῖ, ἀνθ' ὧν τοὺς ὄρκους καὶ τὴν
 προσευχὴν ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ ἠθετήσατε Τρύφωνος· ἀλλὰ καὶ οἱ στρουθοί, πεμπόμενοι
 δι' ἐμῆς προσευχῆς, καταφάγονται ὑμᾶς. Ἔτι ὀρκίζω ὑμᾶς κατὰ τοῦ μεγάλου Ὀνόματος,
 τοῦ ἐπὶ τῆς πέτρας ἐπιγραφέντος, καὶ μὴ βαστασάσης, ἀλλὰ διαρράγεισης, ὡσεὶ κηρὸς
 προσώπου πυρός· Ἐξέλθετε ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς, εἰς οὓς προεῖπον ὑμῖν, τόπους ἀβάτους, καὶ

³⁴² Το Ευχολόγιο B1863 (σελ. 494) στο σημείο αυτό έχει την εξής ενδιαφέρουσα υποσημείωση: «Ἀναγνωστέον Ἰσως, Ἀκρίς ἐπίμαλλος».

45 *άνδρους, καὶ ἀκάρπους· ἐξέλθετε ἀπὸ τοῦ τόπου καὶ περιορισμοῦ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ, τῶν καὶ μὲ προσκαλουμένων εἰς βοήθειαν αὐτῶν, καὶ ἀντίληψιν, καὶ σωτηρίαν· ἵνα καὶ ἐν τούτοις δοξασθῇ, τὸ πανάγιον ὄνομα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ αἱ προσευχαί, καὶ αἱ αἰτήσεις τοῦ ταπεινοῦ Τρύφωνος ἐκπληρωθῶσιν. Ὅτι τῷ Θεῷ πρέπει δόξα καὶ κράτος, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.*

3.7.1 Κριτικό υπόμνημα

1-2 Ἐξορκισμὸς [...] χωράφια: *Εὐχή τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Τρύφωνος λεγομένη εἰς κήπους καὶ ἀμπελῶνας, καὶ εἰς χωράφια* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1832, B1850 – *Εὐχή τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Τρύφωνος εἰς Κήπους, Ἀμπελῶνας, καὶ Χωράφια* B1811 – *Εὐχή τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Τρύφωνος λεγομένη εἰς Κήπους, Ἀμπελῶνας, καὶ Χωράφια* B1839, B1850 – *ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΤΡΥΦΩΝΟΣ Ἐξορκισμὸς εἰς Κήπους, Ἀμπελῶνας, καὶ Χωράφια* B1863 // **3 Λαμψάκου:** *Καμμάδου* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, K1803 / **Κώμη:** *κόρη* B1666 – *κόμη* B1729 / **ἐπιμελουμένου:** *ἐπικαλουμένου* K1803 // **8 δαπανωμένους:** *διαπονουμένους* B1545, B1558 - *δαπονουμένους* B1564 – *δαπανομένους* B1666, B1691, B1729, B1737 // **13 ὑπόκλιση:** *ἐπίκλησιν* B1545, B1558, B1564 – *ὑπόκλησιν* B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1851, B1863 // **14 παραγενομένων:** *παρακειμένων* B1811 / **τὸ (γόνυ) om.** B1767 // **16 ἐξαπέστειλεν:** *ἐξαπόστειλον* B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 / **αὐτοῦ:** *σου* B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **17-18 τῶν δούλων αὐτοῦ:** *τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ ὀδεῖνα* B1545, B1558, B1564 – *τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ τοῦ δεῖνος* B1602, B1666 / *τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (τοῦ δεῖνος)* B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, A1927 – *τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ* B1863 // **18 ὁ om.** B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1863 / **οἷα:** *ἐνθεν ἐρῶ* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1863 // **19 Σκόληξ:** *σκόλιξ* B1666 / **Καλιγάρης:** *καλίγαρις* B1545, B1558, B1564 // **20 Φθειρά:** *φθειρα* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839, B1850, B1863 / **Ψυλλίτης:** *φυλλίτης* B1545, B1558, B1564 / **Καυσοκόπος:** *Καυλοκόπος* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, A1927 / **Ἐρουσίβη:** *Ἐρουσίβη* B1602, B1666 / **Κοχλοί:** *Κόχλοι* B1666, A1927 // **22 ἐδέσμων:** *ἐδέσμευσα* B1545, B1558, B1564 – *ἐδεσμῶν* B1602 – *ἐδέσμων* B1666 // **23 μηκέτι:**

μηκέτη B1602, B1666 / **προσκαλουμένων**: *προκαλουμένων* B1558, B1602 / **διατρίβειν**: *διαστίβειν* B1558 // **24 ἐπέταξα**: *ἀπέταξα* B1863 / **ἀπελθεῖν** om. B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 – *ἐπελθεῖν* B1705, B1863 / **τοιούτος**: *τοιούτου* B1564 // **30 τοῦ δεῖνος**: *ὀδεῖνα* B1545, B1558, B1564 – *δεῖνος* B1602, B1666 / **ἀπέλθετε**: *ἀπέλθατε* B1545, B1558, B1564 // **33 καὶ ὑπὲρ οὗ μέλλομεν ἀποθνήσκειν**: *καὶ ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, μέλλομεν ἀποθνήσκειν* B1545, B1558, B1767, B1775, K1803, B1811, B1839, B1850, B1863 – *καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ μέλλομεν ἀποθνήσκειν* B1564, B1602, B1666, B1691, B1729, B1737 – *καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ἐν ᾧ μέλλομεν ἀποθνήσκειν* B1705 // **34 ἀδικήσητε**: *ἀδικήσετε* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666 // **35 ἀδικήσητε**: *ἀδικήσετε* B1602, B1666 / **περιορισμοῦ**: *μερισμοῦ* B1666 // **36 τοῦ δεῖνος**: *ὀδεῖνα* B1545, B1558, B1564 // **36 παρακούσητέ**: *παρακούσιτέ* B1602, B1666 // **40 τὸν** (ἐπὶ τῶν θηρίων): *τῶν* (ἐπὶ τῶν θηρίων) B1729 // **41 μολύβδῳ**: *μολίβῳ* B1602 – *μολίβδῳ* B1666, B1705 // **42 στρουθοί**: *στρουθιοί* B1545, B1558, B1564 // **43 καταφάγονται**: *καταφάγουσιν* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 – *καταφαγοῦσιν* B1705 – *καταφάγουσιν* B1850 // **45 ἀπὸ** (προσώπου) *add.* B1545, B1558, B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, K1803, B1811, B1839, B1850, B1863, A1899, A1927, A2014 / **Ἐξέλθετε**: *Ἐξέλθατε* B1545, B1558, B1564 / **ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς**: *τὰ καθ' ἡμᾶς* B1545, B1558 – *τῶν καθ' ἡμᾶς* B1564, B1602, B1666, B1691, B1705, B1729, B1737, B1767, B1775, B1802, K1803, B1811, B1839 // **46 ἐξέλθετε**: *ἐξέλθατε* B1545, B1558, B1564.

3.7.2 Σημαντικότερες παρατηρήσεις

Στίχος 3: Η ονομασία «*Καμψάδου*», η οποία απαντά σε όλες τις εξεταζόμενες εκδόσεις από τον ΙΣΤ΄ έως και τον ΙΗ΄ αιώνα, καθώς και στην Πατριαρχική έκδοση Κωνσταντινούπολης (1803), διαφοροποιείται σε «*Λαμψάκου*» στην επανέκδοση του Ευχολογίου από τον Γλυκύ το 1802, αν και οι προηγούμενες εκδόσεις του ιδίου με επιμελητή αρχικά τον Ι. Αβράμιο (B1691) και αργότερα τον Αλ. Καγκελάριο (B1729) ακολουθούσαν την πρώτη εκδοχή («*Καμψάδου*»). Η εκδοχή «*Λαμψάκου*», με την εξαίρεση, όπως είπαμε, της έκδοσης K1803, υιοθετήθηκε σε όλες τις μετέπειτα εκδόσεις του ΙΘ΄ αι. (Π. Θεοδοσίου, Φρ. Ανδρεώλα, αδελφών Βελούδη, «Φοίνικος», Ι. Μαρτίνου), όπως και στις εκδόσεις A1927 και A2014.

Στίχοι 6-8: Στη φράση «*Ὅρων οὖν ἐγὼ [...] δαπανωμένους τοὺς ἀνθρώπους [...]*» η γραφή «*δαπανωμένους*» είναι αμφίβολουσ αυθεντικότητας³⁴³, καθότι οι παλαιότερες διαθέσιμες

³⁴³ Με πάσα επιφύλαξη ασφαλώς ως προς τα δεδομένα της χειρόγραφης παράδοσης της εν λόγω ευχής, τα οποία εκφεύγουν του ερευνητικού πεδίου της παρούσας εργασίας.

εκδόσεις B1545 και B1558, αναγράφουν «διαπονουμένους». Η γραφή «δαπανωμένους», η οποία στις εκδόσεις που εξετάσαμε εμφανίζεται από την B1602 και έπειτα, είναι πιθανόν να είχε ως αφετηρία την εσφαλμένη γραφή «δαπονουμένους», η οποία απαντά στην έκδοση του 1564. Επιπλέον, η αρχική γραφή «διαπονουμένους» όπως και η παθητική μετοχή αορίστου «διαπονηθείς», που απαντά στη συνέχεια της φράσης («διαπονηθείς έδεήθην προς τόν Κύριον»), προερχόμενες από το ρήμα «διαπονοῦμαι» («σφόδρα ἄχθομαι, ἐνοχλοῦμαι, ταραττομαι»³⁴⁴), είναι δηλωτικές ακριβώς της λυπηρής ψυχολογικής κατάστασης τόσο των υφισταμένων την βλάβη ανθρώπων όσο και του συμπάσχοντος μαζί τους αγίου Τρύφωνος, σημασία την οποία στερείται ολωσδιόλου η μεταγενέστερη εκδοχή «δαπανωμένους».

Στίχοι 15-16: Η φράση «αὐτὸς ἐξαπέστειλεν ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ Ἄγγελον», κατόπιν της διαφοροποίησής της, αρχικά στην έκδοση B1666 «αὐτὸς ἐξάποστειλον ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ Ἄγγελον», και κατόπιν στις εκδόσεις B1691 έως και B1839 «αὐτὸς ἐξάποστειλον ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου σου Ἄγγελον», αποκαταστάθηκε στην αυθεντική της μορφή στην πρώτη έκδοση του I. Βελούδη (B1850) παραμένοντας έτσι και σε όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις.

³⁴⁴ Δ. Δημητράκος, «διαπονῶ» στο *Ἐπίτομον Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (Αθήνα: Γιοβάνης, 1969) 412.

Συμπεράσματα

Σε όλες ανεξαιρέτως τις εποχές και σε όλες τις θρησκείες, οι οποίες αποδέχονται την ύπαρξη του μεταφυσικού κακού, εμφανίζονται εξορκιστικές πρακτικές μαγικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα για την εκδίωξη των κακοποιών πνευμάτων και την εξουδετέρωση της επιρροής τους στους ανθρώπους και την κτίση γενικότερα. Στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα υπήρχε πλήθος ιατρών-εξορκιστών, οι οποίοι αναφέρεται ότι εκδίωκαν τα κακοποιά πνεύματα με επωδές και άλλες μαγικοθρησκευτικές μεθόδους, οι οποίες περιείχαν έντονα συγκρητιστικά στοιχεία. Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερα δημοφιλής ήταν η συμπερίληψη στις εξορκιστικές πρακτικές στοιχείων της ιουδαϊκής ή της νεοεμφανιζόμενης χριστιανικής θρησκείας, (π.χ. το όνομα του Θεού των Εβραίων ή του Ιησού). Παράλληλα, στον αρχαίο Ιουδαϊσμό απαντά η πίστη στην ύπαρξη δαιμόνων, οι οποίοι ευθύνονται για τις ασθένειες και για την εκδίωξη των οποίων επιστρατεύονται προσευχές, φυσικές εξορκιστικές ουσίες και «χαρισματικοί» εξορκιστές. Σε διάφορα επιμέρους ρεύματα του Ιουδαϊσμού τα φαινόμενα δαιμονισμού αποδίδονταν σε ψυχές τεθνεώτων που εξορκίζονταν κυρίως από χαρισματικούς ραβίνους, αντίληψη η οποία πλέον δεν απαντά στον σύγχρονο ορθόδοξο Ιουδαϊσμό. Η πίστη στην κακοποιό δράση των δαιμόνων και στη δυνατότητα εκδίωξής τους με τη δύναμη του Αλλάχ, απαντά και στο σουνιτικό Ισλάμ, με βάση το Κοράνιο και τη Σούννα. Στο Ισλάμ δεν υπάρχει μεν ειδικό λειτούργημα «εξορκιστή» ούτε συγκεκριμένο εξορκιστικό τυπικό, ωστόσο κάθε Μουσουλμάνος, ανάλογα με τις δυνάμεις του και με βάση τις πνευματικές και πρακτικές προδιαγραφές που έχουν τεθεί παραδοσιακά από τους ερμηνευτές του ισλαμικού νόμου, μπορεί να αναλάβει αυτό το καθήκον χάριν της ανακούφισης των πασχόντων αδελφών του.

Στη χριστιανική θεολογία η απαλλαγή των ανθρώπων από την τυραννία του διαβόλου συνιστά τον σκοπό της ενανθρώπισης του Κυρίου, καθότι *«εἰς τοῦτο ἐφανερώθη ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, ἵνα λύσῃ τὰ ἔργα τοῦ διαβόλου»* (Α΄ Ιω.3,8). Ο Χριστός επιτέλεσε πολλές θεραπείες δαιμονισμένων, αρκετές από τις οποίες περιγράφονται λεπτομερώς στα Ευαγγέλια, διαβίβασε δε την εξουσία της εκδίωξης των δαιμόνων στους Μαθητές και Αποστόλους Του. Στην αρχαία Εκκλησία τους εξορκισμούς επιτελούσαν Χριστιανοί που είχαν αξιωθεί σχετικού προσωπικού χαρίσματος, ενώ υπήρχε και ειδική εκκλησιαστική τάξη «εξορκιστών», οι οποίοι ανήκαν στον κατώτερο κλήρο. Από τον Δ΄ μ.Χ. αιώνα η εξορκιστική διαδικασία περιέρχεται εξ ολοκλήρου στη δικαιοδοσία των ιερέων και αρχίζει να διαμορφώνεται λειτουργικά. Συν τω χρόνω, η λειτουργική εξέλιξη των εξορκισμών διαφοροποιείται μεταξύ των διαφόρων τοπικών εκκλησιών

(π.χ. χειροτονία εξορκιστών στη Δύση) και ιδίως μεταξύ των προτεσταντικών ομολογιών (Διαμαρτυρόμενοι, Αγγλικανοί) οι οποίες διαμορφώνονται μετά το σχίσμα της Δυτικής Εκκλησίας (ΙΣΤ΄ μ.Χ. αι.) αναλόγως των δογμάτων και των εκκλησιαστικών δομών της καθεμίας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία προς αποφυγή παθογενειών που οφείλονται σε ελλείψεις στην κατήχηση των πιστών ή στην κατάρτιση του ι. κλήρου και οι οποίες ενίοτε οδηγούν σε καταχρηστική τέλεση εξορκισμών ή σε αδικαιολόγητη αποφυγή τους, έχει ρυθμίσει ποιμαντικώς το ζήτημα με την έκδοση σχετικής Εγκυκλίου από το 2006. Σύμφωνα με την Εγκύκλιο αυτή, βασικές προϋποθέσεις για την τέλεση εξορκισμού είναι η ύπαρξη διαπιστωμένης ανάγκης και η σύμφωνη γνώμη του επιχώριου Επισκόπου. Οι εξορκιστικές ευχές που αναγιγνώσκονται επί των ενεργουμένων (δαιμονισμένων) είναι οι από αιώνων αποθησαυρισμένες στο Μεγάλο Ευχολόγιο, οι οποίες αποδίδονται στους Πατέρες της Εκκλησίας Μέγα Βασίλειο και Ιερό Χρυσόστομο. Εκτός από αυτές, στο Ευχολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας περιλαμβάνονται και άλλες εξορκιστικές ευχές, οι αρχαιότερες από τις οποίες είναι οι εξορκισμοί («*άφορκισμοί*») που προηγούνται της Ακολουθίας του αγίου Βαπτίσματος και καθιερώθηκαν από νωρίς (Γ΄ μ.Χ. αι.) για την εξουδετέρωση κάθε δαιμονικής επιρροής που φέρει ο «παλαιός άνθρωπος», σύμφωνα και με την πίστη της πρώτης Εκκλησίας ότι «*ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται*» (Α΄ Ιω.5,19). Άλλες, τέλος, εξορκιστικές ευχές του Ευχολογίου αφορούν σε διάφορες περιστάσεις δαιμονικής προσβολής επί της άλογης κτίσης έμβιας ή μη (π.χ. καλλιέργειες, οικήματα).

Όλες πάντως οι εξορκιστικές ευχές αποσκοπούν στην, υπό την απειλή του Ονόματος του Θεού, εκδίωξη του διαβόλου και των υπ'αυτὸν δαιμονίων, των πνευματικῶν δηλαδή εκείνων όντων που εξέπεσαν λόγω της εναντίωσής τους προς τον Θεό και έκτοτε εισηγούνται το κακό στη Δημιουργία και στον άνθρωπο. Πάνω στον κοινό αυτόν κεντρικό νοηματικό άξονα τα κείμενα των εξορκιστικών ευχών περαιτέρω αναδεικνύουν: α) την παντοδυναμία του Θεού και την αγάπη Του για τον «κατ'εικόνα καὶ καθ'ὀμοίωσιν Του» πλασθέντα άνθρωπο, μέσα από συχνές αιογραφικές αναφορές στον Τριαδικό Θεό και στο επί γης σωτηριώδες έργο του ενανθρωπήσαντος Δευτέρου προσώπου της Αγίας Τριάδος, Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, β) την έκταση της δαιμονικής επήρειας που ενίοτε φτάνει μέχρι την ολοκληρωτική κατάληψη του ανθρώπου, ως αποτέλεσμα της επιδίωξης του διαβόλου να αμαυρώσει το «κατ'εικόνα Θεοῦ» και να αποτρέψει το «καθ'ὀμοίωσιν Θεοῦ», γ) την ανάγκη του ανθρώπου για σωτηρία, εν μέσω των ποικίλων μεθοδειών του διαβόλου, ένεκεν της οποίας ζητά εναγωνίως τη μεσολάβηση της

Θείας Χάριτος, καθώς η αμαρτία και κάθε άλλη δαιμονική επήρεια διασαλεύουν τη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό και τον συνάνθρωπο³⁴⁵.

Η πολύτιμη αυτή και μεστή υψηλών θεολογικών νοημάτων λειτουργική και πνευματική παρακαταθήκη των εξορκισμών διαφυλάσσεται, όπως προαναφέρθηκε, στο λειτουργικό βιβλίο του Ευχολογίου, το οποίο, σύμφωνα και με την ονομασία του, αποτελεί τη «*συλλογή όλων των Ευχών*» της Θ. Λατρείας στην Ορθόδοξη Εκκλησία (π.χ. ευχές του Εσπερινού, Όρθρου, Θείων Λειτουργιών και λοιπών Μυστηρίων και ειδικότερες ευχές για διάφορες περιστάσεις), οι οποίες τελεσιουργούνται αποκλειστικά από τον ι. Κλήρο. Η ανάγκη βέβαια για τη γραπτή παγίωση των λειτουργικών κειμένων και τη συγκρότηση του Ευχολογίου προέκυψε από τον Δ΄ περίπου μ.Χ. αιώνα, καθώς μέχρι τότε υπήρχε γενικότερη ελευθερία στη σύνθεση των ευχών κατά την τέλεση των Μυστηρίων και των άλλων Ακολουθιών από τους αρχιερείς και τους ιερείς, οι οποίοι αυτοσχεδίαζαν ακολουθώντας κάποιο βασικό πρότυπο και χρησιμοποιώντας ορισμένες στερεότυπες φράσεις. Επομένως, με βάση τα διαθέσιμα σωζόμενα χειρόγραφα, η ιστορία του βυζαντινού Ευχολογίου ξεκινάει τον Η΄ περίπου μ.Χ. αιώνα και παρουσιάζει σχετική ποικιλία ως προς τον συνολικό αριθμό και τη μορφή των ευχών που περιλαμβάνονται σε αυτό, αναλόγως του τόπου και του χρόνου σύνταξης των αντίστοιχων χειρογράφων. Η ομοιομορφοποίηση και οριστικοποίηση του περιεχομένου του Ευχολογίου επέρχεται με την εμφάνιση της τυπογραφίας και την έναρξη έκδοσης όλων των λειτουργικών βιβλίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τα τέλη του ΙΕ΄ και τις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα, κυρίως στη Βενετία, όπου τυπώθηκε για πρώτη φορά και το Ευχολόγιο στα 1526. Τα πρώτα έντυπα Ευχολόγια αποκτούν ιδιαίτερο κύρος και σε κάθε επανέκδοσή τους ουσιαστικά επαναλαμβάνεται η παραδεδομένη μορφή των προηγούμενων εκδόσεων, με ελάχιστες παρεμβάσεις από πλευράς των εκδοτών και επιμελητών, που ως επί το πλείστον αφορούν σε διορθώσεις τυπογραφικών σφαλμάτων, περιορισμένης εμβέλειας αναδιατάξεις της ύλης και πιθανό εκσυγχρονισμό των περιστατικών ευχών, όπου αυτό καθίσταται αναγκαίο³⁴⁶.

Ειδικά για τη μελέτη και καταγραφή των εκδοτικών παρεμβάσεων στα κείμενα των εξορκιστικών ευχών, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, επελέγησαν δεκατέσσερα (14) συνολικά ευχολογικά κείμενα, τα οποία με βάση τον τίτλο και το περιεχόμενό τους εμπίπτουν

³⁴⁵ Γ. Φίλιας, «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», ό.π. 16-17.

³⁴⁶ π. Θεόδωρος Κουμαριανός, «Τὸ Εὐχολόγιον», Εισήγηση στο ΙΔ΄ Πανελλήνιο Λειτουργικὸ Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πατρῶν, με θέμα Λειτουργικὰ Τέχνη (17-19 Σεπτεμβρίου 2012) σ. 11, στον διαδικτυακό τόπο: https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/id_koumarianos_patra2012.pdf (ημ. ανάκτ. 18-4-2022).

στη συνάφεια της γενικότερης μέριμνας της Εκκλησίας για την εκδίωξη των ακαθάρτων πνευμάτων από τους ανθρώπους (κατηχούμενους και ενεργούμενους) και την άλογη κτίση, καθώς και τη θεραπεία και ανακούφιση των χαιμαζομένων από αυτά. Από την αντιπαραβολή των ως άνω κειμένων σε πάνω από είκοσι (20) παλαιότερα και νεότερα Ευχολόγια από διάφορους εκδοτικούς οίκους και επιμελητές, τα οποία καλύπτουν την περίοδο από τα μέσα του ΙΣΤ΄ αιώνα μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του ΚΑ΄, παρατηρείται σημαντικός αριθμός διαφοροποιήσεων ποικίλης φύσης και σπουδαιότητας.

Συγκεκριμένα, εκ πρώτης όψεως παρατηρείται πληθώρα τυπογραφικών σφαλμάτων (ιδίως στις εκδόσεις Βενετίας του ΙΣΤ΄ και του ΙΖ΄ αιώνα), ορισμένα από τα οποία οδήγησαν αναπόφευκτα στην προοδευτική φθορά επί μέρους εδαφίων των εξορκιστικών ευχών, δεδομένου ότι οι μεταγενέστερες εκδόσεις αποτελούσαν συχνά ανατυπώσεις των προγενέστερων³⁴⁷. Αξιοσημείωτη προσπάθεια αποκάθαρσης τέτοιου είδους σφαλμάτων και αποκατάστασης των κειμένων επί το αυθεντικότερον παρατηρείται ιδίως από το β΄ μισό του ΙΖ΄ αιώνα και μετά, με τις εκδόσεις του Ευχολογίου από την τυπογραφία του Ν. Γλυκού και του Ν. Σάρου στη Βενετία. Στο πλαίσιο αυτό, εντοπίζονται στα κείμενα των εξεταζόμενων εξορκιστικών ευχών διαφορετικές εκδοχές καθώς και ήσσονος σημασίας προσθαφαιρέσεις λέξεων ή μικρών φράσεων, ανάλογα προφανώς με τις διαθέσιμες σε κάθε εκδότη πηγές (χειρόγραφα ή παλαιότερα έντυπα Ευχολόγια). Τα τυπογραφικά παροράματα, αν και σε μικρότερη συχνότητα και βαρύτητα, πάντως δεν σπανίζουν μέχρι και το πρώτο μισό του ΙΘ΄ αιώνα. Οι πρώτες πραγματικά φιλόδοξες και ευσυνείδητες προσπάθειες ουσιαστικής και εποικοδομητικής επιμέλειας των κειμένων του Μ. Ευχολογίου με τη διόρθωση και αποκατάσταση παλαιότερων σφαλμάτων και την πραγματοποίηση εύλογων βελτιώσεων, λαμβάνουν χώρα στο β΄ μισό του ΙΘ΄ αιώνα, αρχής γενομένης με τις εκδόσεις Βενετίας 1850, από την «*Τυπογραφία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*» των αυταδέλων Ιωάννη και Σπυρίδωνα Βελούδη, καθώς και 1851, από την «*Τυπογραφία τοῦ Φοίνικος*» με επιμελητή τον ιερομόναχο Σπυρίδωνα Ζερβό. Ειδικά ως προς τα εξορκιστικά κείμενα του Ευχολογίου, οι περισσότερες από τις αλλαγές που συμπεριελήφθησαν στις προαναφερθείσες δύο εκδόσεις καθώς και σε νεότερες επανεκδόσεις τους, υιοθετήθηκαν από όλους σχεδόν τους μεταγενέστερους εκδότες και επιμελητές μέχρι σήμερα. Γεγονός παραμένει πάντως ότι δεν διαπιστώνονται από εκδοτικής πλευράς αθέμιτες παρεμβάσεις, στο ουσιαστικό περιεχόμενο ή τη μορφή των εξορκιστικών

³⁴⁷ Ν. Τωμαδάκης, ό.π. 28. Κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας, παρατηρήσαμε το φαινόμενο αυτό ιδίως στα κείμενα των εξορκιστικών ευχών των Ευχολογίων Βενετίας του 1602, 1622 και 1662 από τον οίκο των Πινέλλων, με την έκδοση του 1662 να είναι ίσως η προχειρότερη επανέκδοση όλων, βρίθουσα παροραμάτων.

ευχών, με τρόπο που να διακυβεύονται η ακεραιότητα και η αυθεντικότητα της διατύπωσής τους ή ο θεολογικός πλούτος και η δογματική ορθότητα του περιεχομένου τους.

Σε κάθε περίπτωση, ανεξαρτήτως της εμβρίθειας, της υπευθυνότητας και της αγαθής προαίρεσης όλων ανεξαιρέτως των επιμελητών των εκδόσεων του Μ. Ευχολογίου μέχρι σήμερα, θα συμφωνήσουμε με κάποιους εξ αυτών στο ότι: «ή κατὰ πάντα ὁμως ἐξακρίβωσις τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου, δὲν εἶναι ἔργον ἑνὸς καὶ μόνον ἀνδρός»³⁴⁸ καθώς και ότι: «ἡ τῶν Ἱερῶν Βίβλων διόρθωσις τε καὶ μεταρρύθμισις, μᾶλλον δὲ τοῦ τοσαύτην ὕλην ἐμπερικλείοντος Εὐχολογίου, [...] μόνον τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἔργον»³⁴⁹. Ως εκ τούτου, θα ήταν ευκαταία η εκδήλωση νεώτερης πρωτοβουλίας³⁵⁰ από πλευράς της Εκκλησίας για αναθεωρημένη και διορθωμένη έκδοση τόσο του Μ. Ευχολογίου όσο και των άλλων λειτουργικών βιβλίων, βάσει ενδελεχούς κριτικής έρευνας, ωστόσο αυτή τη φορά «ὄχι ὡς ἔργο ἀπλῶς κάποιων Ἐπιτροπῶν», όπως επισημαίνει ο αείμνηστος καθηγητής Ι. Φουντούλης, «ἀλλὰ ὡς προσπάθεια πού πρέπει νά γίνει ἀπό πολυάριθμο ὁμάδα νέων, εἰδικῶν, ἀποκλειστικῆς ἀπασχόλησης ἐπιστημόνων»³⁵¹. Ειδικά ως προς το σκέλος αυτό, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούμε στον καταλυτικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει στην ευόδωση ενός τέτοιου φιλόδοξου εγχειρήματος η διαρκώς επεκτεινόμενη ψηφιοποίηση πηγαίου λειτουργικού υλικού (χειρογράφων και παλαιτύπων) από επίσημους φορείς (π.χ. βιβλιοθήκες, μουσεία, πανεπιστημιακά ιδρύματα) και η ανοικτή πρόσβαση σε αυτό μέσω του διαδικτύου.

ΤΕΛΟΣ, ΚΑΙ ΤΩ ΘΕΩ ΔΟΞΑ.

³⁴⁸ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Αθήναι: Μιχ. Σαλίβερος Α.Ε., χ.χ.) 7.

³⁴⁹ *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, (Βενετία, 1850) σ. γ'-δ'.

³⁵⁰ Παλαιότερη πρωτοβουλία είχε εκδηλωθεί το 1932 εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την αναθεώρηση και την έκδοση των λειτουργικών βιβλίων, με τη σύσταση αρμόδιας προς τούτο Επιστημονικής Επιτροπής.

³⁵¹ Παν. Σκαλτσής, «Βιβλιοπαρουσίαση των Πρακτικῶν του Β' Λειτουργικού Συμποσίου με θέμα: «Λατρεύσωμεν ευαρέστως τῷ Θεῷ», το αίτημα της λειτουργικής ανανεώσεως στην Ορθόδοξη Εκκλησία» (Αθήνα, 2003), στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/liturgical-0009.htm> (ημ. ανάκτ.: 29-4-2022).

Βιβλιογραφία

Πηγές

Άγάπιος Ίερομόναχος και Νικόδημος Μοναχός, *Πηδάλιον* (Αθήνα: Εκδ. Παπαδημητρίου, 2003).

Αθανάσιος Αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας, «Λόγος κατὰ Ἑλλήνων», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 25 στ. 4-96.

Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «Εἰς τὴν Ἑξαήμερον, Ὁμιλία Β΄», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 29, στ. 28-52.

Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «Εἰς τὸν ΛΓ΄ Ψαλμὸν», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 29, στ. 349-385.

Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς καὶ Οὐράνιας Ἱεραρχίας*, Ἰγνάτιος Σάκαλης, επιμ. έκδ. (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρνάρα, 2000).

Εὐχολόγιον. Ἐνετίησιν ἐν οἰκίᾳ Νικολάου Σοφιανοῦ, καὶ τῶν ἐταίρων Μάρκου Σαμαριάρου, καὶ Νικολάου Επάρχου: ἔτει ,αφμε΄ (1545) μηνὶ Δεκεβρίῳ ιβ΄, στον διαδικτυακὸ τόπο: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00135962?page=528,529> (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Εὐχολόγιον. Ἐνετίησιν παρὰ Χριστοφόρῳ τῷ Ζανέτῳ. Νεωστὶ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας διορθωθὲν, καὶ ἐντυπωθὲν ἔτει τῷ ἐνσάρκου οἰκονομίας ,αφνη΄ (1558), στον διαδικτυακὸ τόπο: <https://play.google.com/books/reader?id=eiiioVDIdkAAC&pg=GBS.PP652&hl=el> (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Εὐχολόγιον. Ἐν Οἰκίᾳ Ἰππολίτου τοῦ Βαλέριδος. Διορθωθὲν παρὰ Μοναχοῦ Λεοντίου τοῦ Ναυπλιέως τοῦ Μογγιστοῦ. Ἐνετίησιν, ἔτη τῷ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας του Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ,αφξδ΄ (1564) Νοεμβρίῳ η΄, στον διαδικτυακὸ τόπο: https://opac.mountathos.org/webopacma/FullBB.csp?WebAction=ShowFullBB&EncodedRequest=*E0C*5C*00*1B*05A*86L3*DF*0Bx*24*3D*B9&Profile=Default&OpacLanguage=gre&NumberToRetrieve=50&StartValue=2&WebPageNr=1&SearchTerm1=n%20.1.41477&SearchT1=&Index1=Uindex11&SearchMethod=Find_3&ItemNr=2 (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον. Ἐκ πολλῶν ὧν πρότερον εἶχε σφαλμάτων ὅτι μάλιστα ἀνακαθαρθέν. Τὸ παρὸν βιβλίον τετύποται Ἐνετίησι, παρὰ τῶν κληρονόμων Ἀντωνίου τοῦ Πινέλου, ἀναλώμασι μὲν τοῖς αὐτῶν, ἐπιμελεία δὲ καὶ ἐπιδιορθώσει Μαξίμου ταπεινοῦ Ἐπισκόπου Κυθύρων. Ἔτι ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας ,αχβ´ (1602), στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10524525?page=2,3> (ημ. ἀνάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον σὺν Θεῷ Ἀγίῳ. Νεωστὶ ἐπιμελῶς μετατυπωθὲν καὶ κεκοσμηθὲν σελίσι τε καὶ περιγραφαῖς πάντων τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων, προστεθὲν τε ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιδώσει ἔκθεσιν τινα περὶ τοὺς ἐξ Ἰουδαίων προσερχομένους τὴν τῶν Χριστιανῶν πίστιν πάνυ ὠφελιμωτάτη. Ἐνετίησιν, ,αχξς´ (1666). Παρὰ Ἀνδρέα τῷ Ἰουλιανῷ, στον διαδικτυακό τόπο: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ221489909 (ημ. ἀνάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον σὺν Θεῷ Ἀγίῳ. Νεωστὶ μετατυπωθὲν μετὰ τινῶν ὠφελίμων προθέσεων, περὶ τῆς τοῦ Ἀρχιερέως χειροτονίας, τῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Ὀφικίων, περὶ ἐξομολογήσεως, καὶ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων, τεθέντων ἐν τῶν τέλει ἐπιμέλεια καὶ διόρθωσι Ἰωάννου Ἱεροδιακόνου τοῦ Ἀβραμίου, Ἐνετίησιν, παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, ,αχζα´ (1691), στον διαδικτυακό τόπο: <https://play.google.com/books/reader?id=uWcQABeRUHwC&pg=GBS.PP6> (ημ. ἀνάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον σὺν Θεῷ Ἀγίῳ. Μετὰ τινῶν ἀναγκαίων προσθέσεων, τῶν ὀφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τῆς χειροτονίας τοῦ Ἐπισκόπου καὶ περὶ τῶν Ἐξομολογουμένων. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ποικίλαις ἐταίραις τάξεσι, καὶ εὐχαίς, ὡς ἐν τῷ τέλει ἐστὶν ἰδεῖν, κοσμηθὲν. Καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως ὧν πρότερον εἶχε σφαλμάτων νεωστὶ ἐκκαθαρθέν τε καὶ μετατυπωθὲν. Ἐνετίησι, 1705. Παρὰ Νικολάῳ τῷ Σάρῳ, ,αψε´, στον διαδικτυακό τόπο: https://opac.mountathos.org/webopacma/FullBB.csp?WebAction=ShowFullBB&EncodedRequest=*60L*CF*DE*A0*B1*CA*B5F*D8*15*12*94*8Au*9E&Profile=Default&OpacLanguage=gre&NumberToRetrieve=50&StartValue=5&WebPageNr=1&SearchTerm1=n%201.30050&SearchT1=&Index1=Uindex11&SearchMethod=Find_3&ItemNr=5 (ημ. ἀνάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον νεωστὶ σὺν Θεῷ Ἀγίῳ. Μετατυπωθὲν, καὶ πρὸς ἐντελεστέραν τάξιν μετενεχθὲν, μετὰ διαφόρων χρησίμων ἀποσημειώσεων, καὶ μετὰ προσθήκης ὡς ἐν εἶδει δευτέρου μέρους. Προσφωνηθὲν τῷ Παναγιωτάτῳ καὶ Θεοπροβλήτῳ Οἰκουμενικῷ Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχῃ Κυρίῳ Κυρίῳ Παϊσίῳ καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθὲν παρὰ Κυρίου

Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου. Ἐνετίησι, κατὰ το ,αψκθ' (1729) ἔτος. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, στον διαδικτυακό τόπο: <http://digital.lib.auth.gr/record/137080/files/8590.pdf> (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον σύν Θεῷ Ἀγίῳ. Μετά τινων ἀναγκαίων προθέσεων, ὀφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, χειροτονίας Ἐπισκόπου καί Ἐξομολογουμένων, ἄλλαις τέ ποικίλαις εὐχαίς, καί τάξεσι κοσμηθέν, ὡς ἐν τῷ τέλει ἰδεῖν ἔξεστι. Νεωστὶ μετατυπωθέν καί ἐπιμελῶς διορθωθέν παρ' Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου. Ἐνετίησι 1737. Παρὰ Νικολάφ τῷ Σάρφ. ,αψλζ', στον διαδικτυακό τόπο: https://opac.mountathos.org/webopacma/FullBB.csp?WebAction=ShowFullBB&EncodedRequest=*11*FD*23*06KS*15*FCr*8DD*9B*27*C0*F2*C3&Profile=Default&OpacLanguage=gre&NumberToRetrieve=50&StartValue=66&WebPageNr=1&SearchTerm1=n%20.1.30070&SearchT1=&Index1=Uindex11&SearchMethod=Find_3&ItemNr=16 (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον, σύν Θεῷ Ἀγίῳ. Νεωστὶ μετατυπωθέν καί μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθέν. Ἐν Ρώμῃ ,αψνδ' (1754), στον διαδικτυακό τόπο: https://books.google.gr/books?id=HRFhAAAAcAAJ&pg=PP13&lpg=PP13&dq=ευχολογιον+1754&source=bl&ots=gkUny3lrnz&sig=ACfU3U1VcpgkNpyt8b2XVTWVIVv4oBd_xWg&hl=el&sa=X&ved=2ahUKewi58PWC9Ln3AhVXS_EDHY14Cs0Q6AF6BAgZEAM#v=onepage&q=ευχολογιον%201754&f=false (ημ. ανάκτ.: 29-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα, ἐν ᾧ περιέχονται κατὰ τάξιν αἱ τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίαι, καὶ πάντα ὅσα ἐν τοῖς προτυπωθείσιν Εὐχολογίοις ἐξέδοτο. Προσετέθησαν δὲ καὶ αἱ τῶν Χειροτονιῶν Τάξεις κατὰ τὴν ἐν τῷ Ἀρχιερατικῷ Ἐρμηνείαν, ἥτε τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ Ἀκολουθία, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν· Τὰ πάντα εὐρύθμως, καὶ κρείττονί τι τάξει, ἢ ἐν τοῖς προεκδοθείσι Εὐχολογίοις ἐκτεθέντα. Νῦν πέμπτον σύν Θεῷ Ἀγίῳ, μετατυπωθέν, ἐπιμελεία τε καὶ σπουδῇ τοῦ Αἰδεσιμωτάτου Πρεσβυτέρου καὶ Ἀρχιμανδρίτου τῆς τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας Κυρίου Σπυρίδωνος Μήλια. Ἐνετίησιν, ,αψξζ'. 1767. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, στον διαδικτυακό τόπο: https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QaeSWr7ut-9rP6VMwCSC6MwMrvVpmHqd2XMBTB60_v6gvsbloAXXj0LEhDyNcf4oJf3kJQDiWBroyclih7HNTS6vbpAFtKWq0S0zyaCo1JszP0Rd1oyFKwk9CxcMXm7VzX-ZSI7QQSq2NZoUuXfbhpyrluk-V2ZRFYc6VNBYTnz07gUSNustiFDF55GumCpHvwjRimm36eEHYzSZft1lhW6LbjC_NfJ

[n_zCky6a9qPVSIVFtCPB89W6srWfGPfOqVjACllyWi5TbMgiQLsnWkCk6YhERHQ](#) (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα, ἐν ᾧ περιέχονται κατὰ τάξιν αἱ τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίαι, καὶ πάντα ὅσα ἐν τοῖς προτυπωθείσιν Εὐχολογίοις ἐξέδοτο. Προσετέθησαν δὲ καὶ αἱ τῶν Χειροτονιῶν Τάξεις κατὰ τὴν ἐν τῷ Ἀρχιερατικῷ Ἑρμηνείαν, ἥτε τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ Ἀκολουθία, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν. Τὰ πάντα εὐρύθμως, καὶ κρείττονί τι τὰξι, ἢ ἐν τοῖς προεκδοθείσι Εὐχολογίοις ἐκτεθέντα. Νῦν μετατυπωθὲν, πολλῶν τε σφαλμάτων ἐκκαθαρθὲν, καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθὲν. Ἰασοε'. Ἐνετίησιν, 1775. Παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, στον διαδικτυακὸν τόπον: https://opac.mountathos.org/webopacma/FullBB.csp?WebAction=ShowFullBB&EncodedRequest=*8F*1FmI*F6*29*C5*94f*28*7F*2D*9Ax*7D*09&Profile=Default&OpacLanguage=gre&NumberToRetrieve=50&StartValue=20&WebPageNr=1&SearchTerm1=n%20.1.42075&SearchT1=&Index1=Uindex11&SearchMethod=Find_3&ItemNr=20 (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα, ἐν ᾧ περιέχονται κατὰ τάξιν αἱ τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίαι, καὶ πάντα ὅσα ἐν τοῖς προτυπωθείσιν Εὐχολογίοις ἐξέδοτο. Προσετέθησαν δὲ καὶ αἱ τῶν Χειροτονιῶν Τάξεις κατὰ τὴν ἐν τῷ Ἀρχιερατικῷ Ἑρμηνείαν, ἥτε τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ Ἀκολουθία, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν. Ἔτι δὲ καὶ τὰ Ἀποστολοευάγγελα καὶ ἄλλα πλεῖστα εἰς τὴν Νεκρώσιμον Ἀκολουθίαν τῶν Ἱερέων. Τὰ πάντα εὐρύθμως, καὶ κρείττονί τι τὰξι, ἢ ἐν τοῖς προεκδοθείσι Εὐχολογίοις ἐκτεθέντα. Νῦν μετατυπωθὲν, πολλῶν τε σφαλμάτων ἐκκαθαρθὲν, καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθὲν. Ἰαοβ'. Ἐνετίησιν, 1802. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, στον διαδικτυακὸν τόπον: <http://digital.lib.auth.gr/record/137081/files/8591.pdf> (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα, ἐν ᾧ περιέχονται κατὰ τάξιν αἱ τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίαι. Προσετέθη δὲ καὶ ἡ τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ Ἀκολουθία, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν. Ἔτι δὲ καὶ τὰ Ἀποστολοευάγγελα καὶ ἄλλα πλεῖστα εἰς τὴν Νεκρώσιμον Ἀκολουθίαν τῶν Ἱερέων. Τὰ πάντα εὐρύθμως καὶ κρείττονί τι τὰξι, ἢ ἐν τοῖς προεκδοθείσι Εὐχολογίοις ἐκτεθέντα. Νῦν πρῶτον τυπωθὲν, πολλῶν τε σφαλμάτων ἐκκαθαρθὲν, καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθὲν. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ. Ἔτει 1803, στον διδικτυακὸν τόπον: https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/0/f/8/metadata-70-

[0000206.tkl&do=148135.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=446.88%20pts&height=615.84%20pts&maxpage=468](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacvV6yM6-aJt4MaMKYJK0hdJ75-KvYx6T5ONG6hWUOpYZNrAwKI_RhHaXHHvsLVYAS05LSLEgp4I6UvRvDBO6YxWmWeUCYfLXuNdFipz77ByVB98nWiWTEA-gdhqyc0ummFHKASEuO99phNTsJBt6M_QxkRo_4FlN6Qb0RuJNhR2ksMv-X22Icxw6k5i_9-hwda72S1VAsFhqeUk58sNm_AbrdlkZOzWTFX26zz-m4wNUOPLg_8jzA6gOnFW8Ndrutyxum1Lm4PSIXuBcRpxM_29-mg) (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα, ἐν ᾧ περιέχονται αἱ τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίαι καὶ πάντα ὅσα ἐν τοῖς προτυπωθείσιν ἐξέδοτο. Προσετέθησαν δὲ καὶ αἱ τῶν Χειροτονιῶν Τάξεις, κατὰ τὴν ἐν τῷ Ἀρχιερατικῷ Ἑρμηνείαν, ἥτε τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ Ἀκολουθία, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν. Πρὸς τούτοις καὶ τὰ Ἀποστολοευάγγελα, καὶ ἄλλα πλεῖστα εἰς τὴν Νεκρώσιμον Ἀκολουθίαν τῶν Ἱερέων. Ἔκδοσις Πρώτη. Ἐνετίησιν. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. 1811, στο διαδίκτυακό τόπο:

[https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacvV6yM6-aJt4MaMKYJK0hdJ75-](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacvV6yM6-aJt4MaMKYJK0hdJ75-KvYx6T5ONG6hWUOpYZNrAwKI_RhHaXHHvsLVYAS05LSLEgp4I6UvRvDBO6YxWmWeUCYfLXuNdFipz77ByVB98nWiWTEA-gdhqyc0ummFHKASEuO99phNTsJBt6M_QxkRo_4FlN6Qb0RuJNhR2ksMv-X22Icxw6k5i_9-hwda72S1VAsFhqeUk58sNm_AbrdlkZOzWTFX26zz-m4wNUOPLg_8jzA6gOnFW8Ndrutyxum1Lm4PSIXuBcRpxM_29-mg)

[KvYx6T5ONG6hWUOpYZNrAwKI_RhHaXHHvsLVYAS05LSLEgp4I6UvRvDBO6YxWmWeUCYfLXuNdFipz77ByVB98nWiWTEA-](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacvV6yM6-aJt4MaMKYJK0hdJ75-KvYx6T5ONG6hWUOpYZNrAwKI_RhHaXHHvsLVYAS05LSLEgp4I6UvRvDBO6YxWmWeUCYfLXuNdFipz77ByVB98nWiWTEA-gdhqyc0ummFHKASEuO99phNTsJBt6M_QxkRo_4FlN6Qb0RuJNhR2ksMv-X22Icxw6k5i_9-hwda72S1VAsFhqeUk58sNm_AbrdlkZOzWTFX26zz-m4wNUOPLg_8jzA6gOnFW8Ndrutyxum1Lm4PSIXuBcRpxM_29-mg)

[gdhqc0ummFHKASEuO99phNTsJBt6M_QxkRo_4FlN6Qb0RuJNhR2ksMv-](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacvV6yM6-aJt4MaMKYJK0hdJ75-KvYx6T5ONG6hWUOpYZNrAwKI_RhHaXHHvsLVYAS05LSLEgp4I6UvRvDBO6YxWmWeUCYfLXuNdFipz77ByVB98nWiWTEA-gdhqyc0ummFHKASEuO99phNTsJBt6M_QxkRo_4FlN6Qb0RuJNhR2ksMv-X22Icxw6k5i_9-hwda72S1VAsFhqeUk58sNm_AbrdlkZOzWTFX26zz-m4wNUOPLg_8jzA6gOnFW8Ndrutyxum1Lm4PSIXuBcRpxM_29-mg)

[X22Icxw6k5i_9-hwda72S1VAsFhqeUk58sNm_AbrdlkZOzWTFX26zz-](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacvV6yM6-aJt4MaMKYJK0hdJ75-KvYx6T5ONG6hWUOpYZNrAwKI_RhHaXHHvsLVYAS05LSLEgp4I6UvRvDBO6YxWmWeUCYfLXuNdFipz77ByVB98nWiWTEA-gdhqyc0ummFHKASEuO99phNTsJBt6M_QxkRo_4FlN6Qb0RuJNhR2ksMv-X22Icxw6k5i_9-hwda72S1VAsFhqeUk58sNm_AbrdlkZOzWTFX26zz-m4wNUOPLg_8jzA6gOnFW8Ndrutyxum1Lm4PSIXuBcRpxM_29-mg)

[m4wNUOPLg_8jzA6gOnFW8Ndrutyxum1Lm4PSIXuBcRpxM_29-mg](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacvV6yM6-aJt4MaMKYJK0hdJ75-KvYx6T5ONG6hWUOpYZNrAwKI_RhHaXHHvsLVYAS05LSLEgp4I6UvRvDBO6YxWmWeUCYfLXuNdFipz77ByVB98nWiWTEA-gdhqyc0ummFHKASEuO99phNTsJBt6M_QxkRo_4FlN6Qb0RuJNhR2ksMv-X22Icxw6k5i_9-hwda72S1VAsFhqeUk58sNm_AbrdlkZOzWTFX26zz-m4wNUOPLg_8jzA6gOnFW8Ndrutyxum1Lm4PSIXuBcRpxM_29-mg) (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίας ἐν ᾧ προσετέθησαν καὶ αἱ τῶν Χειροτονιῶν Τάξεις, κατὰ τὴν ἐν τῷ Ἀρχιερατικῷ Ἑρμηνείαν, ἥτε τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ Ἀκολουθία, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν· ἔτι δὲ καὶ τὰ Ἀποστολοευαγγέλια, καὶ ἄλλα πλεῖστα εἰς τὴν Νεκρώσιμον Ἀκολουθίαν τῶν Ἱερέων. Τὰ πάντα εὐρύθμως, καὶ κρίττονί τι νι τάξει, ἢ ἐν τοῖς προεκδοθείσιν Εὐχολογίοις ἐκτεθέντα. Νῦν μετατυπωθὲν καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθὲν. Ἐν Βενετία ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας Φραγκίσκου Ἀνδρεώλα. Διὰ δαπάνης Γεωργίου Διαμαντίδου. 1839, στον διαδίκτυακό τόπο:

[https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5Qad0V97fNE67zX4aJ-](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5Qad0V97fNE67zX4aJ-05gVRJksVkhS1fgWdnfLSV73dpmqi8m-7n5s3Jrgn9xZt0k267feZhto9FGagKckAjtZ33cYHF9VHWeR_jwL_d1dUB8hSTm9DSSzmaxDthd02glnX1gtWl9gzSWD3c26oj6_TnrS5kpJvmQ4KqgaIDVSXLWimp_dHD3JSqgWStZjavYrTEeq4kciMkBJLHIMcRXwIr64b-Xy4RNIxHoOvdVIpBqE_M-cMr4Wi4cQhjJayl7vgNJZ4eQNoqL4kcEvtNLXFd7HlnTdWuuvI9DqbDLc0p_p87oPxA)

[05gVRJksVkhS1fgWdnfLSV73dpmqi8m-](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5Qad0V97fNE67zX4aJ-05gVRJksVkhS1fgWdnfLSV73dpmqi8m-7n5s3Jrgn9xZt0k267feZhto9FGagKckAjtZ33cYHF9VHWeR_jwL_d1dUB8hSTm9DSSzmaxDthd02glnX1gtWl9gzSWD3c26oj6_TnrS5kpJvmQ4KqgaIDVSXLWimp_dHD3JSqgWStZjavYrTEeq4kciMkBJLHIMcRXwIr64b-Xy4RNIxHoOvdVIpBqE_M-cMr4Wi4cQhjJayl7vgNJZ4eQNoqL4kcEvtNLXFd7HlnTdWuuvI9DqbDLc0p_p87oPxA)

[7n5s3Jrgn9xZt0k267feZhto9FGagKckAjtZ33cYHF9VHWeR_jwL_d1dUB8hSTm9DSSzma](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5Qad0V97fNE67zX4aJ-05gVRJksVkhS1fgWdnfLSV73dpmqi8m-7n5s3Jrgn9xZt0k267feZhto9FGagKckAjtZ33cYHF9VHWeR_jwL_d1dUB8hSTm9DSSzmaxDthd02glnX1gtWl9gzSWD3c26oj6_TnrS5kpJvmQ4KqgaIDVSXLWimp_dHD3JSqgWStZjavYrTEeq4kciMkBJLHIMcRXwIr64b-Xy4RNIxHoOvdVIpBqE_M-cMr4Wi4cQhjJayl7vgNJZ4eQNoqL4kcEvtNLXFd7HlnTdWuuvI9DqbDLc0p_p87oPxA)

[xDthd02glnX1gtWl9gzSWD3c26oj6_TnrS5kpJvmQ4KqgaIDVSXLWimp_dHD3JSqgWStZ](https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5Qad0V97fNE67zX4aJ-05gVRJksVkhS1fgWdnfLSV73dpmqi8m-7n5s3Jrgn9xZt0k267feZhto9FGagKckAjtZ33cYHF9VHWeR_jwL_d1dUB8hSTm9DSSzmaxDthd02glnX1gtWl9gzSWD3c26oj6_TnrS5kpJvmQ4KqgaIDVSXLWimp_dHD3JSqgWStZjavYrTEeq4kciMkBJLHIMcRXwIr64b-Xy4RNIxHoOvdVIpBqE_M-cMr4Wi4cQhjJayl7vgNJZ4eQNoqL4kcEvtNLXFd7HlnTdWuuvI9DqbDLc0p_p87oPxA) (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίας· τὰς Τάξεις τῶν Χειροτονειῶν, κατὰ τὴν ἐν τῷ Ἀρχιερατικῷ Ἑρμηνείαν· τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ τὴν

Ἀκολουθίαν, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν· τὰς τε ἄλλας Ἀκολουθίας καὶ Εὐχὰς καὶ τὰ Ἀποστολοευάγγελα τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν· οἷς πρόσεστι καὶ Πίναξ τακτικώτερος πρὸς εὐκολωτέραν εὐρεσιν τῶν ἐμπεριεχομένων· ἐξ ἀρίστων ἐκδόσεων καὶ παλαιῶν χειρογράφων διορθωθὲν καὶ ἐξακριβωθὲν. Τυπογραφικῆ ἐπιστασία Ἰωάννου τε καὶ Σπυρίδωνος τῶν ἀυταδέλφων Βελούδων. Ἔκδοσις πρώτη. Ἐν Βενετίᾳ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου 1850, στον διαδικτυακό τόπο: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ158962003 (ημ. ἀνάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίας, τὰς τῶν Χειροτονιῶν Τάξεις, κατὰ τὴν ἐν τῷ Ἀρχιερατικῷ Ἑρμηνείαν· τὴν τε τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ Ἀκολουθίαν, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν· καὶ ἄλλας πολλὰς Ἀκολουθίας καὶ Εὐχὰς. Ἔκδοσις νέα ἐπιστασία τυπογραφικῆ Σπυρίδωνος Ἱερομονάχου Ζερβοῦ. Ἐν Βενετίᾳ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1851, στον διαδικτυακό τόπο: <https://analogion.com/forum/index.php?threads/Ευχολόγιον-το-Μέγα-διάφορες-εκδόσεις-από-1759-έως-1899.4041/> (ημ. ἀνάκτ.: 28-4-2022)³⁵².

Ευχολόγιον τὸ Μέγα περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίας, τὰς τῶν χειροτονιῶν τάξεις, κατὰ τὴν ἐν τῷ ἀρχιερατικῷ ἑρμηνείαν· τὴν τε τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ ἀκολουθίαν, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν· τὰς τε ἄλλας ἀκολουθίας καὶ εὐχὰς, καὶ τὰ Ἀποστολοευάγγελα τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν. Ἔκδοσις δευτέρα σπουδῆ καὶ ἐπιστασία Σπυρίδωνος Ἱερομονάχου Ζερβοῦ, Ἀρχιμανδρίτου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου. Ἐν Βενετίᾳ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1862, στον διαδικτυακό τόπο: <https://analogion.com/forum/index.php?threads/Ευχολόγιον-το-Μέγα-διάφορες-εκδόσεις-από-1759-έως-1899.4041/> (ημ. ἀνάκτ.: 28-4-2022)³⁵³.

Ευχολόγιον τὸ Μέγα περιέχον σὺν Θεῷ Ἁγίῳ τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίας· τὰς Τάξεις τῶν Χειροτονειῶν, κατὰ τὴν ἐν τῷ Ἀρχιερατικῷ Ἑρμηνείαν· τῶν Ἐγκαινίων τοῦ Ναοῦ τὴν Ἀκολουθίαν, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν· τὰς τε ἄλλας Ἀκολουθίας καὶ Εὐχὰς καὶ τὰ Ἀποστολοευάγγελα τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν· ἐξ ἀρχαίων ἐκδόσεων καὶ χειρογράφων διορθωθὲν καὶ ἐξακριβωθὲν. Σπουδῆ καὶ ἐπιστασία Ἰωάννου τε καὶ Σπυρίδωνος τῶν ἀυταδέλφων Βελούδων. Ἔκδοσις τρίτη, ἐπιμελῶς ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἀναθεωρηθεῖσα. Ἐν Βενετίᾳ ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Δαπάνη τοῦ ἰδίου Τυπογραφίου 1863,

³⁵² Απαιτεῖται σύνδεση με στοιχεῖα μέλους καὶ κωδικό κατόπιν δωρεάν εγγραφῆς.

³⁵³ Απαιτεῖται σύνδεση με στοιχεῖα μέλους καὶ κωδικό κατόπιν δωρεάν εγγραφῆς.

στον

διαδικτυακό

τόπο:

https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5QacIaqy9ngoQqm6LR6RbicQ_EjnkZh-wZzjgugAEQDSd_pIC7MNSnfpj_GpxAn0zbCkZ2DVTqXQoGPRnGPb3X5IkIrpjOtMpeNWhHF4Ksag5cm0by2CZd-cBtsjn8ImGAmU0KoNzPo_Zj-nUTwUe95vi4R7CYc-qztm-W1aaq3RuhOqYNjNoTrVmW--OmiZgyRdmTlkgLXmygY841nfiuUBN1MN7f4UDNuPS_qA-qtRrdhTHwHFYVuw7BIK5D1PS-u3quAnH (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίας, τὰς τῶν χειροτονιῶν τάξεις κατὰ τὴν ἐν τῷ ἀρχιερατικῷ ἔρμηνειαν· τὴν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ ἀκολουθίαν, τὰς τε ἄλλας ἀκολουθίας καὶ εὐχὰς, καὶ τὰ ἀποστολοευαγγέλια τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν. Ἐπιδιορθωθὲν καὶ ἐξακριβωθὲν ὑπὸ Ἰωάν. Μαρτίνου, Ἀρχιμανδρίτου, καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας. Ἐγκρίσει καὶ ἀδεία τῆς Ι. Συνόδου. Ἐν Ἀθήναις παρὰ τῷ Ἐκδότῃ Κωνστ. Ἀντωνιάδῃ, 1899, στον διαδικτυακό τόπο: <http://digital.lib.auth.gr/record/125243?ln=el> (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα. Ἀναθεωρηθὲν καὶ διὰ παντοίων σημειώσεων καὶ νέων εὐχῶν πλουτισθὲν. Ἐπιμελεία Νικολάου Παν. Παπαδοπούλου, Πρωτοπρεσβυτέρου (Ἀθήναι: εκδ. Μιχ. Σαλίβερους Α.Ε., χ.χ.)

Ευχολόγιον τὸ Μέγα τῆς κατὰ Ἀνατολὰς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἀκολουθίας, τὰς τῶν χειροτονιῶν τάξεις, κατὰ τὴν ἐν τῷ ἀρχιερατικῷ ἔρμηνειαν· τὴν τε τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ ἀκολουθίαν, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν· ἑτέρας ἀκολουθίας καὶ εὐχὰς, ὡς καὶ τὰ Ἀποστολοευαγγέλια τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν. Σπουδῆ καὶ ἐπιστάσια Σπυρίδωνος Ζερβοῦ Ἱερομονάχου, Ἀρχιμανδρίτου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου. Νῦν δὲ ἐπανεκδιδόμενον εἰς Δ' Ἐκδοσιν ὑπὸ τοῦ Ἐκδοτικοῦ Οἴκου «ΑΣΤΗΡ» βάσει τῆς ἐν Βενετία Β' ἐκδόσεως 1862 ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος (Ἀθήναι: Εκδοτικός Οἶκος «ΑΣΤΗΡ» Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 1992).

Ευχολόγιον τὸ Μέγα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων Ἱεροτελεστίας, τὰς τῶν χειροτονιῶν τάξεις, τὴν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ ἀκολουθίαν, τὰς τε ἄλλας ἱεροπραξίας καὶ εὐχὰς, καὶ τὰ ἀποστολοευαγγέλια τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν. Νεωστὶ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας διορθωθὲν ἐξ ἀρχαίων ἐκδόσεων καὶ χειρογράφων μετὰ τινῶν ἀναγκαίων προσθηκῶν. Ἐκδοσις δευτέρα. (Ἐν Ἀθήναις: Ἐκδόσεις Παπαδημητρίου, βκα' -

2021) [Επιστημονική και εκδοτική επιμέλεια & copyright εισαγωγικών κειμένων: Διονύσιος Μπιλάλης Ανατολικιώτης Αύγουστος 2013 – Ιανουάριος 2021].

Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, «Εγκύκλιος 2843» (Αρ. πρωτ. 4053 / διεκπ. 2165, Ἀθήνησι 15ῃ Σεπτεμβρίου 2006).

Ἰουστίνος, «Ἀπολογία II», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 6, στ. 441-470.

Ἰωάννης Χρυσόστομος, «Ὁμιλίας κατηχητικαί - Λόγος Β΄», *Sources Chretiennes*, Antoine Wenger, επιμ. έκδ., Τόμ. 50, 133-150.

Κλήμης Ρώμης, «Διαταγαί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 1, στ. 555-1150.

Κοράνιον, μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ κειμένου ὑπὸ Γερασίμου Ἰ. Πεντάκη (Ἐν Ἀθήναις: ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, 1886), στον διαδικτυακό τόπο:

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/1/f/metadata-91-0000090.tkl?dtab=m&search_type=simple&search_help=&display_mode=overview&wf_step=init&show_hidden=0&number=10&keep_number=&cclterm1=&cclterm2=&cclterm3=&cclterm4=&cclterm5=&cclterm6=&cclterm7=&cclterm8=&cclfield1=&cclfield2=&cclfield3=&cclfield4=&cclfield5=&cclfield6=&cclfield7=&cclfield8=&cclop1=&cclop2=&cclop3=&cclop4=&cclop5=&cclop6=&cclop7=&isp=&search_coll%5Bmetadata%5D=1&&stored_cclquery=&skin=&rss=0&lang=el&ioffset=1&offset=1 (ημ. ανάκτ.: 28-4-2022).

Κύριλλος Ἱεροσολύμων Ἀρχιεπίσκοπος, «Προκατήχησις», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 33, στ. 332-365.

Κύριλλος Ἱεροσολύμων Ἀρχιεπίσκοπος, «Μυσταγωγική πρώτη Κατήχησις», *Patrologiae Graeca*, J. Migne, επιμ. έκδ., Τόμ. 33, στ. 1065-1076.

Μικρὸν Εὐχολόγιον ἢ Ἀγιασματάριον, (Ἀθήνα: Αποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 1999).

Νικόδημος Ἁγιορείτης, *Ἑρμηνεία εἰς τοὺς ἑκατὸν πενήκοντα Ψαλμοὺς τοῦ Προφητάνακτος καὶ Θεοπάτορος Δαβὶδ συγγραφεῖσα παρὰ [...] Εὐθυμίου τοῦ Ζυγαδηνοῦ [...]*, τ. 1^{ος} (Κωνσταντινούπολις: Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, 1819), στον διαδικτυακό τόπο: http://medusa.libver.gr/jspui/bitstream/123/1594/1/GRVER_00000000000000759.pdf (ημ. ανάκτ. 27-4-2022).

Άγιος Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ*, τόμος Β΄ (Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 2005).

Ἡ Παλαιά Διαθήκη. Μετάφραση ἀπό τα πρωτότυπα κείμενα, (Αθήνα: Ελληνική Βιβλική Εταιρία, 1997).

Ἡ Παλαιά Διαθήκη κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα, (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀδελφότητος Θεολόγων ἢ «ΖΩΗ», 2015).

Παρακλητική, (Αθήνα: Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 2008).

De exorcismis et supplicationibus quibusdam, (Typis Vaticanis, MMIV [Editio typica emendata 2004]), στον διαδικτυακό τόπο: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://ldysinger.stjohnsem.edu/%40magist/1978_SCDW-Rom_Rit/Exorc/De_Exorcismis-searchable.pdf&ved=2ahUKEwiwnefq5LP3AhXmQ_EDHUeGBvYQFnoECAMQAQ&usg=AOvVaw3gFzpsEzPdBGq6LunWeiV (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Goar, J. *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum* (Parisiis, 1647), στον διαδικτυακό τόπο: https://books.google.gr/books?id=YrpFAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (ημ. ανάκτ.: 29-4-2022).

Novum Testamentum Graece, Nestle-Aland, edited by Barbara and Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, 28th Revised Edition, (Stuttgart: Institute for New Testament Textual Research, Munster Westphalia, Deutsche Bibelgesellschaft, 2012).

Βοηθητική Βιβλιογραφία

Ελληνική

Ανατολικιώτης, Διονύσιος «Τι είναι το Εὐχολόγιον», *Ἡ Ὁδὸς* 39 (2017) 1-2, στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.imr.gr/periodiko/odos-39.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Ανατολικιώτης, Διονύσιος «Ἡ χρησιμότης τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου», στο διαδικτυακό τόπο: <http://symbole.gr/litlif/litte/1545-euchologion> (ημ. ανάκτ. 11-6-2021).

Αντώνιος, Μητροπολίτης πρ. Ηλείας «Ἀγγλικανισμός», *Θρησκευτική και Ἠθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 1 (Αθήνα: Ἐκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1964), στ. 198-200.

Βακαλούδη, Αναστασία *Μυστικισμός, θαυματοποιία και ιατρική θεουργία*, (Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 2000).

Γεδεών, Μανουήλ «Πατριαρχική μέριμνα περί έκδόσεως βιβλίων λειτουργικῶν», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 51 (1909) 404-405, στον διαδικτυακό τόπο: http://medusa.libver.gr/jspui/bitstream/123456789/4925/4/EKKL.ALHTEIA-1909-SEPT_DEC.pdf (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Γιαννουλάτος, Αναστάσιος *Ἰσλάμ, θρησκευολογική ἐπισκόπησις* (Αθήνα: Εκδόσεις «ΠΟΡΕΥΘΕΝΤΕΣ», 2002).

Γρηγόριος, Ιερομόναχος *Το Ἅγιον Βάπτισμα. Σχόλια* (Ἅγιον Ὄρος: Εκδόσεις Δόμος, 2007).

«Δαιμονιζόμενοι», *Θρησκευτική και Ἠθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 4 (Αθήνα: Ἐκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1964), στ. 881-882.

Δεσπότης, Σωτήριος *Ἱερά Ευαγγέλια. Το μήνυμα της Καινῆς Διαθήκης στον σύγχρονο ἄνθρωπο*, (Αθήνα: εκδόσεις ENNOIA, 2017).

Δημητράκος, Δ. *Ἐπίτομον Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (Αθήνα: Γιοβάνης, 1969).

Δημητρόπουλος, Παναγιώτης «Κακόν», *Θρησκευτική και Ἠθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 7 (Αθήνα: Ἐκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1962), 198-203.

«Ἐξορκισμός», *Θρησκευτική και Ἠθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 5 (Αθήνα: Ἐκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1964), στ. 730.

«Εὐχολόγιον», *Θρησκευτική και Ἠθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ.5 (Αθήνα: Ἐκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1964), στ. 1141.

Giblet, Jean - Grelot, Pierre «Ἀσθένεια / Θεραπεία», *Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας*, Χ. Leon-Dufour, επιμ. έκδ., ελλ. μετ. Σ. Αγουρίδης, Σ. Βαρτανιάν, Γ. Γρατσέας, Γ. Μαραγκός, Γ. Ρηγόπουλος, Σ. Φρέρης, Κ. Χιωτέλλη, (Αθήνα: Ἐκδοση Βιβλικὸ Κέντρου Ἄρτος Ζωῆς, 1980) στ. 150-153.

«Καββάλα», *Θρησκευτική και Ἠθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 7 (Αθήνα: Ἐκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1965), 142-144.

Κατσαρού, Ελένη «Οι Ηπειρώτες τυπογράφοι της Βενετίας», στο διαδικτυακό τόπο: <https://fespahellas.gr/oi-hpeirotres-typografoi-ths-benetias/> (ημ. ανάκτ.: 6-3-2022).

Κουμαριανός, π. Θεόδωρος «Τὸ Εὐχολόγιον», Εισήγηση στο ΙΔ΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων της Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πατρῶν, με θέμα Λειτουργικαί Τέχναι (17-19 Σεπτεμβρίου 2012) σ. 11, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/id_koumarianos_patra2012.pdf (ημ. ανάκτ. 18-4-2022).

Μακρής, Σπ. «Ονόματος Θεοῦ ἐπίκλησις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ.9 (Αθήναι: Έκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1966), στ. 928-930.

Ματσούκας, Νικόλαος «Ἄγιασμός», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 1 (Αθήναι: Έκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1962), 219-223.

Μαυροειδή, Φανή «Ειδήσεις για Ελληνικά Τυπογραφεία της Ιταλίας τον 16ο αιώνα», *Δωδώνη: επιστημονική επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολῆς του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Τόμ. 4 (1975) 237-252, στον διαδικτυακό τόπο: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/30047/1/Ειδήσεις%20για%20ελληνικά%20τυπογραφεία%20της%20Ιταλίας%20τον%2016ο%20αιώνα.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Μπεκατώρος, Γεώργιος «Ἀκολουθία», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 1 (Αθήναι: Έκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1962), στ. 1217-1221.

Μπεκατώρος, Γεώργιος «Θεοτοκίον - Τάξις Λατρείας» *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 6 (Αθήναι: Έκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1965), στ. 317-320.

Olteanu, π. Mircea Valentin, «Έντυπα Ευχολόγια και Αγιασματάρια στην Ορθόδοξη Ρουμανική Λειτουργική Παράδοση», μεταπτυχιακή μελέτη (Θεσσαλονίκη: Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ., 2010), στον διαδικτυακό τόπο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/127065/file> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022)

Παναγιώτου, Μάξιμος, Αρχιμ. «Ἀκολουθία εἰς Παράκλησιν Ἀσθενῶν», *Ἡ Ὁδός*, 39 (2017), 40, στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.imr.gr/periodiko/odos-39.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Παπαγιάννης, Κων/νος, Πρωτοπρ. «Αἱ εὐχαί ἐπί τῇ γεννήσει παιδίου», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 79 (1996) 487-504, στον διαδικτυακό τόπο: <http://users.auth.gr/mangian/π.%20Κωνσταντίνου%20Παπαγιάννη,%20Ευχές%20επί%20τῆ%20γεννήσει%20Γρ.%20Παλαμάς%20763,%201996.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Παπαδόπουλος Βρετός, Ανδρέας *Νεοελληνική Φιλολογία Μέρος Α΄* (Εν Αθήναις: Τύποις Λ.Δ. Βιλαρά και Β.Π. Λιούμη), στον διαδικτυακό τόπο: https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/3/4/6/metadata-01-0000369.tkl&do=78075_01.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=373&height=564&maxpage=304 (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Παπαθωμόπουλος, Μανόλης – Βαρβούνης, Μανόλης *Εξορκισμοί του Ιερομονάχου Βενεδίκτου Τζανκαρόλου (1627)*, (Αθήνα: Εκδόσεις ΑΛΗΘΕΙΑ, 2008).

Πάπυρος - Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας Αρχαίας, Μεσαιωνικής, Νέας (Αθήνα: ΠΑΠΥΡΟΣ, 2007).

«Σάρρος, Νικόλαος», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica*, Τόμ. 46, 95.

Σκαλτσής, Παναγιώτης «Βιβλιοπαρουσίαση των Πρακτικών του Β΄ Λειτουργικού Συμποσίου με θέμα: «Λατρεύσωμεν ευαρέστως τω Θεώ», το αίτημα της λειτουργικής ανανεώσεως στην Ορθόδοξη Εκκλησία» (Αθήνα, 2003), στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/liturgical-0009.htm> (ημ. ανάκτ.: 29-4-2022).

Σκαλτσής, Παναγιώτης «Ευχολόγιο. Γενικά», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, Τόμ. 7, (Αθήνα: Στρατηγικές Εκδόσεις Ε.Π.Ε., 2012), 415-416.

Σκαλτσής, Παναγιώτης «Ἡ Ὁρθόδοξη Λατρεία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», *Ἐκκλησία* 4 (2013) 262-286, στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.ecclesia.gr/greek/press/ekklisia/index.asp> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Σολομωνίδη, Ειρήνη «Ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας ἀπὸ τὶς συλλογές τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης», στον διαδικτυακό τόπο: https://www.ascsa.edu.gr/research/gennadius-library-gr/history-of-greek-printing-gr/history-of-greek-printing-details-gr#Begining_Greek_Printing (ημ. ανάκτ.: 7-3-2022).

Τρεμπέλας, Παναγιώτης *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, Τόμος Α΄ (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ὁ Σωτὴρ», 1998).

Τρεμπέλας, Παναγιώτης *Ἐπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον* (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ὁ ΣΩΤΗΡ», 2008).

Τρεμπέλας, Παναγιώτης *Ἐπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον* (Αθήνα: Ἐκδοσις Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ὁ ΣΩΤΗΡ», 2011).

Τρωιάνος, Σπύρος «Μαγεία και διάβολος από την Παλαιά στη Νέα Ρώμη», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 71 (1999) 9-16, στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/71-5.pdf> (ημ. ανάκτ. 9-5-2022).

Τσελίκας, Αγαμέμνων «Εισαγωγικό Σημείωμα στην ομοιότυπη έκδοση του Νικολάου Γλυκού, Βενετία 1687» στο *Η Θεία Γραφή. Άπαντα Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης* (Αθήνα: Εκδόσεις Μίλητος, 2001).

Τωμαδάκης, Νικόλαος «Ἡ ἐν Ἰταλία ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελεία Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων Κληρικῶν κατὰ τοὺς ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αἰῶνας», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. ΛΖ΄, (Αθήνα, 1969) 1-33, στον διαδικτυακό τόπο: <https://pdfcoffee.com/-39-39--pdf-free.html> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Φίλιας, Γ. «Τὸ Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον 336 (Codex Vaticanus Barberinianus Graecus 336)», *Θεολογία* 3 (1990) 396-416, στον διαδικτυακό τόπο: https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1990_3_4_Filias.pdf (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Φίλιας, Γ. «Πηγές καὶ ἐξέλιξη τῶν ἐξορκιστικῶν εὐχῶν γιὰ τοὺς “ἐνεργούμενους ἀπὸ ἀκάθαρτα πνεύματα”», *Σύναξη* 67 (1998) 71-94.

Φίλιας, Γ. «Τα Μυστήρια του Βαπτίσματος και του Χρίσματος», στο Γ. Φίλιας, *Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Πάτρα: Έκδοση Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2002) 47-60.

Φίλιας, Γ. «Οι Εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», Εισήγηση στο Ι΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, με θέμα: *Η ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ* «Εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος» (Βόλος, 20 - 22 Ὀκτωβρίου 2008), στον διαδικτυακό τόπο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/filias_daimones.pdf (ημ. ανάκτ. 16-6-2021).

Φίλιας, Γ. «Εἰσαγωγικὲς σκέψεις στὴν ἱστορία καὶ θεολογία τοῦ Εὐχολογίου», *Ἡ Ὁδὸς* 39 (2017) 3-7, στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.imr.gr/periodiko/odos-39.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Φουντούλης, Ι. «Ἁγιασματάριον», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. ἐκδ., Τόμ. 1 (Αθήνα: Έκδοσις Αθαν. Μαρτίνου, 1962), στ.218-219.

Φουντούλης, Ι. «Θεοτοκίον» *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αχ. Π. Λυγγούρης, επιμ. έκδ., Τόμ. 6 (Αθήνα: Έκδοσις Αθην. Μαρτίου, 1965) στ. 317.

Φουντούλης, Ι. *Λειτουργική Α΄: Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μυθονία, 1993).

Φουντούλης, Ι. *Το άγιον Βάπτισμα. Ιστορικο-τελετουργική θεώρηση*, (Αθήνα: Έκδοσις Κλάδου Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1999).

Φουντούλης, Ι. «Το Βάπτισμα των ενηλίκων, ο νηπιοβαπτισμός, το Βάπτισμα της ανάγκης. Τελετουργική θεώρηση», *Τελετουργικά Θέματα* (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2002).

Χριστοδούλου, Θεμιστοκλής, Πρεσβύτερος *Εξορκισμοί, Εξορκιστές και Βασκανία* (Αθήνα: Εκδόσεις Ομολογία, 2003).

Χρυσοστόμου, Γεώργιος Αρχιμ., «Σύγχρονες ευχολογιακές ανάγκες για τη συνάφεια υγείας και ασθένειας των πιστών», Εισήγηση στο Ι΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, με θέμα: *Η ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ «Εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος»* (Βόλος, 20 - 22 Ὀκτωβρίου 2008), στον διαδικτυακό τόπο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/comitees/liturgical/chrysostomos_anages.pdf (ημ. ανάκτ.: 4-4-2022).

Ξενόγλωσση

Bohak, Gideon, «Jewish exorcism before and after the destruction of the second temple», στο *Was 70 CE a Watershed in Jewish History? On Jews and Judaism before and after the Destruction of the Second Temple* Edited by Daniel R. Schwartz and Zeev Weiss in collaboration with Ruth A. Clements, (Brill, Leiden - Boston, 2012) 277-300, στον δικτυακό τόπο:

https://www.academia.edu/34895346/Gideon_Bohak_Jewish_Exorcisms_Before_and_After_the_Destruction_of_the_Second_Temple_in_Daniel_S_Schwartz_and_Zeev_Weiss_eds_Was_70_CE_a_Watershed_in_Jewish_History_On_Jews_and_Judaism_before_and_after_the_Destruction_of_the_Second_Temple_Leiden_Brill_2012_277_300 (ημ. ανάκτ.: 3-4-2022).

Dennis, Geoffrey, Rabbi «Jewish Exorcism» στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.myjewishlearning.com/article/jewish-exorcism/> (ημ. ανάκτ.: 3-4-2022).

Faienstein, Morris M. «Possession and Exorcism», σε *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, στο διαδικτυακό τόπο: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Possession_and_Exorcism (ημ. ανάκτ.: 3-4-2022).

Kaufmann Kohler, Ludwig Blau, «Exorcism» σε *Jewish Encyclopedia*, στον διαδικτυακό τόπο: <https://jewishencyclopedia.com/articles/5084-demoniacs-in-bible-and-talmud#anchor1> (ημ. ανάκτ. 10-4-2022).

Layton, Evro «The History of a Sixteenth-century Greek Type Revised», *The Historical Review/La Revue Historique*, 1 (2005) 49, στον διαδικτυακό τόπο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/historicalReview/article/view/3959/3749> (ημ. ανάκτ. 18-12-2021).

Legrand, Émile *Bibliographie Hellénique aux XVe et XVIe siècles*, tome 1er (Paris: Ernest Leroux Editeur, 1885), στον διαδικτυακό τόπο: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/7/a/e/metadata-01-0000763.tkl> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Loewenthal, Kate Miriam “Spirit possession: Jews don’t do that, do they?”, Royal College of Psychiatrists 2012, στον διαδικτυακό τόπο: https://www.rcpsych.ac.uk/docs/default-source/members/sigs/spirituality-spsig/jews-don%27t-do-that-do-they-kate-loewenthal.pdf?sfvrsn=b12a6d7_4 (ημ. ανάκτ.: 21-6-2021).

Lowder, J. Bryan «The Possession and its “dybbuks”: Are there really demons in Judaism?» στον διαδικτυακό τόπο: <https://slate.com/culture/2012/08/the-possession-and-its-dybbuks-are-there-really-demons-in-judaism.html> (ημ. αν 8-3-2022).

Parenti, St. - Velkovska, El. *L’Eucologio Barberini Gr. 336*, (Roma: C.L.V. - Edizioni Liturgiche, 1995).

Philips, Abu Ameenah Bilal *Exorcism in Islam*, Διδακτορική Διατριβή (Lampeter: University of Wales, Saint David's University College, 1993), στον διαδικτυακό τόπο: <https://repository.uwtsd.ac.uk/id/eprint/1059/7/1059,%20Philips%201993.pdf> (ημ. ανάκτ.: 27-4-2022).

Strittmatter, Dom Anselm «Notes on the Byzantine Synapte», *Traditio*, Vol. 10 (1954), στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.jstor.org/stable/27830291> (ημ. ανάκτ. 21-1-2022) 51-108.

Toner, P. «Exorcism», *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company, 1909), στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.newadvent.org/cathen/05709a.htm> (ημ. ανάκτ.: 1-2-2022).

Toner, P. «Exorcist», *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company, 1909), στον διαδικτυακό τόπο: <https://www.newadvent.org/cathen/05711a.htm> (ημ. ανάκτ.: 1-2-2022).

Walsh, Brendan C. «A History of Anglican Exorcism: Deliverance and Demonology in Church Ritual by Francis Young (review)» στο *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural*, Volume 8, Number 1, (2019) 159-163, στον διαδικτυακό τόπο: <https://scholarlypublishingcollective.org/psup/preternature/article-abstract/8/1/159/199729/A-History-of-Anglican-Exorcism-Deliverance-and> (ημ. ανάκτ. 27-4-2022).

Young, Francis A *History of Exorcism in Catholic Christianity*, (Cambridge: Palgrave Macmillan, 2016).

Young, Francis A *History of Anglican Exorcism*, (London-New York, I.B. Tauris & Co. Ltd, 2018).

Παράρτημα: Ενδεικτικός κατάλογος ψηφιοποιημένων εκδόσεων του (Μ.) Ευχολογίου, προσβάσιμων στο διαδίκτυο.

Κάνοντας ctrl+click πάνω στους ενεργούς συνδέσμους (υπογραμμισμένο γαλάζιο κείμενο) ανοίγει είτε η ιστοσελίδα της αντίστοιχης ψηφιακής συλλογής με τη σχετική βιβλιογραφική καταχώριση, είτε ο σύνδεσμος καταφόρτωσης (download) ή επιγραμμικής (online) ανάγνωσης του ψηφιοποιημένου Ευχολογίου.

α.α.	Έκδοση	Ψηφιακή Συλλογή	Τοποθεσία πρωτοτύπου	Παρατηρήσεις
1	B1526		Κοβεντάρειος Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης	Μόνο οι είκοσι (20) πρώτες σελίδες διατίθενται ψηφιοποιημένες στο διαδίκτυο.
2	B1545	Digitale Bibliothek / Münchener Digitalisierungszentrum	Bayerische Staatsbibliothek, München	
3	B1553	Α.Ψ.Κ.	I. Μονή Καρακάλου	Η αναφερόμενη στον βιβλιογραφικό κατάλογο της Αθωνικής Ψηφιακής Κιβωτού έκδοση του Χριστοφορου Ζανετου «1543» δεν ευσταθεί ως προς το έτος έκδοσης, καθότι στο αντίστοιχο ψηφιακό τεκμήριο, στον κολοφώνα του Ευχολογίου (φ. 323v), αναγράφεται ευκρινώς η ορθή χρονολογία: «, αφνγ'» (1553).
4	B1558	Google Books	Bibliothèque de la faculté de Théologie, Les Fontaines, Chantilly	
5	B1564	Α.Ψ.Κ.	I. Μονή Διονυσίου	
6	B1585	Α.Ψ.Κ.	I. Μονή Σιμωνόπετρας	
7	B1602	Ψηφιακή Συλλογή Ωνασείου Βιβλιοθήκης	Ωνάσειος Βιβλιοθήκη	
8	B1622	Google Books	Βρετανική Βιβλιοθήκη	
9	B1662	Α.Ψ.Κ.	I. Μονή Παντοκράτορος	
10	B1666	Österreichische Nationalbibliothek	Österreichische Nationalbibliothek	
11	B1691	Α.Ψ.Κ.	I. Μονή Σιμωνόπετρας	Η καταχωρηθείσα στον βιβλιογραφικό κατάλογο της Α.Ψ.Κ. έκδοση του Ευχολογίου από τον Ν. Γλυκύ το «1641» είναι στην πραγματικότητα η έκδοση του Γλυκύ του 1691.
12	B1700	Google Books	Βρετανικό Μουσείο	
13	B1705	Α.Ψ.Κ.	I. Μονή Παντοκράτορος	
14	B1728	Α.Ψ.Κ.	I. Μονή Καρακάλλου	

15	B1729	Α.Ψ.Κ.	Ι. Μονή Αγίου Παύλου	
16	B1729	Ψηφιοθήκη ΑΠΘ	Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης	Πρόκειται για την επαυξημένη έκδοση του ίδιου έτους από την τυπογραφία του Γλυκού.
17	B1737	Α.Ψ.Κ.	Ι. Μονή Παντοκράτορος	
18	B1745	Österreichische Nationalbibliothek	Österreichische Nationalbibliothek	
19	B1752	Α.Ψ.Κ.	Ι. Μονή Διονυσίου	
20	B1759	Ψαλτολόγιον – Αναλόγιον Forums	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σιάτιστας «Μανούσια»	Απαιτείται σύνδεση με στοιχεία μέλους και κωδικό κατόπιν δωρεάν εγγραφής.
21	B1760	Α.Ψ.Κ.	Ι. Μονή Καρακάλλου	
22	B1767	Google Books	Ecole Sainte Genevieve	
23	B1775	Α.Ψ.Κ.	Ι. Μονή Αγίου Παύλου	
24	B1776	Α.Ψ.Κ.	Βιβλιοθήκη Πρωάτου	
25	B1802	Ψηφιοθήκη ΑΠΘ	Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης	
26	K1803	Ανέμη	Πανεπιστήμιο Κρήτης	
27	B1811	Google Books	Βρετανική Βιβλιοθήκη	
28	B1832	Google Books	Βρετανική Βιβλιοθήκη	
29	B1839	Google Books	Βρετανική Βιβλιοθήκη	
30	B1850	Österreichische Nationalbibliothek	Österreichische Nationalbibliothek	
31	B1851	Ψαλτολόγιον – Αναλόγιον Forums	Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ληξουρίου Μουσείο Τυπάλδων Ιακωβάτων	Απαιτείται σύνδεση με στοιχεία μέλους και κωδικό κατόπιν δωρεάν εγγραφής.
32	B1862	Ψαλτολόγιον – Αναλόγιον Forums	Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας	Απαιτείται σύνδεση με στοιχεία μέλους και κωδικό κατόπιν δωρεάν εγγραφής.
33	B1863	Google Books	Εθνική Βιβλιοθήκη Αυστρίας	
34	B1869		Bodleian Library	
35	B1885	Ψαλτολόγιον – Αναλόγιον Forums	Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζαγοράς	Απαιτείται σύνδεση με στοιχεία μέλους και κωδικό κατόπιν δωρεάν εγγραφής.
36	B1891	Ανέμη	Πανεπιστήμιο Κρήτης	
37	A1899	Ψηφιοθήκη ΑΠΘ	Εύξεινος Λέσχη Ποντίων Νάουσας Εθνική Βιβλιοθήκη Αργυρούπολης του Πόντου «Ο Κυριακίδης»	Το Ευχολόγιο είναι ψηφιοποιημένο σε οκτώ (8) χωριστά αρχεία pdf.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.